ISSN : 2349-4557

Surabhi

International Peer-Reviewed Refereed Journal
http://www.ayudhpublication.com/

89th Issue | Volume-1 | August-2024

✹ Editor in Chief : Mr. Rohit Parmar

✹ Editorial Board

Dr. Dilip B. Kataliya (GES-II), Associate Editor
Assi. Professor, Government Science College, Mandvi, Kachchh, Gujarat, India

Ms. Surabhi A. Parmar (GES-II), Section Editor
Assi. Professor, D. K. V. Arts & Science College, Jamnagar, Gujarat, India

Prof. (Dr.) Chetan Trivedi
Vice Chancellor, Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh, Gujarat, India

Prof. Adisha Kariyawasam
Professor, Applied Modelling and Visualization, BPP University, London, UK
adishakariwasam@bpp.com

Dr. Jidapa Thavarit
Country Head ADYP University, Thailand
jidapa.thavarit@gmail.com

Dr. Arun Chainit
Dept. of Public Administration, Phranakhon Rajabhat University, Bangkok
dr.chainit_run@live.com

Dr. Radhe Shyam Pradhan
Central Department of Management, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal
rspkamal@gmail.com

Dr. Nar Bahadur Bista
Department of Economics, Tribhuvan University, Kirtipur, Nepal

Dr. Chandrakanta K. Mathur
Assistant Professor, Department of Political Science, Shyama Prasad Mukharjee College, Delhi University, Delhi, India

Dr. Kiran Kumar Pant
Assistant Professor & Head, Department of Commerce, Govt. P. G. College, Champawat, Uttarakhand

Ayudh Publication, Bhavnagar, Gujarat

For - Book Publish – ISBN

(Approved by – MHRD, Govt. of India)

AYUDH Journal – ISSN 2321 : 2160 (Since May-2013)

SURABHI Journal – ISSN 2349 : 4557 (Since June-2014)

For More Details:

ayudh2020@gmail.com

www.ayudhpublication.com

9428 34 36 35 / 91069 42482

About us: http://www.ayudhpublication.com/page/About_us

Editorial Board: http://www.ayudhpublication.com/page/Editorial_Board

Copy Right Policy: http://www.ayudhpublication.com/page/Copy_Right_Policy_

Submission Guidelines: http://www.ayudhpublication.com/page/Submission_Guidelines

Subscription Details: http://www.ayudhpublication.com/page/Subscription_Details

Plagiarism Policy: http://www.ayudhpublication.com/page/Subscription_Details

Publication Policy: http://www.ayudhpublication.com/page/PUBLICATION_POLICY

Peer Review Committee: http://www.ayudhpublication.com/page/Peer_Review_Committee

Declaration Form: http://www.ayudhpublication.com/page/Declaration_Form

Peer Review Process: http://www.ayudhpublication.com/page/Peer_Review_Process

Advisory Committee: http://www.ayudhpublication.com/page/Advisory_Committee_

Impact Factor – 4.7: http://www.ayudhpublication.com/page/About_us

Scan QR code for more details

Index

1. **A Review on Computer Database Technology in Information Management**
Chintanbhai Anilbhai Parmar..1

2. कबीर और उनकी दार्शनिकता
डॉ. बी. के. कलासवा..4

3. સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાન – એક સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ
પ્રા. ડૉ. અશોકભાઈ બી. મુંગરા..9

4. **KageHina: A Red & Blue Shounen Pairing as Shown in Haikyuu!**
Axansh R. Parmar & Dr. Firoz A. Shaikh..15

5. आँचलिकता का आर्थिक, धार्मिक और सांस्कृतिक स्वरूप
डॉ. जितेन जे. परमार..20

6. ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં કન્યા શિક્ષણની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ અભ્યાસ
ડૉ. મનીષા બી. પરમાર..26

7. ભારતમાં યુવા બેરોજગારી
સૌરભકુમાર રણજીતસિંહ વસાવા..28

8. **Importance of Question Hour in Legislative Assembly**
Hetal D. Rana..36

9. **Reclaiming Identity: Nationalism and Changing Perceptions of India in Sudha Murty's Changing India**
Ms. Amita Chaudhari..39

10. **A review on status of Prawn farming in artificial ponds of Gujarat State**
Amruta R. Patel and Zankhana R. Pandit..42

11. પુષ્કર ચંદરવાકર : વ્યક્તિત્વ વાઙ્મય
ડૉ. આનંદીબેન એમ. મકવાણા..49

12. **Exploring Job Satisfaction among Faculty: A Comparative Analysis of Grant-in-Aid and Non-Grant Colleges**
Prof. Bindiya Rameshbhai Patel & Dr. Satvinder Kaur D. Dhanjal..52

13. ગુજરાતનાં કૃષિ પાકો અને ઉત્પાદનના વલણો
પ્રા.દિલીપકુમાર આર. ગજેરા..56

14. સમરસતાનું પ્રતીક: રવિભાણ સંપ્રદાય
ગિરિરાજસિંહ ડી. જાડેજા..63

15. ઐતિહાસિક પ્રવાસનમાં સરકારની કાનૂની નીતિઓ
Dr. Girishbhai P. Vaghela......67

16. રામાયણમાં આચાર મીમાંસા - એક જીવન શિક્ષા
જાગૃતિ દેવેન્દ્રભાઈ બારોટ......71

17. શાળા કક્ષાએ સંસ્કૃત વિષયમાં ભાષા રમતની ભૂમિકા
જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ & ડૉ. રાજેન્દ્ર બી. પટેલ......78

18. **Employee's Psychology behind Opposing Change: A Research Review**
Dr. Mahender Pal......82

19. **Board Composition and Integrated Reporting Quality: Evidence from Indian Selected Automobile Sector**
Mayurkumar Vinubhai Dadresha & Dr. K. N. Chavda......90

20. ભારતમાં નગરીકરણ
ડૉ. નિલેશ બી. સેતા......96

21. અમેરિકાનું આંતર-બાહ્ય અવલોકન : *સલામ અમેરિકા ઉર્ફે મારી વિદ્યાયાત્રા*
[સલામ અમેરિકા ઉર્ફે મારી વિદ્યાયાત્રા, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬, મૂલ્ય : ૮૦]
પલક ગુર્જર & અજયસિંહ ચૌહાણ......103

22. રામાયણ અને ઉત્તર રામચરિતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ
પ્રા. પાલીબેન એલ. ગાંવિત......107

23. तर्कसंग्रहग्रन्थस्य रचनायां सप्तपदार्थीग्रन्थस्य प्रभावः
Raghuvirsinh Dilipsinh Raj......110

24. મરાઠી ભાષાના લોકસાહિત્યના સંશોધકો
વિનોદભાઈ શિવરામભાઈ ગવળી......114

25. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતી યોગ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ
નીતાબહેન ધીરૂભાઈ ભંડારી & ડૉ. દિલીપભાઈ પટેલ......118

A Review on Computer Database Technology in Information Management

Chintanbhai Anilbhai Parmar
Assistant Professor
Sardar Patel College of Administration & Management, Bakrol

Abstract:- This research paper explores the transformative impact of computer database technology on information management. The study analyzes the evolution of databases, the integration of various database models in information systems, and the benefits and challenges associated with these technologies. By examining case studies and current trends, this paper provides insights into how database technologies contribute to efficient data management, enhanced decision-making, and future developments in the field.
The widespread use of computer database technology in information management is expanding in tandem with society's rapid development. This advancement has the potential to effectively clean up the entire information management system in addition to increasing computer database operating performance. This study presents certain optimization strategies and does pertinent analysis of this application.
Keywords-The Computer, Database, Information Management, The Database System, Application Status.

Introduction

Information management is becoming a vital component of organizational operations in the digital age. Efficient management systems are required to store, retrieve, and alter information due to the exponential growth of data. In order to accomplish these goals, computer database technology, which has advanced dramatically over the previous few decades, is essential.
The abundance of data in diverse formats has created difficulties for efficient data management, security, and analysis. The requirements of contemporary information management can no longer be met by conventional file-based solutions. This study looks into how these issues are handled and information management procedures are improved by computer database technology.

Objectives

The primary objective of this study is to examine the role of computer database technology in information management. The specific objectives include:

- Analyzing the evolution of database technologies.
- Exploring the different types of databases and their applications.
- Assessing the impact of database technology on information management practices.

Research Questions

- What are the key developments in computer database technology?
- How do different database models influence information management?
- What are the advantages and challenges of using database technology in information management?

Literature Review

Evolution of Database Technology

The journey of database technology began with simple file-based systems, which later evolved into more complex relational databases. The introduction of Structured Query Language (SQL) in the 1970s revolutionized data management by providing a standard way to query and manipulate data. The rise of No SQL databases in the 2000s further expanded the capabilities of databases to handle unstructured and semi-structured data.

Types of Databases

- **Relational Databases (RDBMS):** These databases organize data into tables with predefined relationships. They are ideal for structured data and support ACID (Atomicity, Consistency, Isolation, Durability) properties.
- **No SQL Databases:** Designed to handle large volumes of unstructured data, No SQL databases offer flexibility, scalability, and high performance. They include key-value stores, document stores, column-family stores, and graph databases.
- **Object-Oriented Databases:** These databases store data in objects, similar to object-oriented programming languages, making them suitable for applications requiring complex data representations.

Database Technology in Information Management

The integration of database technology into information management systems has enabled organizations to efficiently store, retrieve, and analyze data. Database management systems (DBMS) provide tools for data modeling, data warehousing, and business intelligence, facilitating better decision-making and operational efficiency.

Methodology

Research Design

This study adopts a mixed-methods approach, combining qualitative and quantitative analysis. Case studies of organizations that have implemented various database technologies provide practical insights, while surveys and interviews with industry professionals offer expert perspectives.

Data Collection

Data was collected from multiple sources, including academic journals, industry reports, and case studies. Surveys and interviews were conducted with IT managers and database administrators to gather firsthand information on the use and impact of database technologies.

Data Analysis

A comparative analysis was performed to evaluate the effectiveness of different database models in information management. Statistical tools were used to analyze survey data, while qualitative content analysis was applied to interview transcripts.

Case Studies

Case Study 1: Relational Databases in a Financial Institution

This case study examines the use of relational databases in a large financial institution. The organization relies on a robust RDBMS to manage customer information, transaction records, and compliance data. The case study highlights the importance of data integrity, security, and efficient query processing in the banking sector.

Case Study 2: No SQL Databases in E-Commerce

An e-commerce company’s use of No SQL databases to manage product catalogs, customer interactions, and real-time recommendations is explored in this case study. The company benefits from the scalability and flexibility of No SQL databases, which enable it to handle high traffic volumes and diverse data types.

Case Study 3: Cloud Databases in a Global Corporation

This case study investigates the adoption of cloud-based databases in a global corporation. The shift to cloud databases allowed the organization to scale its operations globally while reducing infrastructure costs and improving data accessibility.

Analysis and Interpretation

Advantages of Database Technology

Database technology offers numerous benefits, including:

- **Improved Data Management:** Databases provide structured storage solutions, ensuring that data is organized, easily retrievable, and secure.
- **Enhanced Decision-Making:** Through data warehousing and business intelligence tools, databases support the analysis of large datasets, facilitating informed decision-making.
- **Scalability and Flexibility:** Modern databases, especially NoSQL and cloud databases, offer scalability to accommodate growing data needs and flexibility to handle diverse data types.

Challenges

Despite the advantages, several challenges persist, such as:

- **Data Security:** Protecting sensitive information from unauthorized access and breaches remains a top concern.
- **Complexity and Cost:** Implementing and maintaining sophisticated database systems can be complex and costly, requiring skilled personnel and significant resources.
- **Integration Issues:** Integrating different database technologies within existing systems can be challenging, particularly in large, diverse organizations.

Future Trends

Emerging trends in database technology include the integration of artificial intelligence (AI) for automated data management, the use of block chain for secure transactions, and the development of quantum databases for unprecedented processing power.

Conclusion

Summary of Findings

The study concludes that computer database technology plays a critical role in modern information management. It has transformed how organizations store, retrieve, and analyze data, leading to improved operational efficiency and decision-making.

Implications for Practice

Organizations should strategically invest in database technologies that align with their data management needs. Regular updates and training are essential to keep pace with evolving technologies.

Suggestions for Future Research

Future research could explore the impact of emerging technologies like AI and block chain on database management. Additionally, studying the long-term effects of cloud databases on organizational efficiency would provide valuable insights.

References

- Elmasri, R., & Navathe, S. B. (2016). *Fundamentals of Database Systems*. Pearson.
- Stonebraker, M., & Hellerstein, J. M. (2018). *Readings in Database Systems*. MIT Press.
- Date, C. J. (2019). *An Introduction to Database Systems*. Addison-Wesley.

कबीर और उनकी दार्शनिकता

डॉ. बी. के. कलासवा
प्रोफेसर एवं अध्यक्ष, हिन्दी विभाग,
सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट।

अपनी वाणियों, साखियों तथा उलटबांसियों द्वारा कबीर किसी एक भाषा और क्षेत्र के न रह कर सार्वकालिक व सार्वदेशिक बन गये हैं और इसीलिये आधिकारिक विद्वानों द्वारा लिखित प्रचुर सामग्री देश की अनेक भाषाओं में हमें आज उपलब्ध है। ऐसे में कबीर पर कुछ बोलना मेरी दृष्टि से पिष्टपेषण ही होगा, फिर भी विद्वानों के समक्ष कुछ नये तथ्य रखने का एक सद्प्रयत्न यहाँ पर किया जा रहा हैं। मुझे श्रद्धा है कि इन पर और अधिक विचार किया जायेगा।

'कबीर' शब्द विचार :

अद्यावधि इस पर विचार किया गया है, इससे मैं अनभिज्ञ हूँ। तीन व्यंजनों वर्णों से निर्मित मूल अरबी शब्द का अर्थ होता है– महान, श्रेष्ठ आदि। और सचमुच कबीर अपने व्यक्तित्व और कृतित्व दोनों से महान थे। भारतीय भाषाओं के मूल स्त्रोत संस्कृत की दृष्टि से देखें तो क के अनेक अर्थों में से एक है शब्द या ध्वनि। ब का अर्थ है सिंधु और र का अर्थ है अग्नि। इस प्रकार भारतीय दृष्टि बिंदु से कबीर का अर्थ हुआ– अपने उदर में अग्नि धारण किये हुये, सिंधु के समाज गर्जन करने वाला। स्पष्ट ही, दोनों दृष्टि हिंदुओं से कबीर यथा नाम तथा गुण धारक व्यक्ति थे। आश्चर्य होता है कि अपने युग के इस अजोड़ व्यक्तित्व के धनी का किसने रखा होगा, यह सूचक सार्थक नाम।

कबीर की हत्या :

सत्य की दीप्ति के लोग कब सहन कर पाये हैं? मंसूर को सूली पर चढ़ाया गया, मार्टिन लूथर को मरवा दिया गया, सुकरात को विषपान करवाया गया और गाँधी की हत्या की गई और तब विचार करना पड़ता है कि कबीर जैसा विद्रोही व्यक्तित्व, कपटाचारी कठमुल्लेपन का शिकार होने से कैसे बच गया? उसने तो दोनों धर्मों की संकुचितता और दंभ का खुल कर विरोध किया था।–

मूर्ति पूजकों का विरोध कबीर ने अनेक स्थलों पर किया है। उनकी एक साखी देखिये–

जाके मुँह माथा नहीं, नहीं रूपक रूप।
पुहुप बाँस तैं पातला, ऐसा तत अनूप ।।

कबीर ने किसी को नहीं छोड़ा। जैन, बौद्ध, शाक्त सभी उनके लक्ष्य रहे– जैन, बोध, अरूसाकत, सैनां, चारवाक चतुरंग बिहुंना। हाँ, वैष्णवों के प्रति थोड़ा नरम रहे।

गोवध और अन्य पशुवध को धार्मिक रूप देने पर वे मुसलमानों का विरोध करते हैं–

जाको दूध धार करी पीजे, ता माता को वध क्युं कीजे।
जब नहीं हुते गाई कसाई। तब बिसमिल्ला किनी फुलाई।।
कुकड़ी मारे मोर मारे, हक हक करि बोले।
सबै जीवन सांई के प्यारे, उबर हुगे ेकिस बोले।।

उनके लिये रोजा और नमाज भी बाह्याचार है–

रोजा करे निमाज गुजारे, क्या हज काबे जांये ।

कबीर ने सनातनियों की भाँति इस्लाम पर भी कस कर व्यंग्य किये हैं, परन्तु एक बात ध्यान देने योग्य है कि वे पैगम्बर के संबंध में मौन हैं, जबकि अवतारवाद के वे पक्षधर नहीं थे।

ऐसा प्रतीत होता है कि चूंकि हिन्दुओं का तथाकथित समूचा निम्न वर्ग कबीर के साथ था और मुसलमानों का भी यह वर्ग कबीर का भक्त था, अतएव कबधीर दोनों समाजों की असहिष्णुता के उस छोर तक नही पहुँच सके थे, जहाँ उनकी हत्या की जाती? फिर कबीर ने किसी धर्म का विरोध न कर मात्रा बाह्याचार का ही तो विरोध किया था।

कुछ वर्ष पूर्व में सपत्नीक नर्मदा के दोनों किनारों पर अवस्थित तीर्थ स्थलों की यात्रा करने गया था। इसी यात्रा में 'कबीर वड' (कबीर वटवृक्ष) के दर्शनार्थ भी गया था। मन में एक उमंग थी। परंतु वहाँ का दृश्य देखकर मैं तो दिङ्मूढ हो गया। वहाँ कबीर का भव्य कमलवत मंदिर है। मंदिर में कबीर का विग्रह है। मूर्ति को पोशाक धारण करवाई जाती है। सिर पर तंबू नुमा टोपी धारण करवाते हैं। कबीर के मूर्ति की आरती उतारी जाती है और तत्पश्चात् प्रसाद बांटा जाता है और यह सब उस मानव के नाम पर, जो जीवन पर्यन्त इनका घोर विरोध करता रहा। मुझे लगा कि कबीर की हत्या अनेक समकालीन धार्मिक कट्टर वादी तो नहीं कर सके, परंतु नके ही मताव– लंबियों ने कर दी। यही बात बौद्धों, जैनों, आर्य समाजियों और मुसलमानों पर भी लागू होती है। भगवान बुद्ध परम अहिंसक थे, परंतु पूर्वी एशिया में फैला हुआ विशाल बौद्ध समुदाय आज पूर्ण मांसाहारी है। भगवान महावीर अपरिग्रह को सद्धर्म की प्रथम आवश्यकता मानते थे, लेकिन आज सारे जैन परिग्रह के दृढ़ गढ़ है। उन्होंने अंतिम वस्त्र का भी परित्याग किया था, परन्तु उनके अनुयायियों ने रजत और स्वर्ण रचित तथा अनमोल हीरे–मोतियों से जड़ित वस्त्र पहिना कर उनको अलंकृत किया? मोहम्मद बुतपरस्ती की जोरदार खिलाफत करते थे, मगर उनके अनुयायी कब्रों पर चादर व फूल चढ़ाते हैं; अगरबत्ती जलाते हैं।

क्या हमने इस प्रकार बुद्ध, महावीर, दयानंद और मोहम्मद की हत्या नहीं कर दी? परंतु मैं कबीर के दार्शनिक सिद्धांतों का हनन सहन नहीं कर सका और उदास मन वहाँ से लौट पड़ा। कैसी विचित्रता है? सहयात्रियों के साथ नात में बैठा अवश्य था, लेकिनमेरा उदास मन दुर अतीत में विचरण कर रहा था। सुधारकों की हत्या क्यों होती है? कैसी है यह व्यवस्था, जिसमें समाज विरोधी तत्त्व निद्वन्द्व विचरण करते हैं और समाज–हितैषी बेकसूर मारे जाय?

नर्मदा के विशाल तट पर नाव अभी चल रही थी कि मुझे उसके वीचियों के बीच प्रसिद्ध सर्वोदयी कार्यकर्ता स्व. श्री कन्हैयालाल मिश्र 'प्रभाकर' दिखाई दिये। 'पाप के चार हथियार' नामक अपने एक मार्मिक निबंध में उन्होंने उपेक्षा, निंदा, हत्या और श्रद्धा को गिनाया[१]। तीसरे हथियार 'हत्या' के पश्चात् भी यदि सुधारक या महापुरुष और अधिक प्रभावशाली बनते प्रतीत होते हो तो उनकी मूर्तियाँ स्थापित की जाय। तथाकथित नेता और जनता उन पर श्रद्धा सुमन चढ़ायेगी, परंतु उनके आदर्शो को भूल जायेगी। समाज–सुधारक की इससे अधिक निर्मम हत्य और क्या हो सकती है। 'कबीर वड़' तीर्थ में यही हुआ। कितनी धूर्तता के साथ हम महात्मा गांधी के साथ भी तो यही कर रहे हैं।

ऐसे में कबीर के दर्शन की बात सरासर बेईमानी है, फिर भी कोरी किताबी बात ही सही, कबीर के दर्शन की बात प्रस्तुत करने के पूर्व, उसकी पृष्ठभूमिका समझना बेहतर होगा। कदाचित ही कोई अपने पूर्ववर्ती प्रभावों से मुक्त रह सकता है। यह स्पष्ट है कि कबीर के पास पुस्तकीय ज्ञान न था, फिर भी वे अपनी प्रतिभा के बल पर बहुश्रुत थे। संसार उनके लिये एक शाला था, जिससे उन्होंने 'सार सार को गही लियो अर थोथा देई उड़ाय' वाले सिद्धांत के अनुसार अपरिमित ज्ञान अर्जित किया।

कबीर पर प्रथम प्रभाव सिद्धों और नाथों का दृष्टिगोचर होता है। इड़, पिंगला, सुषुम्ना वाले हठयोग को संपूर्णतया स्वीकार लिया था। कबीर वाणी में नाथों की वाणी की झलक स्पष्ट है। कहीं कहीं तो ऐसा लगता हे कि नाथों की वाणी का शब्दश: अनुवाद है। वैष्णवों की भक्ति भावना और सूफियों की विरह भावना से भी कबीर गहरे प्रभावित थे। रामानंद के राम को उन्होंने स्वीकारा अवश्य, परंतु दाशरथी राम को नहीं। कबीर के आराध्य तो निर्गुण निरंजन थे। दूसरी ओर सूफियों की विरहवेदना को उन्होंने अनेक प्रतीकों द्वारा अभिव्यक्त किया है। शाक्त अथवा

साकत संप्रदाय के अनुयायियों के प्रति उन्हें कोई अनुराग न था। कबीर ने तो उनका प्रचण्डतम विरोध किया। अपनी घृणा की पराकाष्ठा में उन्होंने यहाँ तक कह दिया–

साकत बांमण मति बैसनो मिलै चंडाल।

सभी बातों को ध्यान में रखकर कबीर ने कहा कि–

उज्ज्वल देखिन धीजिये, बग ज्यु मांडे ध्यान ।
धीरे बैठि चपेट सी, यू ले बूडे ग्यान ।।

वैष्णवों के प्रति उनमें अनुराग था, परंतु होना चाहिये रह विवेकशील व सदाचारी–

मेरे संगी दोई जणां, एक वैष्णव एक राम।

निर्गुण कबीर :

जब हम निर्गुण की चर्चा करते हैं तो सत्व, रजस और तमस से इसका संबंध नहीं है। इसका आशय तो उस परमात्मा से है जो सर्वव्यापक, सर्वशक्तिमान, अजर– अमर, नित्य, पवित्र, शुद्ध–बुद्ध, निराकार व निर्गुण है। वेदों में भी ऐसे ईश्वर का वर्णन हैं। वहाँ उसे 'निर्गतो गुणेभ्य:' अर्थात् गुणों से पर है– ऐसा कहा गया है। सभी संतों–भक्तों नें निर्गुण की महत्ता को स्वीकार किया है। संत तुलसीदास ने अपने रामचरितमानस में भी इसकी महत्ता को स्वीकारा है, यद्यपि वे स्वयं साकार के उपासक थे–

एक अनीह, अरूप, अनासा, अज सच्चिदानंद परधामा।
व्यापक विश्वरूप भगवाना, तेहि धरि देह चरित कृत नाना।।
अगुन, सगुन, दुइ ब्रह्म स्वरूपा, अकथ, अगाध अनादि अनूपा।

तुलसी ने तो अन्यत्र ऐसा भी लिखा है कि सगुण तो निर्गुण तक पहुँचने की सीढ़ी है।

संत कबीर ने भी अपने काव्य में निर्गुण परमात्मा की व्याख्या इस भाँति की है–

अजर अमर कहे सब कोई, अलख न कथ्यां जाई ।
जाति, वरण, सरूप नहीं जोक, घट घट रह्यो समाई ।।
अलख निरंजन लखे न कोई, निरभै निराकार है सोई ।
सूनि, अस्थूल, रूप नहीं रेखा, दृष्टि अदृष्टि छिप्यो नहि देखा।

अपने निर्गुण रा को समझाने के लिये कबीर ने सैकड़ों दृष्टांत देकर उसे जन–भोग बनाया है।

दादू, नानक आदि निर्गुण संतों की एक लंबी परंपरा रही है और इन्होंने जनमत को अत्यधिक प्रभावित भी किया है, परन्तु कबीर इन निर्गुणी संतों में सर्वोच्च है, यह निसंदिग्ध है।

ब्रह्मजीव :

कबीर परमात्मा को अखंड और एक मानते हैं, अतएव वे अन्य देवताओं की पूजा में विश्वास नहीं करते– 'एक जनम के कारणे कत पूजो देव सट सो रे।' मूल पुरुष (ईश्वर) को ही भजना चाहिये। उसकी साधना से अन्य सब देवी–देवता सध जायेंगे। इसलिये ब्रह्म की उपासना ही श्रेष्ठ है। ब्रह्म से ही नामरूपात्मक दृश्य की उत्पत्ति होती है। ब्रह्म की सर्व व्यापकता को कबीर ने जलतरंग–न्याय द्वारा समझाया है–

जल में कुंभ, कुंभ में जल है, बाहरि भीतर पानी।
फूटा कुंभ जल जलहि समाना, यहु तत कथौ गियानी।।

इसीको दूसरे शब्दों में व्यक्त किया है–

हरि में तन है, तन में हरि है, है पुनि नाहीं सोई।

ब्रह्म के अनेक नामों में से कबीर को सबसे प्रिय 'राम' नाम लगा–

राम नाम ततसार है, सब का हू उपदेश ।

× × × × ×

राम बिना सब फोकट बाजी

कबीर के इस ब्रह्म का पार पाना कठिन है। पाप–पुण्य के परे ब्रह्म की जगमग ज्योति है। अगम अगोचर होने के कारण वहाँ साधारण जीव का प्रवेश नहीं हो पाता। ऐसा ब्रह्म पुस्तक ज्ञान से परे, अति गुह्य है–

ऐसा अद्भुत जिनि कथे, अद्भुत राखि लुकाई।
वेद कुरानो गायि नाहीं, कह्या न को पतियाई ।।

संसार–माया :

संसार को मिथ्या, अंधकारमय, स्वप्नवत मानने वाले कबीर हम संसारियों को कहते हैं कि 'जीवत आंखि मूंद किन देखो, संसार अंध अंधेरा'। इसका बाह्य रूप बड़ा आकर्षित है, परन्तु भीतर सब खोखला है। मन इसी बाह्यरूप से भ्रमित है। वह कनक और कामिनी के चक्कर में पड़ कर माया की अग्नि–लपटों में जलता रहता है। यही माया मनुष्य को हरि से विमुख करती है–

कबीर माया पापणी, हरि सूं करे हराम।

× × ×

कबीर माया डाकणी, सब किसही कौं खाई।

× × ×

माया दीपक नर पतंग, भ्रमि भ्रभि इवै पडंत ।

परन्तु यह माया संतों को नहीं सता सकती, क्योंकि संत उसके दाँत उखाड़ने में समर्थ हैं–

दांत उपाड़ी पापणी, जे संतों नैड़ी जाइ ।

इस माया में लिप्त मनुष्य के शरीर की नश्वरता को समझाते हुए कबीर कहते हैं–

यह तन काचा कुंभ है, लियां फिरे या साथि ।
ढबका लागा फूरि गया, कुछ न आया हाथि ।।

मानवमात्र के उद्धार के लिये कबीर ने आत्मशुद्धि को अपनाने को कहा है। यह शुद्धि अभिमान, क्रोध, तृष्णादि के त्याग से होती है– 'काम, क्रोध, तृष्णा तजे ताहि मिले भगवान'।

कर्म और भाग्य :

कबीर कर्म और उसके फल को मानते हैं। वे यह भी मानते हैं कि कर्म तो करते रहना चाहिये, परंतु भगवान की अनुकंपा भी आवश्यक है–

"कबीर करणी क्या करे, जे रामन करे सहाइ।"

जन्म–मृत्यु :

इस संबंध में उनका इस्लाम से मतैक्य नहीं है। वे हिन्दू–धारणा की भाँति आवागमन को मानते हैं। राम की शरण में आये बिना चौरासी लाख योनियों में फिरना ही है और जैसे ही 'होइ मगन राम रंगि रांचे' आपको फल मिल जायेगा 'आवागमन मिटे धापे'।

भक्ति :

कबीर का सारा महत्त्व उनकी भक्ति में निहित है–

"पकरी टेक कबीर भगति की।" भक्ति के क्षेत्र में वे केवल वैष्णव हैं– "भगति नारदी, मगन सरीरा।

दूहि बिधि भव तिरि कहै कबीरा ।।"

अपने गुरु रामानंद से राम नाम रूपी तारक मंत्र मिलते ही कबीर ने प्रेमभक्ति का विस्तार किया–

"कबीर भया है केतकी, भंवर भये सब दास ।
जहँ जहँ भक्ति कबीर की, तहँ तहँ राम निवास ।।"

कबीर का प्रेम योग जितना सहज है, उतना विकट भी, क्योंकि यह तो तलवार की धार पर चलने जैसा है–

"प्रेम न बारी नीप जै, प्रेम न हाटि बिकाई ।
राजा प्रजा जिसे रूचे, सिर दे सो ले जाई ।।"

परंतु यह भगवानमय करने वाली मस्त भक्ति निष्काम होनी चाहिये, अन्यथा परमात्मा न मिलेगा–

जब लगि भगति सकामता, तब लगि निर्फल सेव।
कहे कबीर वे क्यूं मिले निहमानी निज देव ।।

जयदेव में 'गीत गोविंद' और आधुनिक काल में आचार्य रजनीश की भाँति काम द्वारा परमात्मा भक्ति का उपदेश न भी देकर, कबीर ने काम द्वारा परमात्मा की प्राप्ति का माना अवश्य है–

"काम मिलावे रामकूं, जै कोई जाणे दाखि।
कबिरा बिचारा क्या करे, जाकी सुखदेव बोले साखि"

कहीं ऐसा न हो कि ईश्वर विषयक ति को अज्ञानी लोग, लौकिक मानकर रास्ते से भटक जाय–

भगति बिगाड़ी कामियां, इंद्री केरे स्वादि।
हीरा खोया हाथ थे, जनम गंवाया बादि ।।

बहुत स्थलों पर कबीर ने लिखा है कि वे तो राम की दुल्हनिया है। पतिव्रता नायिका की भाँति रोते–कलपते हैं परन्तु उनका यह कांता–भाव श्रृंगारिकताकी गणना में नहीं आता। सूफियों में यह काँता–भाव खूब निखरा है।

कबीर और हठयोग :

कबीर तो सीधे–सादे राम की बहुरिया थे। उनक प्रेमयोग बहुत ही सहज है। परन्तु शैवों और बौद्धों का मिश्रण ही वास्तव में नाथ संप्रदाय है। इस नाथ पंथ की साधना पद्धति का नाम ही हठयोग है। इन लोगों का सिद्धांत था शरीर में ही सब कुछ प्राप्त करना। तीर्थ, मूर्तिपूजा, पुस्तक पूजा आदि से इनका घोर विरोध था। कहना न होगा, अपने इन पूर्ववर्ती लोगों से कबीर ने बहुत ग्रहण किया, परंतु उन्होंने हठयोग की साध्य न मान कर साधन बनाया। कबीर को हठयोग का कितना शास्त्रीय ज्ञान था, यह कहना थोड़ा कठिन है, पर अनेक पदों में षट–चक्रों आदि का वर्णन, उनके इस विषयक ज्ञान को सूचित अवश्य करता है। अस्तु।

कबीर तो अथाह और अगाध है। उस विशाल उदधि के कुछ बिंदु ही आपके सामने रखने का यह एक उपक्रम रहा है।

સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાન – એક સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ

પ્રા. ડૉ. અશોકભાઈ બી. મુંગરા
{B.J.M.C., M.A., M.Phil., Ph.D. (G.S.E.T., U.G.C.'s N.E.T.)}
અધ્યક્ષ, સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
શ્રી ડી. કે. કપુરિયા આર્ટ્સ એન્ડ શ્રીમતિ એસ. બી. ગાર્ડી કોમર્સ કોલેજ,
કાલાવડ (શિતલા), જિ.–જામનગર

❍ સારસંક્ષેપ

શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, પશ્ચિમીકરણ, આધુનીકરણ, શૈક્ષણીકરણ અને કાનુનીકરણ જેવા અનેકવિધ પરિબળોની અસરો હેઠળ ભારતીય સમાજ માળખામાં પરિવર્તનની વિકાસયાત્રા વણથંભી રહી છે. તેમાં થતા વિઘટનના ભાગરૂપે માનવી અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો છે. સામાજિક સમસ્યા એ સમાજમાં અનિચ્છનીય ગણાતી, માનવીને ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અવરોધક બનતી અને સમાજમાં વિપરીત અસરકર્તી સામાજિક પરિસ્થિતિ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે અભ્યાસક્ષેત્ર તરીકે હેતુલક્ષી નિદર્શનથી રાજકોટને પસંદ કરીને તેમાંથી આકસ્મિક નિદર્શન દ્વારા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસકર્તા ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરદાતા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેમજ આ અભ્યાસ વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ સ્વરૂપનો છે અને તેમાં નિરીક્ષણ, મુલાકાત અને અનુસૂચિ જેવી પ્રયુકિતઓ તેમજ ગ્રંથાલય અને ઈન્ટરનેટ દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

મદ્યપાન એ વૈયકતિક અને સામાજિક વિઘટનની પ્રક્રિયામાંથી સામાજિક આંતરક્રિયાના ભાગરૂપે ઉદ્‌ભવતું હોવાથી તે સામાજિક સમસ્યા છે. મદ્યપાન એ મદ્ય સેવનની શીખેલી વર્તનઢબના પરિણામરૂપે નશાની જ એક અવસ્થા છે. ભારતમાં મદ્યપાન માટે મુખ્યત્વે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક, આર્થિક તેમજ વૈયકતિક કારણોરૂપે માનસિક અને શારીરિક જેવા અનેક પરિબળો જવાબદાર છે. નશાબંધી અંગેનું લોકશિક્ષણ આપીને આરોગ્યપ્રદ પીણા અને વૈકલ્પિક વ્યવસાયોની વ્યવસ્થા કરીને અટકાયતી અને ઉપચારાત્મક ઉપાયરૂપે કડક કાયદાઓનું ઘડતર અને તેનુ સખ્ત પાલનએ મદ્યપાનની સમસ્યાને નાબુદ કરવાનો રામબાણ ઈલાજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. નશાબંધીના ભાગરૂપે મદ્યપાનને રોકવા માટે ઉપચારાત્મક પગલારૂપે બિનસરકારી સંગઠનોની સહાયથી નશામુકિત કેન્દ્રો, સલાહ કેન્દ્રો, અનુવર્તી સંભાળ કેન્દ્રો સ્થાપવા જોઈએ અને તેના દ્વારા વ્યસન છોડાવવાના ભાગરૂપે નશામુકિતના પ્રયાસો કરવા આવશ્યક છે. તદુપરાંત નશીલા પદાર્થોના સેવનની સમસ્યાના નિવારણ માટે સરકાર અને બિનસરકારી સંગઠનોએ સામાજિક લોકજાગૃતિ લાવીને સામાજિક અને માનસિક તંગદિલીના નિવારણ માટે ક્રિયાતંત્રો વિકસાવવા જોઈએ તેમજ આ સમસ્યાના નિવારણની કામગીરી સાથે જોડાયેલા કાર્યકર્તાઓને રક્ષણ આપીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

❍ કી વર્ડ : સામાજિક સમસ્યા, મદ્યપાન, નશાબંધી, લોકશિક્ષણ, લોકજાગૃતિ, નશામુકિત માટે સલાહ કેન્દ્રો, નાર્કોટિક ડ્રગ્ઝ એકટ

૧. પ્રસ્તાવના :

શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, પશ્ચિમીકરણ, આધુનીકરણ, શૈક્ષણીકરણ અને કાનુનીકરણ જેવા અનેકવિધ પરિબળોની અસરો હેઠળ ભારતીય સમાજ માળખામાં પરિવર્તનની વિકાસયાત્રા વણથંભી રહી છે. તેમાં થતા વિઘટનના ભાગરૂપે અને તેના ઉદ્‌ભવકાળથી જ માનવી અનેક સામાજિક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલો છે અર્થાત્ સામાજિક સમસ્યાનો ઈતિહાસ માનવસમાજ જેટલો જ પુરાનો છે. સામાજિક સમસ્યાની બાબતમાં ઉદ્‌ભવકાળથી જ માનવીની પરિસ્થિતિ 'એક સાંધેને ત્યાં તેર તુટે' જેવી રહી છે, અર્થાત્ માનવી માંડ એક સમસ્યા ઉકેલે, ત્યાં તો અનેક સમસ્યા ઉભી થઈ ગઈ હોય છે. સ્ત્રી પુરૂષ અસમાનતા, જ્ઞાતિ અસમાનતા, દહેજ જેવી અનેક પરંપરાઓ માનવસમાજ સામે સમસ્યારૂપ થઈને ઉભી છે. ભારતીય સમાજમાં ઝડપી સામાજિક પરિવર્તન પ્રક્રિયામાં સામાજિક વિઘટનની પરિસ્થિતિ ઉદ્‌ભવતા મદ્યપાન, વિદ્યાર્થી અજંપો, બેકારી, ભિક્ષાવૃતિ, ભ્રષ્ટાચાર, આપઘાત, છુટાછેડા, ઘરેલુ હિંસા, અપરાધ

અને બાળ અપરાધ તેમજ સામાજિક પરિવર્તનના ભાગરૂપે આયોજિત વિકાસનો અભિગમ અપનાવતા પ્રદુષણ, વિસ્થાપન, પ્રાંતવાદ, ઉપભોકતાવાદ જેવી વિકરાળ સમસ્યાઓ ઉદ્ભવી છે.

સામાજિક સમસ્યા એ સમાજમાં અનિચ્છનીય ગણાતી, માનવીને ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અવરોધક બનતી અને સમાજમાં વિપરીત અસરકર્તી સામાજિક પરિસ્થિતિ છે. જયારે રૂબિંગ્ટન અને વેઈનબર્ગ સામાજિક સમસ્યાને 'આક્ષેપાત્મક પરિસ્થિતિ' તરીકે ઓળખાવે છે. સામાજિક સમસ્યા એ માનવવર્તનની જ પેદાશ છે અને બીજી અનેક સમસ્યાઓની જન્મદાતા છે. સામાજિક સમસ્યાઓથી સામાજિક વિઘટન અર્થાત્ ધોરણભંગની પરિસ્થિતિ ઉદ્ભવતા તે ભુમિકા ભજવવા માટે બાધારૂપ થાય છે, આથી સામાજિક રચનાતંત્રના વિવિધ ભાગો વચ્ચે સુસંવાદિતા જળવાતી નથી. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં માનવી માનસિક તંગદિલી અનુભવે છે. સામાજિક સમસ્યા હમેંશા વિકાર્યાત્મક જ હોય તેવું પણ હોતું નથી, તે પરિવર્તનકારી અને સુગ્રથન સ્થાપક ભુમિકા પણ ભજવે છે. તેથી નવી શોધો થાય છે અને સમાજમાં તે સેફટી વાલ્વની ભુમિકા અદા કરે છે. સામાજિક સમસ્યાઓ સમાજમાં નિષ્ણાંતની ભુમિકાને ઉજાગર કરે છે. જે તે સમસ્યા સંબંધિત સંશોધન થકી નિષ્ણાંતો વ્યવહારૂ અને સુચારૂ ઉકેલો આપે છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રને કોરી ખાતી સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓને નિવારવા રેડિયો, ટેલિવિઝન, વર્તમાનપત્રો જેવા સંચારમાધ્યમોમાં વારંવાર મનોમંથનો થતા રહ્યા છે, પરંતુ તેના નિવારણની નક્કર ફલશ્રુતિ આજ સુધી મળી નથી. શહેરીકરણ, ઔદ્યોગિકરણ, પશ્ચિમીકરણ અને આધુનીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા ઉત્તેજન મળતા વિકાસશીલ એવા ભારતીય સમાજમાં મદ્યપાને સામાજિક સમસ્યા તરીકે વિકરાળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યુ છે, આથી તેના ભાગરૂપે મદ્યપાન વૈયકતિક, સામાજિક અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ માટે અવરોધક ગણાય છે.

૨. વિષય પસંદગી :

સંશોધન કરવા માટે સંશોધકે સૌ પ્રથમ ચિંતનપૂર્વક અને ચોક્કસાઈપૂર્વક વિષયની પસંદગી કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. ભારત ઝડપી સામાજિક વિકાસની દિશામાં કદમ માંડી રહ્યો છે, ત્યારે સામાજિક સમસ્યાઓને કેમ ઉજાગર કરી શકાય? અને તેનાથી ઘેરાયેલા માનવીની પરિસ્થિતિને કેમ હળવી કરી શકાય? તેમજ માનવીના કુટુંબ અને સમાજિક સમસ્યા વચ્ચે શું સંબંધ છે? તે ધ્યાનમાં રાખીને મે સંશોધન માટે 'સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાન –એક સમાજશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ' એવો વિષય પસંદ કર્યો છે.

૩. અભ્યાસના હેતુઓ :

સંશોધક કોઈપણ વિષયને સંશોધન વિષય તરીકે પસંદ કરે છે, ત્યારે તેની પાછળ કઈક આશય રહેલો જ હોય છે તેમજ આવા હેતુઓથી જ સંશોધક અને સંશોધનને દિશા મળે છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

૧. મદ્યપાનને સામાજિક સમસ્યા તરીકે સમજવાનો હેતુ.

૨. મદ્યપાનના કારણો જાણવાનો હેતુ.

૩. મદ્યપાનના વ્યવહારૂ ઉકેલો સુચવવાનો હેતુ.

૪. પદ્ધતિઓ અને માહિતી એકત્રીકરણના સ્ત્રોતો :

સંશોધનમાં જેમ વિષયની પસંદગી કરતી વખતે સાવધાની રાખવી અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે, તેમ સંશોધન વિષયને અનુરૂપ માહિતી એકત્રીકરણની પદ્ધતિઓની પસંદગી વખતે સાવધાની રાખવી અત્યંત આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે.

આ અભ્યાસમાં અભ્યાસક્ષેત્ર તરીકે હેતુલક્ષી નિદર્શનથી રાજકોટને પસંદ કરીને તેમાંથી આકસ્મિક નિદર્શન દ્વારા યુનિવર્સિટીમાં અભ્યાસકર્તા ૫૦ વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તરદાતા તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ સ્વરૂપનો છે અને તેમાં નિરીક્ષણ, મુલાકાત અને અનુસૂચિ જેવી પ્રયુકિતઓ તેમજ ગ્રંથાલય અને ઈન્ટરનેટ દ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ક્ષેત્રકાર્ય પર આધારિત હોય પ્રાથમિક માહિતીના સ્ત્રોતો અને અભ્યાસને અનુરૂપ પુરક માહિતી માટે ગૌણ માહિતીના સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૫. સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાન :

આદિકાળથી આજના અનુઔદ્યોગિક ભારતીય સમાજમાં વિવિધ સ્વરૂપે થતુ મદ્યપાન એક પરંપરા બની ગઈ હોય એવુ લાગે છે. સમાજમાં કહેવાય છે કે 'દારૂડિયો દારૂને પીતો નથી, પણ દારૂ દારૂડિયાને પી જાય છે', તેથી આ કહેવતના સુચિતાર્થરૂપે મદ્યપાન એ સામાજિક સમસ્યા તરીકે માનવવર્તનની જ નિપજ હોવાથી તેનો માનવસમાજ સાથે ગાઢ અને પારસ્પરિક સંબંધ રહેલો છે. મદ્યપાન એ વૈયકતિક અને સામાજિક વિઘટનની પ્રક્રિયામાંથી સામાજિક આંતરક્રિયાના ભાગરૂપે ઉદ્‌ભવતું હોવાથી તે સામાજિક સમસ્યા પણ છે. મદ્યપાનનો સરળ શાબ્દિક અર્થ મદ્ય એટલે માદક પદાર્થ અને પાન એટલે સેવન કરવું, અર્થાત્ મદ્યપાન એટલે નશો પેદાકર્તા માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું એવો થાય છે. મદ્યપાન એ મદ્ય સેવનની શીખેલી વર્તનઢબના પરિણામરૂપે નશાની જ એક અવસ્થા છે. એચ.પી. ફેરચાઈલ્ડના મતે મદ્યપાન એ મદ્ય સેવનની અસામાન્ય ખરાબ આદત છે, જયારે એમ.પી. કેલરના મતે મદ્યપાન એ વાર્તનિક વિઘટન સુચવતી પરિસ્થિતિ છે. મદ્યપાન એ નશીલા દ્રવ્યના વ્યસનના વિવિધ સ્વરૂપોમાંનુ એક ટેવરૂપ વ્યસન છે. આજના અનુઆધુનિક ભારતીય સમાજમાં પશ્ચિમીકરણની અસરના ભાગરૂપે કોલેજ અને યુનિવર્સિટી કેમ્પસમાં યુવાસંસ્કૃતિની ફેશનરૂપે માત્ર યુવકો જ નહી, યુવતીઓ પણ તમાકુ, સીગારેટ, દારૂ, ભાંગ, ગાંજો, ચરસ જેવા અનેક નશો ઉત્પન્નકર્તા માદક પદાર્થોનું સેવનકર્તા થયા છે. તેનાથી શૈક્ષણિક ધોરણોના પતનરૂપે ગુનાખોરી વધતા વિદ્યાર્થી અશાંતિની વિકરાળ સમસ્યા ઉદ્‌ભવી છે. આ ઉપરાંત સમાજમાં મદ્યપાન એ અપરાધ અને બાળઅપરાધ, બેકારી અને ગરીબી, છુટાછેડા, વેશ્યાવૃતિ, આપઘાત, ઘરેલુ હિંસા જેવી અનેક સામાજિક સમસ્યાઓની જનેતા પુરવાર થઈ છે.

૫.૧ સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાનના કારણો :

ભારતમાં મદ્યપાન માટે મુખ્યત્વે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક, આર્થિક તેમજ વૈયકતિક કારણોરૂપે માનસિક અને શારીરિક જેવા અનેક પરિબળો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષરૂપે જવાબદાર માનવામાં આવે છે.

૧. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કારણો :

ભારતમાં પ્રાચીનકાળથી જ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પરંપરાના ભાગરૂપે મદ્યપાન માટે અનેક સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક કારણો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષરૂપે જવાબદાર છે. જન્મદિન, લગ્નદિન જેવા સામાજિક પ્રસંગો તેમજ પારસી, ખ્રિસ્તી, હિન્દુ જેવા ધાર્મિક જુથના કેટલાક ધાર્મિક પ્રસંગોએ મદ્યપાનની પરંપરા જોવા મળે છે. આદિકાળથી માંડીને આધુનિકકાળમાં સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવવાના ભાગરૂપે ભદ્રવર્ગના સત્કાર સમારંભો તેમજ અતિથિસત્કાર માટે મદ્યનો ઉપયોગ થાય છે. સામાજિક વિઘટન અર્થાત્ એનોમીની પરિસ્થિતિ ઉદ્‌ભવતા તે ભુમિકા ભજવવા માટે અવરોધક બને છે અને વ્યકિતને પાતાની સામાજિક ભુમિકા પ્રત્યેનો અણગમો તેમજ ભુમિકા સંઘર્ષથી ભુમિકા ભજવણીની નિષ્ફળતારૂપે હતાશા કે નિરાશાની પરિસ્થિતિ પણ મદ્યસેવન તરફ દોરી જાય છે. માનવી કુટુંબીજનો, સગાસંબંધીઓ, મિત્રો કે સહકર્મીઓ સાથે વ્યકિતગત કે અન્ય કારણોસર અનુકૂલન સાધવામાં અને વાસ્તવિક જીવનમાં નિષ્ફળ જતા એકલતાની પરિસ્થિતિમાં તે માદક પદાર્થના સેવનનો સહારો લે છે. શરાબી જુથ સાથેની મિત્રતાથી પણ મદ્ય સેવન ટેવવશ થઈ જાય છે. મદ્યપાનએ કૌટુંબિક સંસ્કૃતિમાં વણાયેલ હોય ત્યારે તેમાંથી કુટુંબની ભાવિ પેઢી બાકાત રહી શકતી નથી. ઉદ્યોગીકરણ અને શહેરીકરણના ભાગરૂપે યંત્રવત જીવનની તનાવયુકત પરિસ્થિતિથી રાહત મેળવવા માટે વ્યકિત માદક પદાર્થના સેવનનો આશ્રય લે છે અને સમય જતા તે આદતવશ બની જાય છે.

૨. આર્થિક કારણો :

મદ્યપાન માટે અનેક આર્થિક કારણો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષરૂપે જવાબદાર છે. માનવીના વ્યવસાયનું સ્વરૂપ અને પરિસ્થિતિ પીડાદાયક હોય ત્યારે આવી તનાવયુકત પરિસ્થિતિથી રાહત મેળવવા માટે તે મદ્યપાનનો સહારો લે છે. જીવનનિર્વાહરૂપી રોજગારીની અપર્યાપ્ત તકો બેકારી અને ગરીબીની સમસ્યામાં વૃદ્ધિ કરે છે, આવી વિકટ અને દુઃખદ આર્થિક પરિસ્થિતિથી બચવા માટે વ્યકિત મદ્યપાનનો આશ્રય લે છે.

૩. વૈયકતિક કારણો :

ભારતમાં મદ્યપાન માટે માનસિક અને શારીરિક કારણોરૂપે અનેક વૈયકતિક પરિબળો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષરૂપે જવાબદાર છે. કેટલાક વિદ્વાનોના મતે વ્યકિત માનસિક તંગદિલી અને ચિંતામાંથી મુકત થવા માટે મદ્યપાન કરે છે અને તેની ઉતરોત્તર સેવનવૃદ્ધિથી તે કાયમી લેવાની માનસિકતારૂપે વ્યકિતની આદત બની જાય છે. ઘણા લોકો ચિંતાવિહિન અને જવાબદારીવિહિન બાલ્યાવસ્થાના ભુતકાળને વાગોળવા મદ્યપાન કરે છે, તો કેટલાક લોકોએ ન્યુરોટિકની માનસિક સ્થિતિમાં ફરજિયાત મદ્યપાન કરવું પડે છે, તો કેટલાક લોકો અતૃપ્ત ઈચ્છાઓની સંતુષ્ટિ માટે મદ્યપાન કરે છે, તો કેટલાક લોકોની માનસિકતા જ એવી હોય છે કે મદિરા પાન કરીને પુર્ણ જાતીય આનંદ મેળવી શકાય છે, તેથી તે જાતીય આનંદ મેળવ્યા પુર્વે મદ્યપાન કરે છે, તો કેટલાક લોકો બાયોકેમીકલરૂપી ખામીને કારણે શારીરિક પોષણ મેળવવા માટે મદ્યપાન કરે છે. આમ, મદ્ય સેવનથી થતા શારીરિક લાભો વિશે લોકોના અતિશયોકિતભર્યા ખ્યાલો તેમજ તેનાથી થતા શારીરિક અને માનસિક ગેરલાભો વિશે લોકોની અજ્ઞાનતા પણ તેને મદિરાપાન માટે પ્રેરે છે.

૫.૨ સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાનના વ્યવહારૂ ઉકેલો :

સામાજિક સમસ્યા તરીકે મદ્યપાનના ઉદ્દ્ભવ્યા પુર્વે જ તેને રોકવા માટે થતા પ્રયાસોએ મદ્યપાનના અટકાયતી ઉપાયો છે, જયારે મદ્યપાનના ઉદ્દ્ભવ્યા પછી તેને રોકવા માટે થતા પ્રયાસોએ મદ્યપાનના ઉપચારાત્મક ઉપાયો છે.

ભારતમાં ૨૦મી સદીની શરૂઆતથી સ્વાતંત્ર્ય ચળવળની સાથે નશાબંધી અને મદ્યનિષેધ માટે અનેક પ્રયાસો થયા છે. ઈ.સ.૧૯૨૦ની અસહકાર ચળવળ અને ઈ.સ.૧૯૩૦ની સવિનય કાનુનભંગ ચળવળની સાથે સાથે ગાંધીજીએ નશાબંધી અને મદ્યનિષેધ માટેની ચળવળ ચલાવી હતી. આ ઉપરાંત અનેક સ્ટેટ્સની સાથે મુંબઈ સ્ટેટમાં ઈ.સ.૧૯૩૯ની ૧લી ઓગષ્ટથી નશાબંધી અને મદ્યનિષેધના અનેક કાર્યક્રમો થયા હતા. આ ઉપરાંત સ્વતંત્ર ભારતમાં નશાબંધી અને મદ્યનિષેધ માટે અથાક પ્રયાસો થયા છે.

૧. ભારતની નશાબંધી નીતિ :

સ્વતંત્ર ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૪૭માં નશાબંધી માટે પ્રયાસો કરવાની ઘોષણા થઈ છે. નશાબંધી માટે ભારતીય આયોજન પંચ દ્વારા ઈ.સ.૧૯૫૪માં નશાબંધી સમિતિની રચના થઈ અને તેને ઈ.સ.૧૯૫૯ સુધીમાં સમગ્ર ભારતમાં નશાબંધી અપનાવવાની ભલામણ કરી હતી તેમજ ભારતના દરેક રાજયોએ નશાબંધી માટેના કાયદા ઘડીને તેના અમલ માટે અલગ પોલીસદળ રાખવાની શ્રીમનનારાયણ સમિતિએ ભલામણ કરી હતી. સરકારે નશાબંધી માટે ઈ.સ.૧૯૮૫માં ધ નાર્કોટિક ડ્રગ્ઝ એન્ડ સાયકોટ્રોપીક સબ્સટન્સ એકટ ઘડીને ઈ.સ.૧૯૮૫ની ૧૪મી નવેમ્બરે અમલમાં મુકયો છે, આ કાયદા દ્વારા નશીલા પદાર્થોના ઉત્પાદન અને વેચાણ પર પ્રતિબંધ લાદ્યો છે અને આ કાયદાના પ્રથમવાર ભંગ બદલ ઓછામાં ઓછી દશ વર્ષની કેદ અને ઓછામાં ઓછા એક લાખ રૂપિયાના દંડ તેમજ બીજીવાર ભંગ બદલ ઓછામાં ઓછી પંદર વર્ષની કેદ અને ઓછામાં ઓછા દોઢ લાખ રૂપિયાના દંડની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. નશીલા પદાર્થોની હેરાફેરી કરવીએ બિનજામીનપાત્ર અને વોરંટ વિના ધરપકડ થઈ શકે તેવો ગુનો છે. આ ઉપરાંત સરકારે નશાબંધી માટે કાર્યરત વિવિધ એજન્સીઓનું સંકલન કરવા અને નશીલા પદાર્થોની હેરાફેરી અટકાવવાના ઉદ્દેશથી નાર્કોટિક કંટ્રોલ બ્યુરોની સ્થાપના કરી છે. નાર્કોટિક કંટ્રોલ બ્યુરોએ નશીલા પદાર્થોની હેરાફેરી અટકાવવા માટે ઈ.સ.૧૯૮૫ની ૪થી જુલાઈએ ઓર્ડિનન્સ પસાર કર્યા હતો. નશાબંધીના આશયથી માટે ઈ.સ.૧૯૮૬માં મારવાહા સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે. આ સમિતિની ભલામણોને ધ્યાનમાં લઈને નશીલા પદાર્થોના સેવનની સમસ્યાના નિવારણ માટે સરકારે નશીલા પદાર્થોનો પુરવઠો અને માંગ ઘટાડવા તેમજ વ્યસનીઓની સારવાર અને પુનઃસ્થાપનના લઈને ત્રિપાંખિયો અભિગમ અપનાવ્યો છે.

૨. ભ્રષ્ટાચાર નાબુદી :

ભારતીય સમાજના વહિવટતંત્રમાં વ્યાપેલા ભ્રષ્ટાચારથી મદ્યના ઉત્પાદન અને વેચાણને પ્રોત્સાહન મળે છે. ટેકચંદ સમિતિના મતે ભ્રષ્ટ કર્મચારીઓ લાંચ લઈને સમાજમાં ચાલતી મદ્ય ઉત્પાદન અને વેચાણની પ્રવૃતિઓ બંધ કરાવવા માટે આંખ આડા કાન કરે છે. આથી સમાજમાં ગેરકાયદેસર ચાલતી મદ્ય ઉત્પાદન અને વેચાણની પ્રવૃતિઓ

બંધ કરાવવા માટે ભ્રષ્ટાચાર નાબુદ કરીને વહિવટતંત્રને સક્રિય કરવું જોઈએ. મદ્યપાન પ્રતિબંધના કાર્યકર્તા એવા કર્મચારીઓ મદ્યપાન કરતા હોય તો તે કાર્યને પ્રતિબંધિત કરવું જોઈએ.

૩. નશાબંધી શિક્ષણ અને માદકપીણાની જાહેરાત નિષેધ :

ભારતીયોમાં મદ્યપાન વિરૂદ્ધની નશાબંધીનું વલણ પેદા કરવા માટેના લોકશિક્ષણ આપતા વિવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ. વિવિધ શૈક્ષણિક અભ્યાસક્રમોમાં મદ્યપાન વિરૂદ્ધના નશાબંધી શિક્ષણને દાખલ કરવું જોઈએ. મદ્યનિષેધ માટે વિવિધ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, ધાર્મિક સંસ્થાઓ તેમજ અન્ય સ્વૈચ્છિક સંગઠનોએ સહકાર આપીને નશાબંધીનો પ્રચારકર્તા કાર્યક્રમો હાથ ધરવા જોઈએ. આ ઉપરાંત સરકારે રેડિયો, ટેલિવિઝન, સિનેમા જેવા વિવિધ સંચાર માધ્યમોમાં મદ્યપાનને ઉત્તેજન આપતી માદકપીણાની જાહેરાતો પર પ્રતિબંધ લાદીને મદ્યની અવેજીરૂપ સસ્તા અને આરોગ્યપ્રદ પીણાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. મદ્યપાનથી વ્યકિત, કુટુંબ અને સમાજને થતા નુકશાનની સમજણ આપતુ લોકશિક્ષણ લોકશૈલીમાં વૈજ્ઞાનિક ઢબે આપવું જોઈએ. નિયમિતપણે મદ્યપાન કરવાની આદતવાળા લોકો સાથે નિકટવર્તી સંબંધ સ્થાપીને નશાબંધીના લોકશિક્ષણ દ્વારા મદ્યપાન નિષેધના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

૪. વૈકલ્પિક વ્યવસાયની વ્યવસ્થા :

જે લોકો માદકપીણાના ઉત્પાદન અને વેચાણના વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલા છે, તે લોકો માટે વૈકલ્પિક વ્યવસાયોની વ્યવસ્થા કરીને અને તેને તે વૈકલ્પિક વ્યવસાયોમાં જોડીને અર્થાત્ અન્ય વ્યવસાય દ્વારા રોજીરોટી આપીને માદકપીણાના ઉત્પાદન પર જ પ્રતિબંધ મુકવો જોઈએ.

૬. અભ્યાસના તારણો :

સંશોધનના અંતે તેની ફલશ્રૃતિ રૂપે અનેક તારણો નીચે મુજબ આપી શકાય છે.

૧. સમાજમાં કહેવાય છે કે 'દારૂડિયો દારૂને પીતો નથી, પણ દારૂ દારૂડિયાને પી જાય છે', તેથી આ કહેવતના સુચિતાર્થરૂપે મદ્યપાન એ સામાજિક સમસ્યા તરીકે માનવવર્તનની જ નિપજ હોવાથી તેનો માનવસમાજ સાથે ગાઢ અને પારસ્પરિક સંબંધ રહેલો છે.

૨. ભારતમાં મદ્યપાન માટે મુખ્યત્વે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક, આર્થિક તેમજ વૈયકતિક કારણોરૂપે માનસિક અને શારીરિક જેવા અનેક પરિબળો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષરૂપે જવાબદાર માનવામાં આવે છે.

૩. નશાબંધી અંગેનું લોકશિક્ષણ આપીને આરોગ્યપ્રદ પીણા અને વૈકલ્પિક વ્યવસાયોની વ્યવસ્થા કરીને અટકાયતી અને ઉપચારાત્મક ઉપાયરૂપે કડક કાયદાઓનું ઘડતર અને તેનુ સખ્ત પાલનએ મદ્યપાનની સમસ્યાને નાબુદ કરવાનો રામબાણ ઈલાજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

૭. અભ્યાસ આધારિત અત્યંત આવશ્યક સુચન :

નશાબંધીના ભાગરૂપે માદક પદાર્થોના સેવનને રોકવા માટે ઉપચારાત્મક પગલારૂપે બિનસરકારી સંગઠનોની સહાયથી નશામુકિત કેન્દ્રો, સલાહ કેન્દ્રો, અનુવર્તી સંભાળ કેન્દ્રો સ્થાપવા જોઈએ અને તેના દ્વારા વ્યસન છોડાવવાના ભાગરૂપે નશામુકિતના પ્રયાસો કરવા આવશ્યક છે. તદ્દુપરાંત નશીલા પદાર્થોના સેવનની સમસ્યાના નિવારણ માટે સરકાર અને બિનસરકારી સંગઠનોએ સામાજિક લોકજાગૃતિ લાવીને સામાજિક અને માનસિક તંગદિલીના નિવારણ માટે ક્રિયાતંત્રો વિકસાવવા જોઈએ તેમજ મદ્યપાનની સમસ્યાના નિવારણની કામગીરી સાથે જોડાયેલા કાર્યકર્તાઓને રક્ષણ આપીને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

૮. ઉપસંહાર :

પ્રસ્તુત સંશોધન અંગેની ઉપરોકત ચર્ચા પરથી ફલિત થાય છે કે સામાજિક સમસ્યા એ સમાજમાં અનિચ્છનીય ગણાતી, માનવીને ધ્યેયપ્રાપ્તિમાં અવરોધક બનતી અને સમાજમાં વિપરીત અસરકર્તી સામાજિક પરિસ્થિતિ છે. સામાજિક સમસ્યા એ માનવવર્તનની જ પેદાશ છે અને બીજી અનેક સમસ્યાઓની જન્મદાતા છે. મદ્યપાન એ વૈયકતિક અને સામાજિક વિઘટનમાંથી સામાજિક આંતરક્રિયાના ભાગરૂપે ઉદ્ભવતું હોવાથી તે સામાજિક સમસ્યા પણ છે. મદ્યપાન એ મદ્ય સેવનની શીખેલી વર્તનઢબના પરિણામરૂપે નશાની જ એક અવસ્થા છે. ભારતીય સમાજમાં મદ્યપાન માટે મુખ્યત્વે સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક, આર્થિક તેમજ વૈયકતિક કારણોરૂપે માનસિક અને શારીરિક જેવા અનેક પરિબળો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષરૂપે જવાબદાર માનવામાં આવે છે. મદ્યપાનથી કૌટુંબિક વિઘટનના

ભાગરૂપે ઘરેલુ હિંસાની સામાજિક સમસ્યા સજાર્ય છે.માનવીની કૌટુંબિક અને સામાજિક ભુમિકા ભજવણીમાં મદ્યપાનએ અવરોધક બને છે. મદ્યના ગેરકાયદેસર રીતે થતા ઉત્પાદન અને વેચાણથી કાળા નાણાનું સર્જન થવાથી રાષ્ટ્રીય અર્થવ્યવસ્થા પર માઠી અસર થાય છે. નશાબંધી અંગેનું લોકશિક્ષણ આપીને આરોગ્યપ્રદ પીણા અને વૈકલ્પિક વ્યવસાયોની વ્યવસ્થા કરીને અટકાયતી અને ઉપચારાત્મક ઉપાયરૂપે કડક કાયદાઓનું ઘડતર અને તેનુ સખ્ત પાલનએ મદ્યપાનની સમસ્યાને નાબુદ કરવાનો રામબાણ ઈલાજ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે.

૯. **સંદર્ભ સૂચિ :**

૧. એ.જી. શાહ અને જે.કે. દવેઃ 'સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ', રચના પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૧.
૨. ડૉ. અરવિંદરાય દેસાયઃ 'સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ', પ્રકાશક પ્રવિણ દરજી, ૧૯૮૩.
૩. જે. કે. દવેઃ 'ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ', અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૧૧.
૪. જે. કે. દવેઃ 'ભારતીય સમાજના પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ', અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૨૦૦૩.
૫. શાહ અને દવેઃ 'ભારતની સામાજિક સમસ્યાઓ', અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૭.

KageHina: A Red & Blue Shounen Pairing as Shown in Haikyuu!

Axansh R. Parmar
Research Scholar.
English Department,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Guided by
Dr. Firoz A. Shaikh
Professor,
English Department,
Bhakta Kavi Narsinh Mehta University, Junagadh

Abstract:

Haikyu!! (ハイキュー!!, Haikyū!!, from the kanji 排球 "volleyball") is a Japanese manga series written and illustrated by Haruichi Furudate. It was serialized in Shueisha's shōnen manga magazine Weekly Shōnen Jump from February 2012 to July 2020, with its chapters collected in 45 tankōbon volumes. The story follows Shoyo Hinata, a boy determined to become a great volleyball player despite his small stature.

The concept of "Red and Blue Ships" originates from the Red vs. Blue (RvB) web series, a popular animated comedy-drama that combines elements of science fiction and action. In the context of RvB, "Red and Blue Ships" refer to fan-made pairings between characters from opposing factions, typically the Red Team and the Blue Team.

This paper follows the two main characters of the show – Shōyō Hinata and Tobio Kageyama, and focuses on their growing dynamics through the story. It also dwells into the fan's reception of this pairing – popularly known as "KageHina". It admits to the Red and Blue pairings with their opposite characteristics and design (as similarly shown in many other popular shounen manga). Hinata mainly follows the Red theme with his Orange hair and fiery personality and Kageyama follows the Blue theme with his dark hair and laidback personality.

Key words : Japanese Manga, Shounen Manga, Sports, Anime Adaptation, Shipping, Slash fiction, Fandom Perspectives, Red & Blue pairings.

Introduction:

Haikyu!! (ハイキュー!!, Haikyū!!, from the kanji 排球 "volleyball") is a Japanese manga series written and illustrated by Haruichi Furudate, Was initially published as a one-shot in Shueisha's seasonal Jump NEXT! On January 8, 2011. A second one-shot was published in the shōnen manga magazine Weekly Shōnen Jump on April 25, 2011. Haikyu!! Started its serialization in Weekly Shōnen Jump on February 20, 2012. In 2019, the manga entered its final arc. The series finished on July 20, 2020. Shueisha collected its chapters in 45 tankōbon volumes, released from June 4, 2012 to November 4, 2020.

At their panel at New York Comic Con, North American publisher Viz Media announced their license of the manga and released the series in 2016. Shueisha began to simulpublish the series in English on the website and app Manga Plus in January 2019.

A spin-off titled Haikyubu!! (ハイキュー部!!, Haikyū-bu!!), illustrated by Kyōhei Miyajima, was released in Shueisha's Shonen Jump+ website on May 13, 2019. Volumes 2 and 3 were delayed from May 1 to May 13, 2020 due to COVID-19 concerns. Nine volumes have been published as of January 2023.

A 16-page special one-shot chapter written and illustrated by Furudate, centered on Karasuno High vs. Nekoma High showdown in different angle, was published in Weekly Shōnen Jump on February 5, 2024. A book from the original manga, titled Haikyu!! Volume 33.5, which includes a 16-page manga, character illustrations, the storyboard for chapter 322, and a Q&A with Furudate, was given to the Haikyu!! The Movie: Decisive Battle at the Garbage Dump theatergoers on February 16, 2024. The book had a limited print run of 2 million theatergoers.

Radio drama

A radio drama for the series was broadcast in November 2012 on TV Tokyo's Sakiyomi Jum-Bang! Program, with multiple voice actors providing voice samples for the characters. It was later distributed in December 2012 via Shueisha's Vomic website.

Anime

An anime television series adaptation produced by Production I.G, aired on MBS from April to September 2014, with 25 episodes. A second season aired from October 2015 to March 2016, with 25 episodes. A third season aired from October to December 2016, with 10 episodes. A fourth season was released in two split cours from January to December 2020, with 25 episodes. The anime film series titled Haikyu!! Final will be released in two parts, which serves as the finale of the series; the first part titled Haikyu!! The Dumpster Battle, was released in February 2024.

Both the manga and anime have been met with positive responses. In 2016, Haikyu!! Won the 61st Shogakukan Manga Award for the shōnen category. By September 2023, the manga had over 60 million copies in circulation, making it one of the best-selling manga series of all time.

The story follows Shoyo Hinata, who, after seeing a volleyball match, aims to become the next "Little Giant" and thus joins his middle school volleyball club. After finding new members, he sets out for the middle school tournament, where he crosses paths with a formidable school with the "King of the Upper Court," Tobio Kageyama. Although his team lost, Hinata is still determined to aim for the top and exact revenge on Kageyama. Upon entering high school, he receives the biggest surprise: He and Kageyama are in the same high school volleyball club!

"You can fly even higher."

-Kageyama to Hinata (season 4, episode 5)

KageHina is the slash ship between Tobio Kageyama and Shōyō Hinata from the Haikyu!! Fandom.

Canon

Hinata and Kageyama are both first years and members of the Karasuno High School volleyball team (their jersey numbers being 10 and 9, respectively). In addition, Hinata's a middle blocker and Kageyama's the setter, making them have the spiker/setter relationship. While the two initially don't get along due to being on opposing teams during junior high, the two eventually learn to cooperate with one another, and form a very powerful weapon against other teams, performing their signature quick attack.

"This guy overwhelms me."

-Kageyama to himself about Hinata (season 1, episode 1)

Hinata and Kageyama first meet during the first round of a junior high volleyball tournament. Due to Hinata being the only one on his team who actually has a passion for the sport, Kageyama's team wins. Though Kageyama recognizes Hinata's talents and his jumping ability, he

asks Hinata after the tournament what he has been doing for the past three years, which pushes Hinata to say that he will eventually defeat him. From then on, Hinata begins training hard in order to be able to defeat Kageyama.

Then the two wind up attending the same high school, Karasuno, and begin to argue immediately out of sheer confusion. At this point, Kageyama still doesn't consider Hinata worthy of being passed to. Because of their poor relationship, the two are forced to play a match as a pair to prove that they can be on the Karasuno team, and they gradually learn how to work together. After their signature "quick" attack is discovered for the first time during their match against fellow first years Tsukishima and Yamaguchi, they become two of Karasuno's most famous players as word of their attack spreads.

However, some talented schools (such as Nekoma High and Aoba Johsai) are able to recognize their attack and counter it, leading to Karasuno's loss to Aoba Johsai at the end of season one. This frustrates Kageyama, who apologizes to Hinata; however, this only angers Hinata and the two fight. However, after Takeda talks to them, they stop fighting and decide to continue working hard.

KageHina Pull

In season two, Kageyama and Hinata's relationship greatly develops. They have a huge fight in episode 5 due to neither of them being able to do a regular quick attack, as both realize that their special attack will not help them win every match – Kageyama throws Hinata to the ground and the two are quickly stopped by Tanaka after Yachi runs to get him. Soon after the fight, Hinata starts walking home with Yachi and the two talk about Kageyama, with Hinata saying, "It wasn't that he was the first friend I'd made. He was a partner." Hinata gets on his bike not long after and rides the rest of the way home. It is noted that as he does this, he is crying.

They then start training separately, with Kageyama trying to knock down water bottles with his tosses to make them more exact. He has a lot of trouble doing this, and gets frustrated – however, he thinks of Hinata being there to hit the serve and ends up being able to knock down the bottles.

They are first forced to interact during summer training camp, each realizing that the other is different – gradually, the two reconcile and are able to do the attack. When they succeed for the first time, the two share a split second of excitement together with no bounds before Kageyama starts yelling at Hinata again.

> "In my first and last tournament back in middle school, Kageyama kicked my butt. I swore revenge but... instead, when I entered high school we ended up on the same team. He was a lot meaner than I expected so it was kinda hard at first. But once we started playing our matches, I felt like we understood each other. It wasn't that he was the first friend I'd made. He was a partner."
>
> -Hinata to Yachi about Kageyama (season 2, episode 5)

Despite the fact that the two were previously enemies, they learn to get along, learning to be more tolerant towards one another and becoming more comfortable with each other during High school.

"But he's not weak, so I think we'll be okay."

-Kageyama to Atsumu about Hinata (season 4, episode 13)

In season 4, Kageyama was selected for the All Japan Youth Training Camp. Hinata was jealous and slightly alarmed that Kageyama had gotten ahead of him. As soon as Kageyama heard the news, he smirked at Hinata and said, "I'm going ahead, then." This stirred Hinata up and he started working even harder to turn into a better version of himself.

3 years later, after they graduated, they meet again for the MSBY Black Jackals vs Schweiden Adlers game, Japan's V-League Division 1. Now that Hinata's on the MSBY Black Jackals and Kageyama's on the Schweiden Adlers, playing volleyball professionally, they meet again as rivals since middle school. In a special match between the two teams, Hinata won against Kageyama by one point by playing as the decoy, a position Kageyama had given and taught him in Karasuno, and bringing him to love his title. ("Do you still think your position is uncool!?")

The two are back together after they had been scouted and selected for the Japan National Team. They are currently training and preparing for the Olympics that will happen in 2021. Since the national players can choose their jersey numbers, Kageyama went back to being number 9, and Hinata back to number 10, just like in high school. The final page shows the two standing side by side, their Japan National team jerseys showing 9 and 10.

As of 2022 – 2024, Hinata plays in Brazil for Asas São Paulo, while Kageyama plays in Italy for Ali Roma. They face off against eachother once more, and as the match is about to start, Hinata and Kageyama both promise they will be the winner of the match.

"It's 2018 wins to me! And uh... 2030 wins to you!"

-Hinata to Kageyama, chapter 402

Fanon

KageHina is the arguably most popular ship of Haikyuu!!, being loved by fans since the beginning of the manga. When the anime was released in 2014, the ship really started to take off with fans producing countless art and writing pieces for them. It's shipped by the majority of the fandom, however, some prefer them as friends over them being in a romantic relationship. It's regarded as a healthy ship and there hasn't been any controversy surrounding it.

In art and writing, they are both usually oblivious to each other's feelings. In many cases, they try to oppress these feelings as well, leading them to fight or distance themselves from the other one. Often other Karasuno members start to push them to make a move or have to give them very obvious hints that they are crushing on each other.

There's generally a lot of angst in fanfictions with this ship, even though the ship itself is drawn and talked about as a very 'soft' or 'fluffy' ship. This is mostly due to a jealous Kageyama who makes his appearance when people like Atsuma Miya (Hinata's setter on the Jackels—"one day i'll set to you" (directed at Hinata after Karasuno won against them in Nationals) and Tooru Oikawa (his former upper class-man and the guy who spends the most amount of time with Hinata in Brazil; oftentimes in fanfiction we see Kageyama getting jealous of the their iconic selfie).

Their fics are generally set in the canon universe, either during the time they were young (first years-high school) or after they meet again in their iconic Adler VS Jackles match. Generally pining fics are set during the time Hinata was in Brazil and they lost contact. Atsuhina is perhaps the only ship that can truly rival Kagehina not due to its popularity but simply due to the close relationship and Atsumu's apparent "declaration."

That being said KageHina is the second most popular Haikyu!! Ship on AO3, with currently more than 19,500 works. It is also the most popular ship for both Kageyama and Hinata.

Conclusion

As it is shown so far, KageHina remains as one of the largest and most prominent ship within the sports manga fan sphere. It's popularity follows the previously established shounen ships like Naruto/Sasuke and Goku/Vegeta. It keeps up with the opposing dynamic themes of Red & Blue Ships. The ship also manages to provide quality fan content in all areas like fanfics, fanarts, cosplay, parodies, meetups.

References

Furudate, Haruichi. *Haikyuu!!*. Shueisha, 2012 – 2020.
"*The Official Website for Haikyu!!"*. Viz Media. Archived July 16, 2019.
"*Official Haikyū!! Page on Shueisha's Vomic website"* (in Japanese). Shueisha. Archived July 9, 2017.
Green, Scott (March 25, 2014). "*Sentai Filmworks Licenses "Haikyuu!!""*. Crunchyroll. Archived November 4, 2021.
"*Haikyu!!, My Love Story!!, Sunny Win Shogakukan Manga Awards"*. Anime News Network. Archived September 10, 2018.
Loveridge, Lynzee (February 4, 2013). **"*Japanese Bookstores Recommend 15 Top Manga of 2013"***. **Anime News Network**. October 8, 2013**.**
"*Honya Club's Zenkoku Shoten'in ga Eranda Osusume Comic 2013 ranking*" (in Japanese). Honya Club. Archived June 24, 2023.
"*Da Vinci" Magazine Asks Japanese Readers to Name Greatest "Shonen Jump" Manga"*. Crunchyroll. November 13, 2014.
https://archiveofourown.org/tags/Hinata%20Shouyou*s*Kageyama%20Tobio/works

आँचलिकता का आर्थिक, धार्मिक और सांस्कृतिक स्वरूप

डॉ. जितेन जे. परमार
सहायक प्राद्यापक
बहाउद्दीन सरकारी कला महाविद्यालय, जूनागढ़

आर्थिक स्वरूप :

हिन्दी आँचलिक उपन्यास साहित्य में आर्थिक व्यवस्था के परम्परागत स्वरूप, स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् अवतरित परिवर्तन अर्थोत्पादन के साधन, श्रमिक वर्ग की स्थिति आदि का चित्रण मिलता है । ''अँचलों की अर्थव्यवस्था का मूलाधार कृषि है ।''1 कृषकों की आर्थिक स्थिति भूमि के स्वामित्व पर निर्भर करती है । जमींदारों द्वारा कृषकों पर किये जानेवाले अमानुषी अत्याचारों का कच्चा चिट्ठा इन आँचलिक उपन्यासों में चित्रित किया जाता है । आँचलिक उपन्यासों में जमींदारों व मुखियाओं की आर्थिक स्थिति का भी वर्णन पाया जाता है । इन जमींदारों के अत्याचारों से अधिकांश जनता निर्धनतापूर्ण एवम् अस्वास्थ्यप्रद जीवन यापन करती है । लेकिन धीरे–धीरे परम्परागत जमींदारी व्यवस्था का उन्मूलन कर खेतों में कृषकों व श्रमिकों का स्वामित्व भी आने लगा है ।

हिन्दी आँचलिक उपन्यास साहित्य में भारतीय अँचलों की सामान्य आर्थिक प्रवृत्तियों के साथ–साथ उसकी समस्याओं जैसे निर्धनता, भोजन– आवास की समस्याएँ, बीमारी, बेरोजगारी आदि का भी चित्रण मिलता है । निर्धनता के कारण इन लोगों में निराशा, दीनता, विवशता एवम् किंकर्त– व्यविमूढ़ता का वातावरण व्याप्त है । यह लोग दिन भर काम करते हैं, लेकिन वर्ष भर आर्थिक भार से चिंतित रहते हैं । उनके भोजन के निम्न स्तर के अतिरिक्त वस्त्रों के निम्न स्तर एवम् उसकी नग्नता का भी खुला चित्रण मिलता है । साथ ही निवास्थानों, गृहों की स्थिति भी अधिकांशतः निम्नस्तर की है । निर्धनता के कारण अस्वच्छता का वातावरण भी बिराजमान है और अस्वच्छता का एक नतीजा है – महामारी ।

आँचलिक अर्थव्यवस्था मूलतः जलवायु पर निर्भर होती है । अगर ठीक वर्षा हुई तो जनता प्रसन्न हो जाती है, परन्तु अतिवृष्टि या कम वर्षा से उनका पूरा जीवनचक्र प्रभावित हो जाता है ।

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात् जन संख्या की अतिशय वृद्धि ने भी इस अर्थव्यवस्था के विकास में बाधा निर्माण की है । ''आज की अर्थ की प्राप्ति, आर्थिक योजनाएँ एवम् अर्थ चेतना सामाजिक कल्याण के लिए नहीं वरन् स्वार्थपूर्ति के लिए होने लगी ।''2 समग्रतः इस आर्थिक विकास में आर्थिक, प्राकृतिक, सामाजिक बाधाओं के साथ–साथ सांस्कृतिक बाधाएँ भी परिलक्षित होती है । ''आँचलिक जनता के सांस्कृतिक मूल्य भाग्यवाद, ईश्वरवाद तथा आस्था–विश्वास में उनकी आर्थिक स्थिति कमझोर पड़ जाती है और इसी वजह से उनकी आर्थिक विकासयात्रा की तीव्रता भी मंद पड़ जाती है ।''3

अँचलों की आर्थिक दूर्दशा की समस्या को बढ़ाने में शोषकों ने पूरा सहयोग दिया । कहीं वे शोषक नेताओं के रूप में सामने आते है, कहीं समाज के धनी वर्ग के रूप में आते हैं और कहीं जमींदार के रूप में । जमींदार अँचलों की भोली जनता को ऊँचे सूद पर रुपया देकर जहाँ अपनी स्वार्थ सिद्धि करते हैं, वहीं सदा के लिए अपना दास भी बना लेते हैं । कभी–कभी अँचलों मे स्वयं को आर्थिक तंगी से उभारने के लिए शोषण के विरुद्ध आवाज उठाई जाती है,लेकिन आर्थिक दबावों से तंग आकर पुनः शोषक की शरण ही लेनी पड़ती है ।

शिक्षा की कमी व पुरानी रूढ़ियों व संस्कारों के फल स्वरूप आँचलिक परिवारों में जनसंख्या की वृद्धि है और यह भी एक कारण है – उनकी आर्थिक विपन्नता का ।

देश में स्वाधीनता के पश्चात् आये नये औद्योगिक विकास ने पिछड़े वर्ग में अनेक आर्थिक समस्याएँ पैदा कर दी । अँचलों के अनेक वर्ग अपनी कारीगरी से जीविकोपार्जन करते थे किन्तु देश की नई प्रगति में

उनकी हस्तकला का सम्मान कम हो गया । अब लोग मशीनों से बनी वस्तुओं को पसन्द करने लगे हैं । जहाँ अँचलों में हाथ के काम करनेवाले कारीगर है उन्हें भी मजदूरी पूरी नहीं मिलती ।

समय–समय पर आनेवाली प्राकृतिक विपत्तियाँ एक ओर अँचल के सामाजिक जीवन को प्रभावित करती है तो दूसरी ओर उनके आर्थिक जीवन को भी बुरी तरह झकझोर देती है । यदि एक ओर बाढ़ का प्रकोप आर्थिक जन–जीवन को प्रभावित करता है तो दूसरी ओर सूखे की समस्या उनके जीवन को हताश कर देती हैं । अँचलों में विभिन्न सरकारी विकास की समितियाँ निर्मित हुई है । जनता को ऋण की सुविधा उनसे प्राप्त है, लेकिन प्राकृतिक प्रकोपों के कारण जनता को अनेक आर्थिक कष्ट उठाने पड़ते हैं ।

हाँला कि अपनी आर्थिक स्थिति सुधारने के लिए अँचलवासी सभी हथकण्डे अपनाना सीख गये हैं । कहाँ, किस तरीके से आमदनी अधिक हो सकती है ? इन सब बातों की जानकारी उन्हें नई दिशा, आर्थिक स्तर के प्रति जागरूकता देश में आए विभिन्न परिवर्तनों द्वारा प्राप्त हो चुकी है । अँचल के नवयुवक ऊपरी आमदनी की ओर भी झुक रहे हैं ।

धार्मिक स्वरूप :

''भारतीय दूर–सुदूर अँचलों की जनता अपनी आजीविका के लिए कृषि पर प्रकारान्तर से प्रकृति पर निर्भर करती है ।''4 विश्व मानवता के इतिहास का अवलोकन करने से यह ज्ञात होता है कि जिन व्यक्तियों का प्रकृति से जितना प्रत्यक्ष संबंध होता है, जो अपनी दैनिक आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए प्रकृति पर निर्भर होते हैं, उनका विधाता की परम सत्ता में उतना ही अधिक विश्वास होता है । अतः आँचलिक प्रजा का धर्मावलंबी होना सहज स्वाभाविक है । भारतीय आँचलिक उपन्यासों में धर्म संबंधी विश्वासों, आस्थाओं, अंधविश्वासों एवम् विविध धर्मो के पारस्परिक संबंधों का चित्रण मिलता है ।

हिन्दी आँचलिक उपन्यासों में ईश्वरवाद के विविध रूप मिलते हैं । दर्शनशास्त्र की भाषा में आँचलिक जनता में ईश्वर के अतिशय विश्वास को ही ईश्वरवाद की संज्ञा दी जाती है । मानवजीवन में प्रत्येक सुख–दुःख की उपलब्धि का आधार परमेश्वर ही होता है । यह लोक जलाभाव में वर्षा के लिए और अतिवृष्टि में वर्षा रोकने के लिए इन्द्र से प्रार्थना करते हैं । ''ईश्वर को प्रसन्न करने के लिए यह लोग बहुत से देवी–देवताओं की उपासना करते हैं ।''5 ''ईश्वरवाद और बहुदेववाद के अतिरिक्त आत्मवाद की विचारधारा ऐसे अँचलों में प्रचलित है ।''6 इस विचारधारा के अनुसार मानव विश्वास करता है कि प्रत्येक व्यक्ति मृत्यु पर्यन्त सद्गति प्राप्त करता है और जो व्यक्ति सद्गति प्राप्त नहीं करता वह भूत–प्रेत बनकर धरती पर विचरण करता है । आँचलिक उपन्यासों में भूत–प्रेत, चुडैल आदि के निवास स्थलों, उन्हें दूर करनेवाली व्यक्तियों, ओझाओं आदि की गतिविधियों का चित्रण मिलता है । इन सब के साथ–साथ ईश्वर की साधना में संपूर्ण जीवन व्यतित करने वाले साधुओं, उनकी साधना पद्धतियों, संप्रदायों, मठो–मन्दिरों आदि का प्रचलन पाया जाता हैं ।

इन अँचलों पर औषधिशास्त्र का भी धर्माभिमुख प्रभुत्व पाया जाता है । मानव शरीर के लिए घातक बीमारियों के प्रभाव को दूर करने के लिए धर्म संबंधी विश्वासों का प्रचलन पाया जाता है । जैसे साँप के काटने पर शरीर में प्रविष्ट विष को उतारने के लिए मंत्रों का उपयोग किया जाता है । यहाँ पर धार्मिक क्षेत्र में पाप–पुण्य की विचारधारा का महत्वपूर्ण स्थान है । जो व्यक्ति सत्कर्म करता है, वह सुख प्राप्त करता है और दुष्कर्म करनेवाला व्यक्ति कष्ट प्राप्त करता है ।

भारतीय आँचलिक समाज में अनेक धर्मावलंबी निवास करते हैं । जिनमें हिन्दू और मुसलमानों की बहुलता है । इन धर्मावलंबियों की पारस्परिक सांप्रदा– यिकता एवम् राष्ट्रीय भावना का चित्रण पाया जाता है । साथ ही उनके बीच पनपते झगड़ों का भी चित्रण है ।

समग्रतः विज्ञान के प्रचार–प्रसार, नवीन राजनीतिक विचारधारा, पाश्चात् शिक्षा, भारत सरकार द्वारा निर्मित विविध प्रजातांत्रिक अधिनियमों के परिणाम स्वरूप भारतीय समाज के धार्मिक स्वरूपों में आये परिवर्तनों का भी चित्रण आँचलिक उपन्यासों में बखूबी किया गया है । यद्यपि धार्मिक मान्यताएँ और उनसे होनेवाले प्रभाव सब जगह एक ही जैसे हैं किन्तु यह मानना होगा कि पर्वतीय अँचल में रहनेवाले यदि अपने

पूजन विधान में वहाँ के पेड़–पौधों और अन्य प्राकृतिक परिदृश्यों को समायोजित करते हैं तो समुद्र के नजदीकी अँचलवासी जल या उससे संबंधित प्राकृतिक उपादानों को धर्म का साधन बनाते हैं ।

''वैज्ञानिक आविष्कारों आज धर्म के प्राचीन रूप को बदल दिया है ।''7 पुराने रीति–रिवाज, संस्कार, धार्मिक रूढ़ियाँ, अंधविश्वास विकास के मार्ग में बाधक सिद्ध हो रहे हैं । किन्तु इसके बावजूद सुदूर आँचलों में विकास की यह प्रक्रिया बहुत धीमी है । वहाँ का जनजीवन अभी भी पुरानी धार्मिक परम्पराओं में बंधा हुआ है । आज के युग में ये सभी पुरानी परम्पराएँ अँचलों की अपनी समस्याओं के रूप में उभरी है । एक ओर पुरानी मर्यादाएँ हैं, आदर्श और नैतिक मूल्य है, धर्म का भय है, दूसरी ओर तर्क है और पुराने धार्मिक आडम्बरों के प्रति विद्रोह है ।

व्यक्ति और समाज के जीवन में धार्मिक संदर्भो में घटित यह परिवर्तन हिन्दी के आँचलिक उपन्यासों के माध्यम से व्यक्त हुआ है । किन्हीं रचनाओं में धार्मिक संदर्भ रूढ़ि और आधुनिकता के समूह की समस्या के रूप में उभरा है, तो कहीं–कहीं आँचलिक कथाकार प्राचीन अंधविश्वासों और धार्मिकता के नाम पर चलनेवाले पाखण्डों का चित्र प्रस्तुत कर समस्याएँ उजागर करता है ।

आज का तर्कशील मस्तिष्क हर बात को वैज्ञानिक दृष्टि से प्रायोगिक रूप से जानकर ही विश्वास करता है । सुनी सुनाई बातें ध्यान देने योग्य नहीं मानी जाती । आज धर्म तथा नैतिकता का इस समाज में कोई मूल्य शेष नहीं रहा । ''धर्म संबंधी पुरातन मान्यताएँ उन्मूलित हो रही है तथा नवीन धारणाएँ एवम् मान्यताएँ उनका स्थान ग्रहण कर रही है ।''8 धार्मिक मूल्यों का विघटन हो गया और आत्मवाद विवेक बुद्धि के रूप में विकसित हुआ । अतः संबंधों का आधार भावानात्मक न रहकर तर्कात्मक हो गया । नैतिकता का परम्परागत अर्थ विलुप्त हो गया ।

अँचलों में अनेक अंधविश्वास आज भी अपने सभी पारस्परिक रूप में चले आ रहे हैं । कभी–कभी परिस्थिति व्यक्ति को उन अंधविश्वासों को मानने को बाध्य करती है । पर्वतीय अँचलों की आर्थिक स्थिति शोचनीय है । बीमारी में इलाज के लिए गाँव में कोई अस्पताल भी नहीं, ऐसी स्थिति में भभूत मंतखा के ही रोगी को देने में पूरी तरह संतोष करना पड़ता है ।

हिन्दी का आँचलिक उपन्यासकार लोकजीवन के धार्मिक संदर्भो को अपनी रचनाओं में उभारकर धार्मिक समस्याओं के विविध स्तरों पर चित्र अंकित करता है । कहीं धर्म के नाम पर वर्ण व्यवस्था का तीव्र संघर्ष उभरकर सामने आता है, जिसका प्रमाण फणीश्वरनाथ रेणु, शैलेष मटियानी, मार्कण्डेय आदि के उपन्यासों में मिलता है तो दूसरी ओर नई सामाजिक हलचलों और आधुनिकता के आगमन से कठोर वर्णव्यवस्था की जंजीरे टूटती हुई भी दिखाई गई है । हिन्दी के आँचलिक साहित्य में यह परिवर्तन का स्वर पर्याप्त मात्रा में सुनाई पड़ा है । पंडे–पुरोहितों का पाखण्डपूर्ण आचरण, सद्गति के लिए तीर्थयात्रा की अभिलाषा, शास्त्र और पुराण के प्रति भावात्मक लगाव, धार्मिक रूढ़ियों से जकड़ा हुआ साधु–संन्यासियों का जीवन, पूजा और उपासना के नाम पर चलनेवाले आडम्बर इस प्रकार के अनेक दृश्य आँचलिक उपन्यासों में व्यक्त हुए हैं ।

स्वातंत्रोत्तर भारत के लिए धर्म निरपेक्ष मानवतावाद का आदर्श खड़ा किया गया था, उसकी अवधारणा अभी यथार्थ से कितनी दूर है और इस लक्ष्य की प्राप्ति में कितनी यात्रा शेष है, यह एक विचारणीय प्रश्न है । हिन्दी के आँचलिक साहित्य में व्यक्त धार्मिक समस्याएँ इसी तथ्य का समर्थन करती है ।

सांस्कृतिक स्वरूप :

''संस्कृति वह मिश्रित व्यवस्था है जिसमें वे सभी ज्ञान, विश्वास, नैतिकता के सिद्धांत, विधि–विधान, प्रथाएँ तथा ऐसी सभी योजनाएँ सम्मिलित है जिन्हें व्यक्ति समाज का सदस्य होने के नाते प्राप्त करता है ।''9 आंचलिक उपन्यासों में समाज के क्षेत्र विशेष, अँचल विशेष के सांस्कृतिक परिवेश का चित्रण किया जाता है । इन उपन्यासों में देश के सामान्य सांस्कृतिक जीवन की झाँकी मिलती है । आँचलिक उपन्यास मुख्य रूप से लोक संस्कृति को प्रस्तुत करता है । आँचलिक उपन्यास प्रमुख सांस्कृतिक धारा में स्थित द्वीप

सरीखे स्थिर प्रायः स्वतः पूर्ण अँचलों की लोकसंस्कृति को अपना कथ्य बनाते हैं । इन अँचलों में भौतिक प्रगति–सभ्यता का अभाव देखा जा सकता है, किन्तु मानव मन की संपन्नता संस्कृति वहाँ रहती है । देश के विभिन्न अँचलों की संस्कृतियाँ हमें वहाँ की सांस्कृतिक धारा को समझने में सहायता देती है ।

''लोक संस्कृति के प्रस्तुतिकरण के लिए लोकभाषा का उपयोग किया जाता है ।''10 जिस अँचल पृष्ठभूमि पर जो आँचलिक उपन्यास विरचित है, उनमें अँचल विशष की लोक संस्कृति आयेगी ही और लोक संस्कृति का प्रतिबिम्बन लोकभाषा के अभाव में कतई हो ही नहीं सकता । लोक संस्कृति में लोकगीत, लोकनृत्य, लोकोक्तियाँ, लोककथाएँ, लोकअभिनय, लोकनाट्य आदि का समावेश होता है । लोकभाषा के प्रयोग के बिना इन्हें प्रस्तुत करना असंभव है । इसलिए आँचलिक उपन्यासों के पठन–पाठन के लिए लोकभाषा को समझने की क्षमता होनी अनिवार्य आवश्यक है, और क्या किसी अँचल विशेष के जन जीवन और वहाँ की जनता को समझने की चाह रखनेवाला क्या उसकी भाषा से परिचित होना नहीं चाहेगा । इसप्रकार आँचलिक उपन्यासों में लोकभाषा का प्रयोग स्वयं में एक सांस्कृतिक उपलब्धि है । वास्तव में लोकभाषा के द्वारा आँचलिक उपन्यासकार ''पाठक एवम् इतर आँचलों के व्यक्तियों को अनभिज्ञ रखता है ।''11

आँचलिक उपन्यासों में लोक संस्कृति के नियामक तत्वों, विविध उपादानों का चित्रण मिलता है । जैसे मनोरंजन के साधन, लोकगीत, लोकवाद्य, पर्व– उत्सव आदि । साथ ही वार्षिक उत्सवों, धार्मिक त्योंहारों का भी चित्रण मिलता है । लोक संस्कृति के नियामक तत्व के रूप में लोकगीतों के अनेक प्रकार पाये जाते हैं । जैसे प्रेम संबंधी गीत, ऋतु संबंधी गीत, धार्मिक गीत, खेल–कूद के गीत आदि । ''लोकगीत ग्रामीण जनता की भावना उनके संवेगों, अनुभूतियों एवम् उनकी सौन्दर्य भावना का प्रतिनिधित्व करते हैं ।'' 12 इनके अलावा मानव जीवन के विविध संस्कारों पर गाये जानेवाले गीत भी प्रचलित है । इन गीतों में मुख्यतः जन्म व विवाह प्रसंग के गीत प्रचलित है । आगे इन गीतों में अँचल विशेष के लोगों की आर्थिक समस्याएँ भी मुखरित हुई है । उत्तरप्रदेश के ग्रामीणांचलों में प्रचलित 'आल्हा' का भी महत्वपूर्ण स्थान है । उसकी लय ग्रामीण जनता के कंठ में सदैव रहती है । समग्रतः यह लोकगीतों में उस अँचल विशेष के लोगों के जीवन की रमणीयता, रसमयता और विविधता संवाहित है । ''लोकगीत लोकण्ठ की मौखिक परम्परा की धरोहर है ।''13

लोक संस्कृति के अंतर्गत लोकोक्तियों का अपना महत्व होता है । ये ''लोकोक्तियाँ सामाजिक एवम् सांस्कृतिक मूल्यों का संवाहन करती है ।''14 इसमें अँचल के लोगों का सैकडों वर्षो का अनुभव नीहित होता है ।

समसामयिक ग्राम्यांचलों में परम्परागत सांस्कृतिक मूल्यों के विघटन की प्रक्रिया बहुत तेज गति से चल रही है । अतः आँचलिक उपन्यासों में भी सांस्कृतिक मूल्यों के विघटित स्वरूप का ही अपेक्षाकृत अधिक निरूपण मिलता है । इसमें ग्रामीण जीवन के टूटते हुए यथार्थ का विश्वसनीय चित्रण हुआ है । आँचलिक उपन्यासकार का दायित्व है, जनता को अपने पिछड़ेपन के कारणों के प्रति सतेज कर देश के सहअस्तित्व ही नहीं वरन् सहविकास की जनवादी चेतना के आधार पर समाजवादी व्यवस्था लाने के लक्ष्य की ओर सारे देश के साथ–साथ बढ़ने की चेतना देना, आँचलिक उपन्यास इस चेतना के प्रचार–प्रसार का सशक्त वाहक बन सकता है ।

''भारतीय ग्रामीण संस्कृति का प्रमुख अंग शिष्टाचार रहा है ।''15 आँचलिक उपन्यासों में यथार्थ एवम् आदर्श दो पंतों का वरण किया है । यथार्थ के माध्यम से भारतीय ग्रामीण एवम् जनजातीय समाज के परम्परागत स्वरूप को साहित्य के आँगन में प्रस्तुत किया और ग्रामीण एवम् जनजातीय जनता की नाना प्रकार की समस्याओं से राष्ट्र को अवगत कराया और आदर्श के माध्यम से उस समाज के परिवर्तन पूंजों के प्रयासों से साहित्य के आँगन को समृद्ध किया । जनता की समस्याओं के समाधान प्रस्तुत किये तथा उसकी आशाओं, आकांक्षा– ओं, अपेक्षाओं एवम् गन्तव्य की दिशाओं को वाणी प्रदान की ।

सामान्यतः आँचलिक उपन्यासों में अनास्था का स्वर कहीं नहीं मिलता । इनमें मानव पर संपूर्ण आस्था है । उस मानव पर जो उपर टूट चुका है, पर अंदर से अपनी आत्मा को खण्डित नहीं होने दिया । इन उपन्यासों ने राष्ट्रीय भावनात्मक एकता में भी योगदान दिया है । अनेक प्रान्त, भूखण्ड, संस्कार–संस्कृति, जाति वर्ग से निर्मित भारत अनेकता में एकता के कारण अन्य राष्ट्रों से भिन्न है । यह आँचलिकता राष्ट्र के खंड–खंड को आत्मसात कर संपूर्ण राष्ट्र के समग्र विराट आयाम को पूर्णतः ग्रहण करने में सहायक ही सिद्ध होती है ।

हिन्दी आँचलिक उपन्यासकारों ने हिन्दी भाषी प्रान्तों के, अँचलों के जनजातीय समाज के व्यक्तियों की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक एवम् सांस्कृतिक परिस्थितियों, मनःस्थितियों, समस्याओं एवम् प्रगति के प्रयासों तथा संभावनाओं को इतर भाषी अँचलों के व्यक्तियों के समक्ष प्रस्तुत कर उन्हें यह समझने का अवसर प्रदान किया है कि हिन्दी भाषाभाषी अँचलों की जनता अपनी जीवनयात्रा किस प्रकार पूर्ण करती है । ''संस्कृति में विश्वास, विचार, प्रथाएँ, कानून, आदर्श, कला और निपुणता आदि समाहित है ।''16 इसतरह से एकप्रकार की भावात्मक एकता के सूत्र को और सुदृढ़ करने का प्रयास किया गया है ।

आँचलिक उपन्यासकारों ने अपने परिवेश की जनता की आस्थाओं, जीवन पद्धतियों, कार्य प्रणालियों, संस्थाओं, वैचारिक संगतियों–विसंगतियों, मान्यताओं एवम् लोक संस्कृति आदि की मृतिका से अपने साहित्य का निर्माण कर उसे आगामी मानवता के लिए वर्तमान आँचलिक जनता के जीवन का स्मारक स्तंभ बना दिया है ।

यदि लेखक यथार्थवादी निर्मम और तटस्थ दृष्टि से अँचल विशेष की राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक और धार्मिक स्थिति का चित्रण करता है तो वहाँ के सांस्कृतिक जीवन का वर्णन करते समय उसमें अपने हृदय की आधी ममता उंडेल कर रख देता है । इसका कारण यह है कि लेखक को चित्रणीय जीवन का आत्मीयतापूर्ण ज्ञान होता है । उसकी दृष्टि व्यापक होती है और उसमें परकाया प्रवेशवाला उपन्यासोचित सामर्थ्य होता है । वह जनपद की मिट्टी की सौंधी सुगन्ध में रम गया होता है, उसे अपनी आत्मा में भर लिया होता है । वह वहाँ की ममतामई मिट्टी से प्यार करता है । वहाँ के रहनेवालों को उसने निकट से देखा है । ''आँचलिक उपन्यासकार जनपद विशेष के जीवन के बीच जिया होता है या कम से कम समीपी दृष्टा होता है ।''17 जहाँ एक ओर उसे उनकी हालत गरीबी और अंधविश्वासों पर दया आती है, कभी–कभी विक्षोभ भी होता है, वहाँ दूसरी ओर उनकी सांस्कृतिक दाय के प्रति उसको गौरवपूर्ण अभिमान भी होता है ।

अँचल परिवेश के नीरस जीवन को सरस बनाने में लोकगीतों, लोकनृत्यों, लोकअभिनय और त्योंहार–पर्वो का बड़ा हाथ हैं । लोकगीत उनका मनोरंजन तो करते हैं, दैनिक समस्याओं के विषय में सीधे–सादे देहातियों की भावानाओं को व्यक्त करते हैं, व्यवस्था पर व्यंग्य भी करते हैं । अँचल विशेष की विभिन्न जातियों के परस्पर वैमनस्य, अंधविश्वास, रूढ़ियों, गरीबी और झगड़ों ने यदि वहाँ के जीवन को शूल, धूल और कीचड़ से भरा बना दिया है, तो वहाँ के नैसर्गिक भोलेपन, संस्कृति, लोकगीत और लोकनृत्य उसे चन्दन–सी सुगन्ध प्रदान करते हैं । ''ग्रामीण लोकगीतों, लोक विश्वासों और लोककथाओं आदि में हमारी परम्पराएँ निहित हैं ।''18

संदर्भग्रंथसूचिः

1. आँचलिक उपन्यास : सामाजिक–सांस्कृतिक संदर्भ, डॉ. विमलशंकर नागर, प्रेरणा प्रकाशन, मुरादाबाद, 2000, पृ. 103 ।
2. अंतिम दशक के हिन्दी उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का चित्रण, डॉ. मोहम्मद जीमल अहमद, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, 2006, पृ. 47 ।
3. आँचलिक उपन्यास : सामाजिक–सांस्कृतिक संदर्भ, डॉ. विमलशंकर नागर, प्रेरणा प्रकाशन, मुरादाबाद, 2000, पृ. 133 ।
4. वहीं, पृ. 143 ।

5. वहीं, पृ. 144 ।
6. वहीं, पृ. 145 ।
7. वहीं, पृ. 158 ।
8. वहीं, पृ. 160 ।
9. अंतिम दशक के हिन्दी उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का चित्रण, डॉ. मोहम्मद जीमल अहमद, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, 2006, पृ. 37 ।
10. आँचलिक उपन्यास : सामाजिक–सांस्कृतिक संदर्भ, डॉ. विमलशंकर नागर, प्रेरणा प्रकाशन, मुरादाबाद, 2000, पृ. 161 ।
11. वहीं, पृ. 161 ।
12. अंतिम दशक के हिन्दी उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का चित्रण, डॉ. मोहम्मद जीमल अहमद, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, 2006, पृ. 41 ।
13. वहीं, पृ. 41 ।
14. वहीं, पृ. 188 ।
15. वहीं, पृ. 139 ।
16. वहीं, पृ. 195 ।
17. हिन्दी गद्य साहित्य : उपलब्धि की दिशाएँ, डॉ. राम दरश मिश्र, नॉर्थ इण्डिया पब्लिशर्ज एण्ड डिस्टीब्यूटर्स, दिल्ली, 2000, पृ. 91 ।
18. अंतिम दशक के हिन्दी उपन्यासों में ग्रामीण जीवन का चित्रण, डॉ. मोहम्मद जीमल अहमद, अन्नपूर्णा प्रकाशन, कानपुर, 2006, पृ. 140 ।

ભારતીય જ્ઞાન પરંપરામાં કન્યા શિક્ષણની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ અભ્યાસ

ડૉ. મનીષા બી. પરમાર
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
ક્રિશ્ચિયન કૉલેજ ઑફ એજ્યુકેશન, આણંદ

સારાંશ :

માનવ એક સામાજિક પ્રાણી છે. તે સમાજમાં જન્મે છે. સમાજમાં રહી પોતાનો વિકાસ કરે છે. દરેક માનવ સમાજમાં પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આજે સમાજમાં જ્ઞાતિ - જાતિના ભેદભાવો પણ જોવા મળે છે. આ ભેદભાવો ઉપર ઉપરથી દુર થતાં જોઈ શકાય છે. પરંતુ આંતરિક રીતે દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો ભેદભાવની પાતળી ભેદ રેખા દેખાય આવે છે. જેમકે પુરુષ જાતિ જ ઉચ્ચ અભ્યાસ કરી શકે, સમાજમાં મોભાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ એક વાત નકારી નહિ શકાય કે કોઈ પણ રાષ્ટ્રના સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં નારી શક્તિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પ્રાચીન ભારતથી જ સ્ત્રી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું. વેદકાલીન અને ઉપનિષદકાળમાં કેટલીક ભણેલી સ્ત્રીઓનાં ઉદાહણ જોવા મળે છે.

કી - વર્ડ : ભારતીય જ્ઞાન પરંપરા , સ્ત્રી શિક્ષણ , શિક્ષણ વ્યવસ્થા

પ્રસ્તાવના :

"જ્યાં સુધી નહી નારી સન્માન, ત્યાં સુધી નહી સંસ્કૃતિ ઉત્થાન "નારી એ નારાયણીનું સ્વરૂપ છે. સમાજ જીવનનું સાચું ઘડતર અને ચણતર કરનારી છે. સ્ત્રી અને પુરુષ સમાજના અવિભાજ્ય અંગ છે. સ્ત્રી સંસ્કારી અને શિક્ષિત હોય તો જ સમાજ પ્રગતિ સાધી શકે. એક માતા સુશિક્ષિત હોય તો તે સો શિક્ષિક જેટલું ચારિત્ર્ય ઘડતરનું કામ કરી તેમ છે. એટલે જ કહ્યું છે, એક પુરુષને કેળવીએ તો એક વ્યક્તિને કેળવ્યા બરાબર છે, પરંતુ એક સ્ત્રીને કેળવીએ તો એક કુટુંબને કેળવણી આપવા બરાબર છે. ઉદાત ચારિત્ર્ય, ક્ષમતા,ધીરતા,ત્યાગ,કર્તવ્યપરાયણતા વગેરે ગુણો જીવનઘડતર માટે જરૂરી છે. આ ગુણો સ્ત્રીઓમાં સહજ સ્વભાવગત હોય છે. બાળકના ઘડતર દ્વારા સમાજ અને રાષ્ટ્રના ઘડતરનો કરીએ તો તેમાં સ્ત્રી કેળવણીનું સ્થાન અતિ મહત્વનું છે.

વેદકાલીન સમયમાં સ્ત્રી શિક્ષણ:

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીમાં વૈદિકકાલથી સ્ત્રી શિક્ષણ વ્યવસ્થા જોવામાં મળે છે. જે કોઈ અધિકાર કે ધાર્મિક કાર્ય પુરુષ કરતાં તે અધિકાર અને ધાર્મિક કાર્યમાં સ્ત્રીઓ પણ જોડાય શકતી સ્ત્રીને પુરુષની અર્ધાંગિની અને પુરુષની શક્તિ ગણવામાં આવતી તેથી જ આર્ય સંસ્કૃતિમાં મૈત્રેયી અને ગાર્ગી જેવી વિદુષી નારીઓ યજ્ઞ સંસ્કારમાં શાસ્ત્રાર્થ કરતી હતી.

મુસ્લિમ શાસનકાળમાં સ્ત્રી શિક્ષણ:

મુસ્લિમ શાસન હેઠળ સ્ત્રી શિક્ષણ નોંધપાત્ર રીતે ઘટ્યું. પડદા પ્રથા ,વૈધવ્ય અને બાલ લગ્ન જેવા કુરિવાજો પ્રવેશ્યા. બાળકીને દૂધ પીતી કરવી, સ્ત્રીએ પતી પાછળ સતી થવું, જેવા દૂષણો સમાજમાં પ્રવેશ્યા. મુસ્લિમ શાસનકાળ સ્ત્રીશિક્ષણ માટે અંધકારમય યુગ હોઇ તે સામે ગાળા દરમ્યાન સ્ત્રી શિક્ષણ અતિ નિમ્ન કક્ષાએ પહોંચ્યું હતું.

અંગ્રેજ શાસનકાળમાં સ્ત્રી શિક્ષણ :

ભારતમાં આધુનિક શિક્ષણનો પ્રારંભ અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમ્યાન પાદરીઓ દ્વારા થયો હતો. સ્ત્રી શિક્ષણનો પ્રારંભ પણ પાદરીઓ દ્વારા જ થયો હતો. અમેરિકન મિશનેરી સોસાયટીએ ઈ. સ 1824 માં સૌ પ્રથમ મુંબઈમાં કન્યા શાળા શરૂ કરી . આ પછી ઈ. સ 1826 માં અન્ય કન્યાશાળાઓ પણ પાદરીઓ દ્વારા જ શરૂ કરવામાં આવી, જો કે તેનો લાભ માત્ર ઉચ્ચ વર્ણની હિન્દુ કન્યાઓએ જ

લીધો. આમ તો ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીનું શિક્ષણ માટેનું વલણ ઉત્સાહજનક ન હતું પરંતુ કંપની સરકારે શિક્ષણ માટે જે કઈ પ્રયાસો કર્યા તેમાં સ્ત્રી શિક્ષણ માટે પણ થોડા પ્રયાસો કર્યા હતા. જે વર્ષ 1850 માં જોઈ શકાઈ છે.

સ્વતંત્રતા બાદનું સ્ત્રી શિક્ષણ :

ભારતને પ્રાપ્ત થયેલ સ્વતંત્રતા બાદ બંધારણે સ્વીકારેલ સાર્વત્રિક શિક્ષણના આદર્શ લક્ષ્યાંકને પરિપૂર્ણ કરવા બંધારણ ની 45 મી કલમ અનુસાર જાતિ, ધર્મ, લિંગ, વય કક્ષાના ભેદભાવ વગર 6 થી 14 વર્ષના તમામ બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત આપવું તેમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. શિક્ષણના આ સાર્વત્રિકરણના પ્રયાસોથી કન્યા કેળવણીને વેગ મળ્યો.

ભારતીય શિક્ષણમાં પરિવર્તન લાવવા નિમાયેલ વિવિધ શિક્ષણ પંચોએ સ્ત્રી શિક્ષણ માટે ભલામણો કરી છે. જેમાં યુનિવર્સિટી શિક્ષણ પંચે 1948-49 માં 13 થી 18 વર્ષની વયજૂથની કન્યાઓ માટે કન્યા શાળાઓ અને કોલેજોમાં સહશિક્ષણ અપાય એવી ભલામણો કરી હતી. માધ્યમિક શિક્ષણ પંચ 1952-53 દ્વારા સહશિક્ષણ માટે કડકનીતિ અપનાવવા સૂચવ્યું હતું. સાથે જ વાંધાજનક પરીસ્થિતિમાં અલગ કન્યા શાળાઓ સ્થાપવાની ભલામણ પણ કરી છે. આ પંચે સ્ત્રી શિક્ષકોની નિમણૂક પર ભાર મૂક્યો છે. સ્ત્રી શિક્ષણ ના વિકાસ માટે સરકારે ઈ. સ્. 1954 માં શ્રીમતી દુર્ગાબાઈ દેશમુખના અધ્યક્ષપદે "નેશનલ કાઉન્સિલ ફોર વિમેન્સ એજ્યુકેશન " ની સ્થાપના કરી. વૂડનો ખરીતો પણ કન્યા કેળવણીના વિકાસની હિમાયત કરે છે. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપંચ 1964-66 ના એક સર્વેક્ષણમાં 69.2 ટકા વાલીઓએ સહશિક્ષણની ભલામણ કરી હતી. આ પંચે ધોરણ 1 થી 10 સુધી સૌને માટે સમાન અભ્યાસક્રમ રાખવા સૂચવ્યું હતું. આ પંચના મતાનુસાર માનવ સંશાધનના પૂર્ણ વિકાસ માટે અતિ મહત્વની શૈશવાવસ્થા માં ઘડતર માટે સ્ત્રી શિક્ષણ માટે મહત્વનું ગણાવ્યું છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986 માં સૂચવાયેલા વિવિધ કાર્યક્રમોમાં એક કાર્યક્રમ સ્ત્રી સશક્તિકરણ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

માનવ સંશાધન વિકાસ મંત્રાલયમાં સ્ત્રી શિક્ષણ માટે અલગ વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ભારતમાં સ્ત્રી શિક્ષણ સુધારણા અંગે સરકારી અને બિન સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા વિવિધ પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે. શિક્ષણ સંસ્થાઓ અને કન્યા છાત્રાલયોમાં વધારો થયો છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં સર્વ શિક્ષા અભિયાન, વિદ્યાદીપ યોજના,વિદ્યા લક્ષ્મી યોજના ,ગંગા જમના યોજના જેવી યોજનાઓથી સ્ત્રી શિક્ષણને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવે છે.

નિષ્કર્ષ :

કન્યાઓનો વિકાસ કુટુંબ અને સમાજને પ્રગતિના પંથે લઈ જાય છે. કન્યાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ એ સંપૂર્ણ સમાજ બદલવાની મહત્વની કડી છે. કન્યાઓનાં વિકાસ પર સમાજનો વિકાસ અવલંબિત હોય છે. કન્યા ભવિષ્યની ઉત્તમ સ્ત્રી વ્યક્તિ તરીકે વિકાસ પામે તો પેઢી દર પેઢીના વિકાસના બીજ જોઈ શકાય છે. દીકરા દીકરીમાં સમાન દ્રષ્ટિકોણ દ્રઢ થાય તો જ કુટુંબ સમાજની પ્રગતિ સાધી શકાય છે.

કન્યા શિક્ષણએ ભારત માટે સામાજિક અને આર્થિક રીતે વિકસિત થવાની મોટી તક છે. શિક્ષિત કન્યાઓ એવા શસ્ત્રો છે જે ઘર અને વ્યાવસાયિક ક્ષેત્રોમાં તેમના યોગદાન દ્વારા ભારતીય સમાજ પર સકારાત્મક અસર કરે છે. આ બાબતમાં સૌ નાગરિકોની મહત્વની ભૂમિકા બની રહે છે.

સંદર્ભસૂચિ :

બારૈયા,વી (૨૦૧૫).*સમકાલીન ભારત અને શિક્ષણ*.પ્રતિક પ્રકાશનઃએજ્યુકેશન

આચાર્ય,એમ(૨૦૦૯).*શિક્ષણના તાત્વિક અને સમાજશાસ્ત્રી આધારો*.અક્ષર પબ્લિકેશનઃઅમદાવાદ

પટેલ જયંતી અને અન્યો. (સં.) (૨૦૦૯) શાળા વયસ્થાપન અને પ્રવર્તમાન પ્રવાહો,ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર

પટેલ, એમ (૨૦૦૩-૨૦૦૪). *ભારતીય શિક્ષણનો ઈતિહાસઃએક ઝલક* .બી,એસ પ્રકાસનઃઅમદાવાદ

ભારતમાં યુવા બેરોજગારી

સૌરભકુમાર રણજીતસિંહ વસાવા
રિસર્ચ સ્કોલર - 19125
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
ભક્ત કવિ નરસિંહ મહેતા યુનિવર્સિટી, જૂનાગઢ

સારાંશ:

ભારત એક વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર છે, દેશની 50 ટકાથી વધુ વસ્તી 15 થી 59 વર્ષની વયજૂથમાં અને 28 ટકા 15-29 વર્ષની વયજૂથમાં છે. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે વર્ષ 2022 સુધીમાં, ભારતીય વસ્તીના 65 ટકાથી વધુ લોકો કાર્યકારી વય જૂથમાં હશે અને ભારત વસ્તી વિષયક ભાગનો આનંદ માણશે. કોષ્ટક 1 ભારતમાં યુવા વસ્તીની વિગતો આપે છે.

ચાવી રૂપ શબ્દ: બેરોજગારી; વસ્તી ગણતરી; શિક્ષિત યુવા; શ્રમ બજાર

કોષ્ટક - 1 ભારતમાં યુવા વસ્તી

2011 Census	0-14 years	0-19 years	15-29 years
Numbers of million	372.4	492.9	333.3
share	31 %	41 %	28 %

સ્રોત : વસ્તી ગણતરી 2011

પ્રસ્તાવના:

ભારતનો વસ્તી વિષયક લાભ તેની વૃદ્ધિને ઝડપી ટ્રેક કરવા માટે ખાસ કરીને ઉત્પાદન ક્ષેત્ર આર્થિક તક આપે છે. જો કે, સમગ્ર વિશ્વમાં વિકસિત અને વિકાસશીલ અર્થતંત્રો દ્વારા યુવાનો માટે નોકરીઓનું સર્જન એ સૌથી મોટો પડકાર છે. આ લેખ ભારતમાં યુવા રોજગાર અને બેરોજગારીના મુદ્દાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, જેમાં યુવાનોને 15 થી 29 વર્ષની વયજૂથની વસ્તીનો સમાવેશ કરવા માટે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે. ઉપલબ્ધ ડેટા દર્શાવે છે કે ગરીબી અને શિક્ષણનું નીચું સ્તર યોગ્ય રોજગારની તકો માટે સૌથી મોટા અવરોધો છે.

યુવાઓ માટે શ્રમ બજારમાં રોજગાર લાયક બનવું એ એક દૂરનું સ્વપ્ન છે. તાજેતરના ડેટા અનુસાર, વિશ્વભરમાં ઉચ્ચ બેરોજગારી દર સાથે યુવાનો વિશ્વની વસ્તીના સૌથી વધુ અસરગ્રસ્ત ભાગોમાંનું એક છે. યુ.એસ.માં યુવા બેરોજગારી 17 ટકાથી વધુ છે, જ્યા યુવાનો 15 થી 24 વર્ષની વય જૂથ ધરાવે છે. યુરોપમાં સ્થિતિ વધુ ખરાબ છે. જ્યારે ગ્રીસમાં યુવા બેરોજગારી 60 ટકાની નજીક પહોંચી રહી છે, ત્યારબાદ સ્પેનમાં 55 ટકા, ઇટાલીમાં 35 ટકા અને ફ્રાંસમાં 25 ટકા છે. ભારતીય સંદર્ભમાં, 2011ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, યુવાનોની વસ્તી 28 ટકા છે. તેમ છતાં ભારતના નિર્ભરતા ગુણોત્તર દર ઘટાડો થઈ રહ્યો છે, યુવાનોની બેરોજગારી વધારે છે. વિશ્વ બેંકના અહેવાલ મુજબ, ભારતમાં યુવા બેરોજગારીની ટકાવારી તરીકે પુરુષોમા 10 ટકા અને સ્ત્રીઓમા 11 ટકા છે. યોગ્ય રોજગારીની તકોનો અભાવ યુવાનોને સ્વ-રોજગાર અને ઓછી વેતનવાળી કરાર આધારિત નોકરીઓ માટે દુઃખદાયક પરિસ્થિતિઓ કામ કરવાની ફરજ પાડે છે.

આ હકીકત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 93 ટકાથી વધુ કર્મચારીઓ અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં કાર્યરત છે. યુવા રોજગારને સરકારના અગત્યના કાર્યક્રમો તરીકે ઓળખવામાં આવી છે, યુવા રોજગાર ક્ષમતા વધારવા માટે નીતિઓ ઘડવામાં આવી રહી છે. શ્રમ બજાર સૂચકાંકો જેમ કે, લેબર ફોર્સ પાર્ટિસિપેશન રેટ (LFPR)[1], વર્કર પોપ્યુલેશન રેશિયો (WPR)[2] અને બેરોજગારી દર (UR)[3] ભારતમાં યુવાનો માટે શ્રમ બજારની પરિસ્થિતિઓમાં મહત્વપૂર્ણ સમજ આપે છે.

વય આધારિત વિશિષ્ટ શ્રમ દળ સહભાગિતા દર:

વિકસિત અર્થવ્યવસ્થાઓમાં LFPR નું વલણ દર્શાવે છે કે યુવાનો માટે LFPR વિકાસ સાથે ઘટે છે. કારણ કે, વધુને વધુ યુવાનો શિક્ષણ મેળવવી રોજગાર ક્ષેત્રમાં દાખલ થાય છે. નીચેનું કોષ્ટક - 2 1993-94 અને 2011-12 ની વચ્ચે યુવાનો અને તમામ વય જૂથો માટે શ્રમ દળની સહભાગિતા દર રજૂ કરે છે.

કોષ્ટકઃ- ૨ age specific Labour force participation rates on UPSS basis

Rural male					
years	1993-94	1999-00	2004-05	2009-10	2011-12
15-19	598	532	529	390	333
20-24	902	889	891	813	788
25-29	980	975	982	975	963
All Ages	561	540	555	556	553

Rural Female					
years	1993-94	1999-00	2004-05	2009-10	2011-12
15-19	371	314	331.00	195	164
20-24	469	425	435.00	314	297
25-29	530	498	530.00	404	369
all	330	302	333.00	265	253

[1] Labour force participation rate LFPR is defined as the number of persons/person-days in the labour force (which includes both the employed and unemployed) per 1000 persons /person-days

[2]Worker Population Ratio (WPR) is defined as the number of persons/person-days employed per 1000 persons/person-days.

[3]Unemployment Rate (UR is defined as the number of persons/person-days unemployed per 1000 persons/person-days in the labour force)

Urban Male					
years	1993-94	1999-00	2004-05	2009-10	2011-12
15-19	404	366	381	263	256
20-24	772	755	769	682	664
25-29	958	951	957	947	951
all	542	542	570	559	563

Urban Female					
years	1993-94	1999-00	2004-05	2009-10	2011-12
15-19	142	121	144	85	89
20-24	230	191	250	197	197
25-29	248	214	261	222	253
all	164	147	178	146	155

સ્રોતઃ various rounds of NSSO employment and unemployment surveys

NSSO ના અભ્યાસના આધારે બહાર આવ્યું છે કે પુરુષોની વસ્તીનો મોટો હિસ્સો ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં શ્રમ બજારમાં છે. લગભગ છેલ્લા બે દાયકાઓમાં, 1993-94ની સરખામણીએ તમામ યુવા વય જૂથો માટે UPSS આધારે LFPRમાં ઘટાડો થયો છે, પરંતુ 2004-05 પછી ગ્રામીણ મહિલાઓ માટે આ ઘટાડો ખૂબ જ તીવ્ર છે. ગ્રામીણ મહિલાઓનું ખસી જવું રાષ્ટ્રીય વલણને અનુરૂપ છે અને ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં નોકરીની તકોની ગેરહાજરી અથવા સામાજિક રીતરિવાજો અને પરિસ્થિતિઓથી પ્રભાવિત થવાને આભારી હોઈ શકે છે.

શહેરી મહિલાઓના કિસ્સામાં, LFPR એક અનુવર્તી વલણ દર્શાવે છે જેમ કે, 15-19 વર્ષની નાની વયના જૂથોમાં ઘટાડો થયો છે અને 2004-05 પછીના વર્ષોમાં 25-29 વય જૂથમાં ઉપરની ગતિ છે. 2009-10 થી ડેટા સૂચવે છે કે તમામ વય જૂથોમાં ગ્રામીણ મહિલાઓમાં તીવ્ર ઘટાડો થયો છે. ગ્રામીણ અને શહેરી બંને વિસ્તારોમાં નાના પુરુષ વય જૂથોએ પણ ઘટાડો અનુભવ્યો છે. આ ઘટાડો શ્રમ બજારમાં પ્રવેશતા પહેલા તેમના કૌશલ્યોને વધારવા માટે શિક્ષણમાં યુવાનોની ભાગીદારી વધારવાનું સૂચન કરે છે. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે જ્યારે આ યુવાનો આખરે શ્રમ દળમાં જોડાશે, ત્યારે તેઓ પહેલા કરતા ઘણા વધુ કુશળ હશે.

વય - કામદાર વસ્તી ગુણોત્તર (ASWFPR):

ASWFPR પણ ગ્રામીણ પુરૂષ અને સ્ત્રી તેમજ શહેરી પુરૂષો બંને માટે વય જૂથોમાં સમાન ઘટતું વલણ દર્શાવે છે. શહેરી મહિલાઓના કિસ્સામાં, 15-19 વય જૂથ સિવાય, ASWPR અન્ય તમામ વય જૂથો માટે વધ્યું છે. 1999-2000 થી 2011-2011 દરમિયાન 15-29 વય જૂથમાં ગ્રામીણ પુરુષો (12.5 ટકા પોઈન્ટ) અને શહેરી પુરુષો (3.5 ટકા પોઈન્ટ)માં જોવા મળેલા ઘટાડા કરતાં ગ્રામીણ સ્ત્રીઓમાં WPR (14.2 ટકા પોઈન્ટ)માં ઘટાડો વધુ તીવ્ર હતો. 12.

group	1999-2000	2004-2005	2009-2010	2011-12	1999-2000	2004-2005	2009-2010	2011-2011
Rural								
Male					Female			
15-19	503	497	358	303	304	319	186	156
20-24	844	849	768	742	409	410	295	278
25-29	950	966	957	942	491	513	391	257
15-29	741	742	648	616	400	410	288	258
All (0+)	531	546	547	543	299	327	261	248

Urban								
	Male				Female			
15-19	314	335	231	223	105	128	76	78
20-24	658	684	617	594	155	201	160	160
25-29	883	909	906	906	194	229	196	231
15-29	593	623	564	558	149	184	144	157
All (0+)	518	549	543	546	139	166	138	147

Source: Various Rounds of NSSO Employment and Unemployment Surveys

છેલ્લા 20 વર્ષો દરમિયાન આ ખૂબ જ આશ્ચર્યજનક છે કારણ કે, જ્યારે આર્થિક સુધારાઓ ચાલી રહ્યા હતા અને અર્થતંત્ર વાર્ષિક સરેરાશ 6-7 ટકાના દરે વૃદ્ધિ પામી રહ્યું હતું, ત્યારે યુવાનોનો WPR ઘટી રહ્યો હતો. આ કાં તો શિક્ષણમાં વધતી ભાગીદારી અથવા પરંપરાગત બિન-ખેતી નોકરીઓ અદ્રશ્ય થવાને કારણે હોઈ શકે છે. અર્થવ્યવસ્થાના ઉદઘાટનથી ગ્રામીણ પુરૂષો બાંધકામ કામદારો, સેલ્સ મેન, ડિલિવરી બોય, સિક્યોરિટી ગાર્ડ, રિક્ષાચાલકો વગેરે તરીકે નોકરીની શોધમાં દૂરના નગરો અને શહેરોમાં સ્થળાંતર કરવા તરફ દોરી ગયા.

યુવાનોમાં બેરોજગારીનું વલણ:

NSSO રીપોર્ટના વર્ષ 2011-12 મુજબ, તમામ વય જૂથોમાં સામાન્ય સ્થિતિ મુજબ પુરુષો માટે બેરોજગારીનો દર 2.4 ટકા અને સ્ત્રીઓ માટે 3.7 ટકા હતો, જ્યારે યુવાનો (15-29 વર્ષ) વચ્ચેનો બેરોજગારી દર સમગ્ર દેશમાં 6.1 ટકાથી 15.6 ટકા વચ્ચે રહ્યો છે. કોષ્ટક-4 માં તે જોઈ શકાય.

Table- 4 unemployment rate among youth according to usual status

Age group	1999-2000	2004-05	2009-10	2011-12
Rural Male				
15-19	6.5	7.9	10	11.4
20-24	6.2	6.2	6.4	6.9

25-29	3.2	2.3	2.2	2.8
15-29	5.1	5.2	5.5	6.1

Rural Female				
15-19	3.1	6.7	7.4	8
20-24	4.9	9.3	8.6	9.9
25-29	2.4	5.2	4.5	5.8
15-29	3.7	7	6.5	7.8

Urban Male				
15-19	15.4	14	13.2	14.4
20-24	13.9	12.5	10.1	11.6
25-29	7.5	5.8	4.4	5.3
15-29	11.5	10	7.9	8.9

Urban Female				
15-19	15.5	15.6	14.3	15.3
20-24	22.6	25.8	21.7	21.9
25-29	11.5	15.8	14.6	10.8
15-29	16.6	19.9	17.2	15.6

Source NSS report no.554: employment and unemployment situation in India, 2011-12

શહેરી મહિલાઓ સૌથી વધુ બેરોજગારીનો અનુભવ કરતી હોવાથી વિવિધ વય જૂથોમાં બેરોજગારીનો દર નોંધપાત્ર રીતે વધ્યો છે. ઉપરોક્ત કોષ્ટક દર્શાવે છે કે છેલ્લા એક દાયકા દરમિયાન, જ્યારે ગ્રામીણ પુરૂષો (15-29) વચ્ચે બેરોજગારી દરમાં માત્ર 1 ટકાનો નજીવો વધારો થયો હતો, ત્યારે ગ્રામીણ મહિલાઓમાં તે બમણો વધીને 7.8 ટકાના સ્તરે પહોંચ્યો હતો. તેનાથી વિપરીત, શહેરી વિસ્તારોમાં, જ્યારે શહેરી પુરુષોનો બેરોજગારી દર 2.6 ટકા જેટલો શહેરી સ્ત્રીઓમાં 1 ટકાનો ઘટાડો થયો છે. તે ઉપરથી બહાર આવ્યું છે કે, શહેરી મહિલાઓ માટે બેરોજગારીનો દર તમામ શ્રેણીઓમાં સૌથી વધુ છે. સ્ત્રીઓમાં ઉચ્ચ બેરોજગારીનો દર સંભવતઃ લાંબા સમય સુધી બેરોજગાર રહેવા માટે કુટુંબના સમર્થનને કારણે હોઈ શકે છે, જે પુરુષોની સરખામણીમાં મુખ્યતઃ ભોજન બનાવનાર માનવામાં આવે છે.

વિવિધ વયના યુવા જૂથોની તમામ કેટેગરીમાં 15-19 વર્ષના પ્રવેશતા જૂથમાં બેરોજગારીનો દર ઊંચો છે અને વય વધવાથી તેમાં ઘટાડો થાય છે, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સરેરાશ કરતાં વધુ રહે છે. શરૂઆતના વર્ષોમાં (15-19) ઊંચો બેરોજગારી દર નોકરીની અપેક્ષાઓ અને નોકરીઓની ઉપલબ્ધતા વચ્ચે મેળ ન હોવાને કારણે હોઈ શકે છે. ક્ષેત્રીય સહભાગિતાના સંદર્ભમાં, લેબર બ્યુરોના ડેટા સૂચવે છે કે, વર્ષ 2012-13માં કૃષિ સાથે સંકળાયેલા યુવાનોનું પ્રમાણ 50 ટકા હતું, ત્યારબાદ ગૌણ 20 ટકા અને તૃતીય 29 ટકા હતું. આ માટે ગ્રામીણ ઔદ્યોગિકીકરણ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની જરૂર છે. ઉદ્યોગે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં

જવાની અને પ્રદેશના કુદરતી સંસાધનોને અનુરૂપ એકમો સ્થાપવાની તેની વ્યૂહરચના પર પુનર્વિચાર કરવો જોઈએ. આ સંગ્રહ અને પેકેજિંગ એકમો, ફૂડ પ્રોસેસિંગ ઉદ્યોગો, વણાટ અને હસ્તકલા એકમો, નિકાસલક્ષી વસ્ત્રોના એકમો વગેરે હોઈ શકે છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં રોજગારીની તકોનું સર્જન પણ વધશે.

કૃષિની બહાર ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં યોગ્ય નોકરીની તકો ઉપલબ્ધ ન હોવાને કારણે મહિલા શ્રમ દળની ભાગીદારી દર જે હાલમાં 20 ટકાથી નીચે છે. શિક્ષિતોમાં બેરોજગારી દર પર એક નજર શિક્ષિત યુવાનોમાં બેરોજગારીના દર પર એક નજર બતાવે છે કે શિક્ષિતોમાં બેરોજગારીનો દર ઊંચો છે. આ અગાઉના અવલોકનને મજબૂત બનાવે છે કે શિક્ષણ પ્રાપ્તિ સાથે, નોકરીની આકાંક્ષાઓ વધે છે અને આ આકાંક્ષાઓ સાથે મેળ ખાતી નોકરીઓ ન મળવાથી ઉચ્ચ શિક્ષિત બેરોજગારી વધે છે.

Table: 5 unemployment Rate at usual status (adjusted) as per education level for 2011-12

General Education level	Unemployment Rate (15-29 years)			
	Rural		Urban	
	Male	Female	Male	Female
Not literate	2.3	0.8	2.5	1.6
Literate & up to Primary	3.2	0.6	4.8	4.3
Middle School	4.2	4.6	5.1	5.8
Secondary	4.6	8.6	5.5	15.1
High Secondary	6.5	13.8	12.0	14.6
Diploma/certificate	15.9	30.0	12.5	17.3
Graduate & above	19.1	29.6	16.3	23.4
all	5.0	4.8	8.1	13.1

Source: NSS Report no. 554: Employment and Unemployment situation in India, 2011-12

કોષ્ટક-5 યુવાનો અને સામાન્ય વસ્તી બંનેમાં શિક્ષિત બેરોજગારીનું તુલનાત્મક દૃશ્ય દર્શાવે છે. બે વસ્તી વિષયક જૂથોમાં, બેરોજગારીનું વલણ સમાન છે, શિક્ષિત લોકોમાં ઉચ્ચ બેરોજગારી દર્શાવે છે જે શિક્ષણના સ્તર સાથે ઉત્તરોત્તર વધે છે. વધુમાં, બંને વસ્તી વિષયક જૂથોમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં શિક્ષિત બેરોજગારી વધુ છે. જ્યારે શિક્ષિત બેરોજગારો પર નજર નાખો, ત્યારે તે જોઈ શકાય છે કે ઔપચારિક શિક્ષિતોમાં બેરોજગારીનું સ્તર ઊંચું હોવા ઉપરાંત, તે વ્યાવસાયિક લાયકાત ધરાવતા શ્રમ દળ એટલે કે ડિપ્લોમા અથવા પ્રમાણપત્ર ધારકોમાં પણ ઊંચું છે. આનાથી ખાસ કરીને ઉચ્ચતર માધ્યમિક અને તેનાથી ઉપરના અભ્યાસક્રમોની રોજગારી યોગ્ય કુશળતાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે. રોજગારી યોગ્ય કૌશલ્યોમાં કામ માટે જરૂરી ટેકનિકલ કૌશલ્યો સિવાય વાતચીત કૌશલ્ય, સમસ્યા હલ કરવાની કુશળતાનો સમાવેશ થાય છે. છેલ્લા દાયકામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓનું વિસ્તરણ ઝડપી ગતિએ થયું છે. પરંતુ અભ્યાસક્રમની સામગ્રી, અભ્યાસક્રમનું કામ, ઈન્ટર્નશીપ દ્વારા ઉદ્યોગના સંપર્કનો અભાવ, બિનઅનુભવી અધ્યાપકો ચિંતાના કારણો છે, જેના પર તાત્કાલિક ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

યુવા રોજગારના પડકારો:

ભારત એક વિરોધાભાસી પરિસ્થિતિનો સામનો કરી રહ્યું છે જ્યાં એક તરફ યુવાનો નોકરી શોધી રહ્યા છે અને બીજી તરફ ઉદ્યોગ કુશળ કામદારોની ઉપલબ્ધતાથી પીડાઈ રહ્યો છે. આ કૌશલ્યની અસંગતતા યુવાનોને બેરોજગાર બનાવે છે. આ

વિવિધ હિસ્સેદારો વચ્ચે ઇન્ટરફેસના અભાવને કારણે પુરવઠા આધારિત અને માંગ આધારિત શિક્ષણ પ્રણાલીનું પરિણામ છે. નીતિ નિર્માતાઓ, ઉદ્યોગ, તાલીમ પ્રદાતાઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ. તાલીમ સંસ્થાઓએ ઉદ્યોગની જરૂરિયાતો અનુસાર શિક્ષિત કરવાની જરૂર છે જેથી કરીને વસ્તી વિષયક લાભોનો ફળદાયી ઉપયોગ કરી શકાય. એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે એક દાયકામાં, 15-29 વય જૂથમાંથી 40 ટકા લોકો શ્રમ દળમાં પ્રવેશ કરશે, જેમને યોગ્ય રોજગાર તકો પૂરી પાડવાની જરૂર છે.

વધુમાં, ભારતમાં ઉત્પાદન રોજગારમાં જોઈએ તેટલો વધારો થયો નથી. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, મોટાભાગના શ્રમ દળ કૃષિ ક્ષેત્રમાં રોકાયેલા છે, જે કૃષિની બહાર રોજગારીની તકોની લગભગ નહિવત્ હાજરી દર્શાવે છે. સરકારની વિવિધ યોજનામાં પરિકલ્પના મુજબ બિન-ખેતી ક્ષેત્રે શ્રમ દળની કોઈપણ હિલચાલ, કૌશલ્યોની અસંગતતાને કારણે કાં તો નોકરી નહીં અથવા ઓછી ઉત્પાદકતા-ઓછી વેતનવાળી નોકરીઓ સૂચવે છે. ઔપચારિક રોજગારમાં વધારો કરવાની પણ જરૂર છે, જે હાલમાં 8 ટકા જેટલા શ્રમ દળનો હિસ્સો ધરાવે છે જેથી ઓછા પગારવાળા ક્ષેત્રમાં જોડાનારા વધુ યુવાનો અને બાકીના કામ કરતા ગરીબોને અટકાવી શકાય. આ પ્રશ્ન ઉભો કરે છેઃ શું ભારત આ પડકાર માટે તૈયાર છે?

ભવિષ્યનો માર્ગ:

યુવાનોની રોજગાર ક્ષમતામાં સુધારો કરવા અને તેમને યોગ્ય નોકરીઓ મેળવવાના પડકાર માટે શિક્ષણની ગુણવત્તામાં સુધારો, નોકરીની તાલીમ, કૌશલ્યોનું અપગ્રેડેશન અને ઉદ્યોગ, નીતિ નિર્માતાઓ અને તાલીમ સંસ્થાઓ વચ્ચે ઇન્ટરફેસની જરૂર છે. ભારતીય સંદર્ભમાં, યુવાનોને રોજગારીયોગ્ય બનાવવા માટે, ભારત સરકાર કૌશલ્ય વિકાસ પર ભાર મૂકી રહી છે અને 2022 સુધીમાં 500 મિલિયન કૌશલ્યનું લક્ષ્ય નક્કી કર્યું છે. આ લક્ષ્યને હાંસલ કરવા માટે, કૌશલ્ય વિકાસ પરની રાષ્ટ્રીય નીતિ તાલીમની ગુણવત્તા, જથ્થા, પહોંચ અને પહોંચને સુધારવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. મુશ્કેલ વિસ્તારોમાં પહોંચવા માટે વિવિધ નવીન પગલાઓનું પાલન કરવામાં આવ્યું છે. અગાઉના શિક્ષણને ઓળખવા માટે, કામદારોનું પરીક્ષણ કરવામાં આવે છે અને પ્રશિક્ષિત માનવશક્તિના પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવે છે. યુવાનોની રોજગાર ક્ષમતા વધારવા માટે સામાન્ય કાર્યક્રમો, જૂથ-વિશિષ્ટ અને પ્રદેશ વિશિષ્ટ છે. રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય વિકાસ એજન્સીને દેશમાં કૌશલ્યની પ્રગતિ પર દેખરેખ રાખવા, રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય લાયકાત ફ્રેમવર્કને કાર્યરત કરવા માટે ફરજ પાડવામાં આવી છે, જે આડી અને ઊભી ગતિશીલતા બંનેની સુવિધા આપે છે અને સંભવિત તાલીમાર્થીઓમાં કૌશલ્યને મહત્વાકાંક્ષી બનાવે છે. વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવા અને વંચિતોને મદદ કરવા માટે, સરકારે માનક તાલીમ અને મૂલ્યાંકન પુરસ્કાર (STAR) યોજના શરૂ કરી છે, જેમાં પાસ થયેલા તાલીમાર્થીને 10,000 રૂપિયાનું પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિ અને અન્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે, ખાસ કરીને દૂરના વિસ્તારોમાં. વધુમાં, ક્ષેત્ર કૌશલ્ય પરિષદો દ્વારા તાલીમને ઉદ્યોગની જરૂરિયાત સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે.

ઉપસંહાર:

દેશની સરકાર ગ્રામીણ બ્રોડબેન્ડ નેટવર્ક સહિત કામદારો માટે શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક પ્રશિક્ષણની પહોંચને વિસ્તૃત કરવા માટે પણ કામ કરી રહી છે, જેમાં દૂરસ્થ વિસ્તારોને શૈક્ષણિક તકો સાથે જોડવા તેમજ તાલીમ માટે પંચાયત સ્તરે સામાન્ય સેવા કેન્દ્રોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વિવિધ યોજના યોજનાઓ/વ્યાવસાયિક સંસ્થાઓ વિશે યુવાનોમાં જાગૃતિ લાવવા હિમાયતની ભૂમિકા શરૂ કરવાની જરૂર છે. આ ઉપરાંત, રાષ્ટ્રીય કૌશલ્ય લાયકાત પ્રણાલીને કાર્યરત બનાવવા માટે ક્ષેત્ર કૌશલ્ય પરિષદોની સ્થાપના અને રાષ્ટ્રીય વ્યવસાયિક ધોરણોને અમલમાં મૂકવાની તાતી જરૂરિયાત છે. આ ઉદ્યોગની જરૂરિયાતને અનુરૂપ અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાની સુવિધા આપશે. હાલમાં, શ્રમ અને તાલીમ નીતિઓ, તાલીમ પ્રદાતાઓ, સંભવિત શ્રમ દળ અને નોકરીદાતાઓને માર્ગદર્શન આપવા માટે શ્રમ બજારમાં માંગ-પુરવઠાની સ્થિતિના સંદર્ભમાં શ્રમ બજારની માહિતી પ્રદાન કરવા માટે કોઈ સંગઠિત અને વૈજ્ઞાનિક સિસ્ટમ નથી. તે જ જગ્યાએ મૂકવાની તાતી જરૂરિયાત છે. ઉત્પાદનને વૃદ્ધિનું એન્જિન બનાવવા અને રોજગારીની તકો ઊભી કરવા માટે, સરકારે નવી નીતિઓ જાહેર કરી છે, જેનો ઉદ્દેશ્ય 2022 સુધીમાં 100 મિલિયન કામની

તકો ઊભી કરવાનો છે, મુખ્યત્વે કાપડ, જેમ્સ અને શ્રમ સઘન ઉત્પાદન ક્ષેત્રોમાં. જ્વેલરી અને ચામડાનો ઉદ્યોગ. જેઓ સ્વ-રોજગાર સાથે સંકળાયેલા છે, તેમના માટે ધિરાણની ઉપલબ્ધતાના સંદર્ભમાં હાથ ધરવા તેમજ બજાર અને તકનીકી સહાયતા ઔદ્યોગિક નીતિમાં પૂરી પાડવામાં આવે છે અને 12મી યોજના તેને વધુ મજબૂત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. નિષ્કર્ષ પર, આગામી વર્ષોમાં આજીવિકાને ટેકો આપતી વૃદ્ધિને પ્રોત્સાહન આપવા પર એક સંકલિત નીતિ કેન્દ્રિત હોવી જોઈએ.

સંદર્ભસૂચી:

1. Employment and Unemployment Situation Among Social Groups in India; NSS 68th round; (July 2011 - June 2012 (2015): National Sample Survey Office and Ministry of Statistics and Programme Implementation: Got of India.
2. https://pib.gov.in/newsite/PrintRelease.aspx?relid=101447
3. https://microdata.gov.in/nada43/index.php/catalog/77
4. https://microdata.gov.in/nada43/index.php/catalog/90
5. https://www.mospi.gov.in/download-reports?combine=&main_cat=All&publication_report_cat=All&sub_category=All&page=7&order=field_round&sort=desc
6. SHAW, ABHISHEK (2013) Employment Trends in India: An Overview of NSSO's 68th Round; Economic and Political Weekly; Vol. 48, No. 42, pp. 23-25 pages.
7. https://mospi.gov.in/sites/default/files/publication_reports/nss_report_554_31jan14.pdf
8. https://www.thehinducentre.com/resources/article30980071.ece/binary/KI_Education_75th_Final_compressed.pdf

Surabhi ISSN 2349:4557
International Peer Reviewed Referred Journal Vol-1

Importance of Question Hour in Legislative Assembly

Hetal D. Rana
(M.A., M.Phil.)
Ph.D. Scholar, Political-Science,
Sardar Patel University, Vallabh Vidhyanagar

Summary:
The Parliamentary democratic system has been adopted in India. While the meeting of the houses in the Lok Sabha and Rajya Sabha's legislative assembly of the parliament. Questions are asked by the MPs and MLAs in the house for control over the government, administrative control, and solving the problems of the people and the area. The first hour of the assembly sitting session which is devoted to questions is therefore known as Question-hour in the assembly. There are four types of question presentations: starred interspersed questions, short-term questions, and private questions (The questions placed on the table by members). In this article, the importance of this question-hour session in the assembly is highlighted, and its types and method of asking questions.

Preface:
The Parliamentary system has been accepted in India. The parliament is functioning at the central level. Which is made up of two houses namely Lok Sabha and Rajya Sabha.
The legislative consists of the governor, the legislative assembly, and the legislative council, apart from this, only one house, i.e., the legislative assembly functions in the rest of the state. The legislature is always functional for the good administration of the state. In each state, the people elect their representatives from areas determined based on population. Hence, the MLA acts as the representative of that area. An MLA asks questions in the assembly for the development of his area, presents in different ways, and carries out development work. Questions are the voice raised by the representative in which democracy is seen. These questions are also asked to bring control over the government and control the administrative system. Questions that are to be debated in public are tabled by the MLA in the house and are answered by the ministers of the concerned departments. All these processes are addressed to the speaker of the house and presided over by him.
The Assembly Constituent:
Every state in India except Bihar, Karnataka, Uttar Pradesh, Madhya Pradesh use proceedings Maharashtra has a single-house assembly. The members of the legislative assembly are directly elected by the people. The term of the assembly is for five years, and on the expiry of this period, it shall be deemed to have been dissolved. In the case of deficit, the parliament can extend this term by a maximum of one year as per the constitutional provision. It cannot be extended beyond six months after the emergency is over. The assembly seats are decided based on population, one assembly seat is decided on a population of about two lakhs. According to Article 153 of the constitution, one Governor for each state shall assume the role of Chief Head of the state. Hence, the governor is considered the chief head of the state and the legislative assembly. The president makes the appointment of the governor. Along with the constitutional head of the state, the governor also has to perform certain duties as a representative of the parliament. The governor they usually have a five-year term. According to Article 156, the governor can hold office only till the president wants. The governor is assisted and advised by the chief minister and his cabinet. Hence, the final

decision rests with the governor only. The chief minister and his cabinet are responsible to the legislative assembly. Thus, the legislative assembly is formed from the governor, chief minister, and council of ministers and MLAs. usually, the term of office of governor, chief minister, cabinet, or MLAs is five years. The assembly shall be deemed to be dissolved on completion of the five-year term.

The governor calls for the first question of the house after the constitution of the legislative assembly. In this meeting, first of all the speaker and vice speaker of the house are elected under the chairmanship of the governor. Then the proceedings of the house are started. The legislature has three sessions namely winter, summer, and monsoon. But the constitution mandates at least two sessions, and not more than six months should elapse between one session and another.

The importance of the question period in the legislative assembly:

The roots of Indian democracy are connected with the Parliament of England. In India's parliament democratic system, everyone has the same right to ask questions and get answers whether it is the central parliament or the state legislature. In a parliamentary democracy, to exercise control over the public administration and to exercise control over the government, the members of that area ask questions as representatives of the people in the house. A member of the assembly is an MLA of the entire Gujarat so he can ask a question from any region of Gujarat. The question was first introduced by Lord Cowper in 1721 AD, then in 1835 AD, it was included in the order as an official question for the first time. The improvements were made over time, and it became a tradition. Lord Israeli used to call this "A dull place", where long talks and debates took place, but the introduction of this practice turned the dull meeting into an interesting one.

This questioning in India was first introduced under the Indian Council Act in 1892 during the British period, and the first question asked in the central legislative assembly in 1894. In the Question Act of 1892 provided that six members could ask leading questions within six days' notice. The main objective behind questioning by members was to inform people about the actions and policies of the government. The practice gradually started to develop in India. It was used as a tool to inform the public about the policies and actions of the government by the members. With time, this objective now started to be the objective of solving the problems and issues of the people. In the beginning, only questions should not ask supplementary questions or sub-questions, but under the "Indian Council Act 1909", the six-day notice period was increased to ten days by making the rules. After this amendment, the discussion of supplementary questions became longer so that in the third stage there was no time limit for questioning by James Ford in 1919. It now has a specific time limit. After this amendment, the first hour of the meeting of the assembly house was fixed for questioning. Thus, the present day first hour question practice of the proceedings of the House originated from the amendment of 1919 which is known as the legislative question period.

Questioning during the question period:

There is a total of four types that take place during the question period of the House of Assembly, 1) Starred questions 2) Unstarred questions 3) short term questions, and 4) Tabled (private) questions. The question to be presented by the MLA is sent to the assembly before the specified days of notification and the type of question is decided according to the merit and need of the questions introduced.

Starred question: Starred question means questions to which the member is allowed to get an answer orally from the minister concerned. Furthermore, other MLAs can get answers to such questions by asking supplementary questions. This question is discussed within the time limit allotted by the house. This question is highlighted with a punctuation mark to distinguish it from other questions.

Unstarred questions: Unstarred questions means which are answered by the minister concerned after a question tabled in the house has been asked by a member. But in this type of question, no supplementary question can be asked. Such questions are also mandatory to be completed within the regular time limit.

A short-term question: These types of questions are asked on matters of immediate public importance, debate on short-term questions are those which have to be answered within the minimum time limit and these questions are discussed orally in the house and supplementary questions can also be asked. Short-term questions looking at merit are discussed in the opening period of the question period itself.

Tabled questions: these types of questions are those that MLAs do not want to discuss in public and are often private questions, so the answers to such questions are not discussed in the house, such questions are answered in writing by addressing the MLA.

The chairman can also cancel the questions asked in the group if he wants. The questions are not debated in the house in case the MLA to whom the question is asked, and the MLA is absent. If the meeting is adjourned while the proceedings of the house are in progress, the speaker may dissolve the meeting for that day. the proposed time for the introduction of the question in the House is to be followed as per the legislative rules in that state. The state shall prepare the Governor and the chairman and the house committee following the provisions of the constitution as per its convenience and may make changes as may be necessary.

Conclusion:

In short it can be said that every state of India has a legislative assembly. Question period is indispensable in the proceedings of the house of assembly. Question period is a very necessary and important primary function of the house. Without question period, the meeting becomes completely lifeless. Questions are the weapon to sustain democracy and ‘Question Period’ is the heart of the legislature. and ‘questions are the heartbeat of democracy’.

Reference List

Website Link

1) https://gujarat.neva.gov.in/
2) https://tv9gujarati.com/politics/parliament-know-the-importance-of-zero-hour-and-question-hour-in-parliament-293741.html

Reference Books

1) પ્રજાના પ્રશ્નોનો પડઘો, સંસદીય પદ્ધતિમાં પ્રશ્નોત્તરી, લેખકઃ દવે, વિનોદ એચ.
2) લોકશાહીના ધબકારા, મે-૧૯૮૪ થી માર્ચ ૧૯૯૦ સુધીના સમયની પુરવણી-૨. ગુજરાત, વિધાનસભા સચિવાલય.
3) Speaker of Lok Sabha, India, Lok Sabha Secretariat.
4) પરિચય પુસ્તિકા, ચૌદમી ગુજરાત વિધાનસભા, 2017-2022. ગુજરાત, વિધાનસભા સચિવાલય.
5) ‘ધારાસભામાં પહેલું વર્ષ’, લેખક : ધર્મસિંહ ડાહ્યાભાઈ પટેલ(ધારાસભ્ય), પ્રકાશનઃ શારદા પ્રકાશન જુનાગઢ.
6) ‘સમિતિઓનો સંસદીય અંકુશ’, લેખકઃ ધીરુભાઈ શાહ, ગ. વા. માવળંકર સંસદીય અભ્યાસ અને તાલીમ બ્યુરો, ગુજરાત વિધાનસભા સચિવાલય ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૦.

Reclaiming Identity: Nationalism and Changing Perceptions of India in Sudha Murty's Changing India

Ms. Amita Chaudhari
Research Scholar
Dept. of English
Shri Govind Guru University, Godhra

Abstract
This research paper explores the themes of nationalism, identity, and the changing perceptions of India through the lens of Sudha Murty's short story, Changing India. The story narrates the author's personal experiences in the United States, spanning over 30 years, and highlights how the West's view of India evolved from a nation of exotic stereotypes to a global leader in technology. By examining the story through the framework of nationalism in literature, this paper argues that Murty not only contests old Western stereotypes about India but also celebrates the country's growth and transformation, using her narrative as a reflection of India's journey toward reclaiming its global identity.

Introduction
Nationalism in literature is a complex and multifaceted subject. In postcolonial societies, nationalism often manifests in works that seek to redefine a country's identity in the face of historical, political, and cultural narratives imposed by colonial powers. In Changing India, Sudha Murty, a well-known Indian author and philanthropist, uses her personal experiences abroad to challenge Western stereotypes about India and to celebrate its progress and modernization. Through her narrative, Murty weaves a powerful tale of how India, once seen through the lenses of poverty and exoticism, has evolved into a nation of innovation, technology, and professionalism. This paper examines how Murty's story embodies elements of nationalism by portraying India's changing global image, asserting national pride, and redefining cultural identity.

Nationalism in Literature
Nationalism in literature often seeks to assert a nation's unique cultural identity while responding to the external forces that have shaped or misrepresented it. In the context of Indian literature, especially postcolonial works, nationalism emerges as a response to both the internal struggle for cultural preservation and the external pressures of global narratives that once diminished or stereotyped Indian identity. Writers such as Rabindranath Tagore, R.K. Narayan, and later, Arundhati Roy, have grappled with the idea of Indian nationalism in their works, each portraying the nation's complex identity through various lenses—ranging from colonialism to modernity.

In Changing India, Sudha Murty contributes to this tradition by exploring how the perception of India has shifted in the international arena. The story's narrative, set across two different timelines, becomes a vehicle through which she confronts the misconceptions of India and highlights the country's progress in various sectors, particularly technology.

Stereotypes and Misconceptions: India in 1979
In the early part of Changing India, Sudha Murty recounts her experience of traveling to the United States in 1979. At that time, India was often stereotyped in the West as an underdeveloped country, steeped in traditions that were viewed as backward and primitive. Murty's

encounter with American immigration officers is revealing—they ask her whether India is near Japan or Africa, if she owns an elephant, and make uninformed remarks about Indian culture, such as widow-burning and snake-charming.

This interaction highlights how India was reduced to exotic and simplistic images in the Western imagination, far removed from the complexity of its ancient civilization, diverse cultures, and growing economic aspirations. Murty's calm and patient responses to these remarks serve not only as a counter-narrative but also as a subtle form of protest against the oversimplification of Indian identity.

This part of the story reflects the broader theme of nationalism in literature, where authors seek to rectify misrepresentations of their nation and reclaim their cultural narratives. By narrating these experiences, Murty gives voice to the frustrations of many Indians who, during this period, had to contend with a limited and often derogatory view of their homeland in the West.

India's Transformation: The Rise of a Global Power

As the story transitions to 2009, Murty paints a vastly different picture of India. In the intervening years, India had undergone significant technological and economic growth, particularly with the rise of the IT industry. The shift from the stereotype of a poverty-stricken land to a "software hub" is palpable in Murty's interaction with a young immigration officer in Miami. This officer not only recognizes India as a leader in technology but also expresses admiration for Indian culture, food, and Bollywood.

This shift reflects a significant change in how the West views India, not merely as a developing nation but as a formidable player on the global stage. In the story, Bangalore, once relatively unknown, has become synonymous with innovation, and the term "Bangalored" itself symbolizes the rise of India's outsourcing industry. Murty's portrayal of this transformation serves as a celebration of India's achievements and aligns with the nationalist impulse to project a strong, modern, and successful image of the nation.

National Pride and Reclaiming Identity

Murty's personal pride in her Indian identity is evident throughout the narrative. In both the 1979 and 2009 timelines, she maintains a sense of dignity and pride, particularly in her explanation of Indian customs and history to those who are unfamiliar with them. In the earlier part of the story, her explanation of the bindi and the sari, and her defense of India's historical achievements, signal her deep connection to her heritage.

In the 2009 part of the story, her confidence reflects a broader shift in how Indians perceive themselves in the world. The confidence of the younger generation, their international success, and their role as global citizens has allowed India to reclaim its identity on its own terms. Murty's narrative suggests that the new generation of Indians, well-educated and technologically savvy, are contributing to a more nuanced understanding of India worldwide.

The juxtaposition of these two periods underscores the evolution of India from a nation burdened by colonial stereotypes to one that has asserted its place as a leader in the global economy. Murty's portrayal of this change mirrors the themes of nationalism, where the assertion of national identity and pride becomes a way of countering external narratives that once diminished the country's standing.

Conclusion

Sudha Murty's Changing India is a compelling narrative that reflects the themes of nationalism and the evolving identity of India in the global context. Through the author's personal experiences in the United States, the story traces the transformation of India from a nation burdened by stereotypes to one that is celebrated for its technological prowess and cultural richness. By

challenging Western misconceptions and celebrating India's progress, Murty contributes to a body of literature that seeks to reclaim national identity and project a positive and dynamic image of India on the world stage.

In doing so, Changing India becomes more than just a personal account—it is a reflection of India's larger journey toward reclaiming its place in the world and asserting its identity on its own terms. The narrative embodies the essence of nationalism in literature, where the act of storytelling becomes a way of reclaiming history, identity, and pride.

Works Cited

- Murty, Sudha. Changing India. In The Day I Stopped Drinking Milk. Penguin, 2012.
- Chatterjee, Partha. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. Princeton University Press, 1993.
- Rushdie, Salman. Imaginary Homelands: Essays and Criticism 1981-1991. Granta Books, 1991.
- Said, Edward. Orientalism. Pantheon Books, 1978.

A review on status of Prawn farming in artificial ponds of Gujarat State

Amruta R. Patel and Zankhana R. Pandit*
Department of Zoology, Faculty of Science,
Jeel Goswami College of Science and Research,
Monark University, Vahelal, Dist. Ahmedabad

Abstract:
In India shrimp aquaculture had a wide history of accomplishments and challenges reflecting both the possibilities and the difficulties of developing this industry in India with special emphasis on Gujarat state. During the 1990s, initial growth of industry was rapid due to persistent efforts of individual farmers; however the operation was carried out without any adequate regulatory guidance. This paper reviews the research papers published between 2000 and 2023 on the culture of the freshwater prawn with special focus on the giant tiger prawn (*Penaeus monodon*) and encapsulates previous work. This review paper covers larval studies, nutrition, genetics, grow-out management, aquaculture techniques, various diseases and water quality of artificial pond. Lastly, a brief summary of the status and characteristics of prawn culture in the major farming locations is presented, together with some comments on the opportunities and constraints for further development.
Key words: Aquaculture, Prawn culture, Giant tiger prawn, Gujarat

Introduction:

With a huge importance aquaculture is a millennial activity performed worldwide (Pazmiño et al., 2024) having a great potential to complement the animal protein demand in a population in continuous growth (Jiang et al., 2022). Therefore, it is one of the areas with the utmost progress within the food economy (Hu et al., 2012). The aquaculture sector has shown dramatic growth from 17.3 million t in 1991 to 104 million t in 2020 (FAO, n.d.-b). As per the Globefish Trade Statistics Shrimp - Q2 2022 (FAO, 2022), China, the European Union, the United States of America, Japan, the Republic of Korea and the Rusian Federation, were considered as the countries with the maximum shrimp imports with the total amount shown in Fig. 1b.

Being the most profitable and fast growing culture in the sector of aquaculture, prawn culture nowadays reducing significantly leading to the drop down of the aquaculture industry and hence the major percentage of brackish water fish growers preferred penaeid shrimp species, constructing vast land area devoted to shrimp farming (Kotiya and Vadher, 2021). According to Salunke et al. (2020) the area under culture had increased 50% by the end of the year 2017, the production also increased by almost 83% and India became the second highest shrimp producer in the world due to the introduction of *Litopenaeus vannamei* as a candidate species for aquaculture.

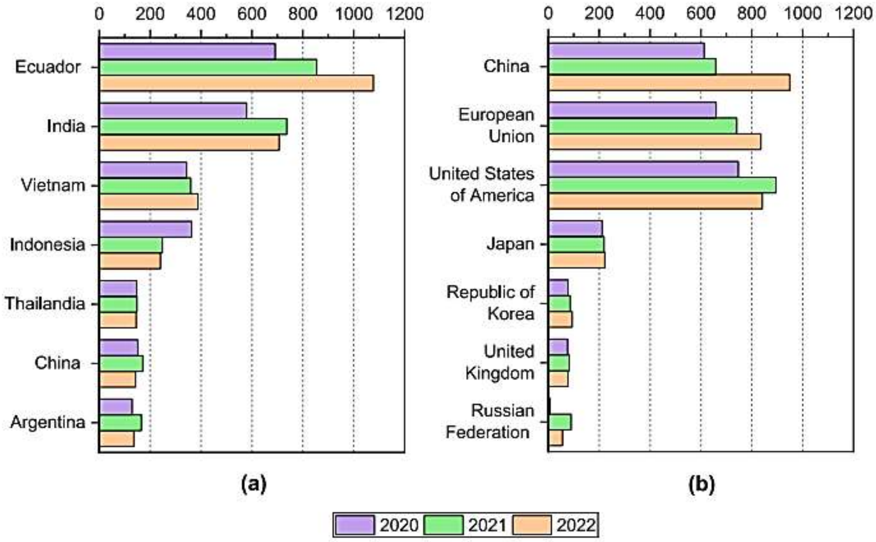

Fig. 1. Top world exporters (a) and importers (b) of shrimp (Unit: 1000 t) (FAO, 2022).

India has vast fresh water resources for aquaculture. In India freshwater prawn production increased steadily from 7140 mt in 1999-2000 to 42780 mt in 2005-2006. With the highest (86.7%) production from Andhra Pradesh followed by West Bengal as second (8.8%) followed by Orissa, Tamilnadu, Kerala and Maharashtra (Kutty, Nair & Salin, 2009). Due to the unique taste, great nutritive value and persistent demand in world market, shrimp culture had received significant attention (Pushparajan and Soundarapandian, 2010). However, only 1.4 million hectares out of 2.6 million hectares of Indian estuaries and backwaters are suitable for prawn farming (Banerjee, 2014). Even so South Asian nations contributed 7.5% of total world aquaculture production mainly shared by India (5.4%) followed by Bangladesh (2%) (Kutty, Nair & Salin, 2009). Though the primary concern of the new manual is with aquaculture, parts of it (mostly the sections on brood stock, hatchery management and marketing) relevant to the advancement of freshwater prawn fisheries (New, 2002). However, very less research works done on the culture, growth and performance of *Penaeus vannamei* and *Penaeus monodon*.

For the first time shrimp farming was accompanied on an experimental basis in India. After the first use of brackish water fish farming, a major step toward large scale shrimp aquaculture took place and was demonstrated in West Bengal by the Central Inland Fisheries Research Institute under the Indian Council of Agricultural Research (ICAR) in 1973. Subsequently, an ICAR coordinated research project on brackish water aquaculture was sanctioned in all over India in 1975 through centers in West Bengal, Andhra Pradesh, Odisha, Tamil Nadu, Goa and Kerala (Sinha 1999). In remote coastal villages this project had crreated many job opportunities and helped to ensure income security for poor people and valuable foreign exchange to the country (Salunke et al., 2020). The list of commonly used shrimp species during the early period of aquaculture development in India are shown in Table 1. Primarily among these, *P. monodon* and *F. indicus* were noted with the maximum popularity.

Sr No.	Common Name	Scientific Name
1	Tiger shrimp	*Penaeus monodon* (Fabricius, 1798)
2	Giant Freshwater prawn (Scampi)	*Macrobrachium rosenbergii* (De Man, 1879)
3	Indian white shrimp	*Fenneropenaeus indicus* (H. Milne-Edwards, 1837)
4	Banana shrimp	*Fenneropenaeus merguiensis* (De Man, 1888)
5	Green tiger prawn	*Penaeus semisulcatus* (De Haan, 1844)

Table-1 Commonly cultured prawn/shrimp species of India.

Numerous innovative technologies were being adopted for intensive commercial production on an international level mainly in Taiwan, China, Thailand and other countries (Kongkeo 1997). Through the adoption of these technologies, shrimp farming in India became a highly profitable enterprise and economically flourishing business (CIFRI 2007) in several coastal states. Andhra Pradesh was at the forefront of this trend, followed by West Bengal, Kerala, Maharashtra, Gujarat and Goa. An overview of activity during this time frame can be seen in table 2 where a massive increase in shrimp farming areas occurred over a relatively short span of time.

State	Areas under shrimp culture (shown in interval of five years)					
	1990-1995	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011-2015	2017#
Andhra Pradesh	34500	83930	61429	3418	40445	42462
Goa	600	770	295	272	34	10
Gujarat	700	447	891	1925	4426	4552
Kerala	14100	14470	10797	9545	15385	12622
Maharashtra	2400	533	524	660	1400	1413
West Bengal	34400	41980	50215	47488	53947	58285

Not applicable five years interval data.

Table-2 State-wise area under shrimp cultures (Ha) (MPEDA 2018)

According to Nayak et al. (2022) freshwater aquaculture accounts for above 95% of aquaculture production. The state-wise fisheries production statistics indicate that Gujarat ranks third in fishery production, next to Andhra Pradesh (29.47%) and West Bengal (12.58 %), with the production of 8.59 lakh tonnes, which accounts for 6.06% of total fisheries production in 2019-20 in India. Gujarat is the chief state in marine fish production, sharing 18.80 % of the country's total marine fish production, followed by Andhra Pradesh (16.40 %) and Tamil Nadu (13.47%). Although Gujarat is the principal marine fish producer in India, but the share of Gujarat in inland fish production is 1.51 % and it ranks 15th in India. Gujarat state holds enormous potential in developing the fishery sector in India due to its massive fishery resources. The Gujarat coast in the northern Arabian Sea is recognized as the most biologically productive region worldwide due to the varied nature of fishery resources and high trophic level (Nayak et al., 2022).

Further, Gujarat is the most productive state in case of the white leg shrimp (*L. vannamei*) farming with 7.9 tonnes/ha against the average pond productivity of India lying at 6.8 t/ha (Abishag et al., 2019). Among the states, Gujarat is also known for its higher productivity of 3.12 t/ha of prawns (*P. monodon*), attributed to the best management practices adopted in the state. These five species

contributed approximately 54% of marine fish production in Gujarat. Hence, the Gujarat state has made considerable progress in freshwater prawn farming and is known for its highest productivity. Prawn farming is a fast growing industry in Gujarat. The *L. vannamei* farming was introduced with 107 farms covering total 1,745 ha area in 2009 with an upsurge of 1,037 farms in total 9,951.12 ha in 2014 demonstrating the potential area availability of 376,000 ha for this industry FAO (2016).

Fig. 2 Tiger shrimp (*P. monodon*)

Future scope of prawn culture:

- This review paper has focus on the management practices, properties of the bottom soil sediments and process occurring at the bottom soil and in water soil interface. The paper has also focussed on the different parameters of the shrimp growth and cultivation factors. Shrimp as animals normally live near the bottom, are exposed to the condition on the pond bottom and they are exposed to the toxic material present in the water. Another aspect of this research is to study the different state of art techniques of the aeration system. Aerators were utilized to tackle the problem of the dissolved oxygen decrement in the ponds which lead to the increased mortality rate of the pond. The aerators are usually positioned in ponds to provide the maximum water circulations, but this practice results in the embankments and accumulations of sediment and feed piles in central areas of the ponds. Shrimp aquaculture is considered to be highly profitable business as well by the shrimp farmers of Surat district (Rathod, 2020).
- The review also discussed the current status, challenges, and potential for the revival of prawn farming in India, with special attention on the Gujarat state. It highlights the decline in prawn production over the years due to various factors such as poor seed quality, disease outbreaks, and increased farming costs. However, recent initiatives, including the development of a genetically improved scampi breed and promotion of polyculture, show promise for revitalizing the industry. It emphasizes the need for collaborative efforts among policymakers, research institutions, hatchery operators, and farmers to realize the potential of prawn farming in Gujarat.
- To put prawns back into its deserved prominent position in the aquaculture sector in India, concerted efforts are essential from all stakeholders, starting from policymakers, research organizations, developmental agencies, hatchery operators and prawn farmers. The central government and the new fisheries ministry have given a lot of importance to scampi farming. The state department and prospective entrepreneurs need to make use of the provisions in the newly launched Pradhan Mantri Matsya Sampada Yojana (PMMSY) to develop Prawn farming in their respective states (Pillai & Panda, 2024).

- Development of a genetically improved fast-growing breed of prawn, Promotion of polyculture, Development of dedicated nurseries for the supply of larger size juveniles, Establishment of a dedicated brood bank for prawns can be made for the enhancement of prawn farming in Gujarat state.

Current status of prawn culture in Gujarat:

- Currently aquaculture is practiced by using capture based prawn farming in villages. For the prawn farming seeds were being collected from wild, mostly from Narmada and Mahisagar rivers during September to December. The inland fish production was doubled over a decade in Gujarat. Freshwater aquaculture with a share of 34% in inland fisheries in mid-1980s was increased to about 80% in recent years and this holds true for the state of Gujarat also (Chaudhari et al., 2023).

Challenges occurring in prawn culture in Gujarat:

- 93% of prawn farmers in different regions of Gujarat state observed prawn aquaculture as a business with uncertainty. Also it is considered to be very profitable as well by some shrimp farmers.
- Among the main characteristics expected by the prawn farmers for appropriate prawn farming includes the location, water source and salinity which considered being of high importance. Water is one of the most important ingredients for successful prawn aquaculture farming.
- More than 90% of the prawn farmers observed an attack of diseases leading to mortality of cultured prawns and attack of an external predators in past. Among the other problems high cost of feed, poor quality of seeds, higher charges of fuel and electricity were also noted by the farmers. The prawn farmers in Olpad taluka of Surat district also experienced conflict with society over past few years. The disease outbreaks are the major problems faced by the prawn farmers after the growth of the shrimp before the harvest period. The antibiotics are becoming inefficient due to the fluctuating parameters and the surrounding conditions are favourable to the disease spreading bacteria.
- Dissolved oxygen and temperature changes in the past few years were crucial and have led to the decline of the shrimp production (Rathod, 2020).
- The decline in prawn farming areas and prawn production in Gujarat were due to reduction in economic viability leading to reduction in the profit margin from farming of prawns. Increase in the cost of farming (cost of feed, labour and energy) and static nature of farm gate price lead to reduction in profit from farming and forced farmers to shift to other fish species such as carps, pangasius, and shrimp (*vannamei*) or to agriculture.
- The second foremost problem delaying the prawn culture is the lack of quality seeds available for stocking. Hence, farmers have to depend on seed of indefinite quality, which slower down the growth and leads to poor survival of prawns thereby reducing production. Further, the situation is get worse by the high cost of mandatory screening of harvested stock for antibiotic residues. Cutting of antenna is another major problem faced by the farmers, the cause of which is still unknown and entails focused research. As prawn farming (*vanniamei*) proved highly economical with huge production (>10 MT/ha), short crop duration (100-120 d) and highly remunerative prices more and more farmers opted for *vaninamei* farming in Gujarat drastically reducing the area under culture and production (Pillai, 2018).

Strategies to improve efficiency:

- Prawn farmers in Surat carry out semi-intensive farming and adopt monoculture of species for their culture. Among the two species more than 90% farmers prefers *P. vannamei* over *P. monodon* (tiger) for the culture. Due to the facile availability of seeds and better economic value in recent years, an increased usage of *P. vannamei* in the region had been observed.
- The selection of site for the pond construction and developing facilities greatly depends on the available land resources and nearby areas. Department of fisheries, Government of Gujarat took initiation of land allocation to the beneficiaries in different districts of Gujarat state for the purpose of shrimp farming.
- The excessive salinity caused by the extensive use of the sea water can be controlled by the usage of rain water which is harvested in the ponds of the village. Additional ponds can be made by digging in the village to store the rain water and can be used in the summer periods to use the water proportionally with the sea water.
- The accumulation of salt in the soil of the pond can be removed from it by removing the 3 inch layer of soil despite of removing only 1 inch of soil level from the pond after each harvest.
- Aquaculture system with recirculation of water can be applied to the prawn fields to tackle the problems of water turbidity and can be further studied to investigate the effects on the prawn fields.
- By effective utilization of aerators, the problem of dissolved oxygen downfall can be controlled. The different types of aerators having different purposes are proved ineffective at certain point of time in the ponds and thus wasting the resources. Hence, proper aerators can be designed to properly harness the potential and also can work on the non-conventional sources of energy as the cost of energy play a crucial role in the use of aerators as they have high operational cost and also high maintenance cost (Rathod, 2020).

Scope of prawn farming:

This review provides basis for news studies and the report for additional research needs about sustainability in aquaculture and prawn production systems. In general, principal improvement strategies should targeted at either reducing the amount of feed or required energy or mitigating the environmental impact of the feed or energy carrier used. Further investigation is essential to analyse the correlation between the environmental performance of intensive and extensive production systems (Pazmiño et al., 2024).

Conclusion:-

The overall health of the prawn is correlated to the source of water. For the successful prawn farming, pond's carrying capacity and source of water plays a key role. With the constant input and farm management highly significant results with increased production from 62.5% to 95% can be achieved at different locations of Gujarat State.

References:

1. Abishag, M. M., Betsy, C. J., & Kumar, J. (2019). Resources and productivity of Indian aquaculture-status and prospects. *Agricultural Reviews*, *40*(3), 208-215.
2. Chaudhari, A. K., Ail, S. K. S., Misra, C. K., De, H. K., Rathod, R., Bhatt, J. H. & Swain, S. K. (2023). Status of freshwater aquaculture in Gujarat: A trend analysis and

potential. *International Journal of Bio-resource and Stress Management*, *14* (Jan, 1), 059-067.

3. FAO (2016) http://www.fao.org/3/a-i5451e.pdf
4. FAO. (2022). GLOBEFISH trade Statistics - shrimp Q2 2022.
5. FAO. (n.d.-b). https://www.fao.org/3/cc0461en/online/sofia/2022/aquaculture-production.html.
6. Hu, Z., Lee, J. W., Chandran, K., Kim, S., & Khanal, S. K. (2012). Nitrous oxide (N2O) emission from aquaculture: a review. *Environmental science & technology*, *46*(12), 6470-6480.
7. Jiang, Q., Bhattarai, N., Pahlow, M., & Xu, Z. (2022). Environmental sustainability and footprints of global aquaculture. *Resources, Conservation and Recycling*, *180*, 106183.
8. Kongkeo, H. (1997). Comparison of intensive shrimp farming systems in Indonesia, Philippines, Taiwan and Thailand. *Aquaculture Research*, *28*(10), 789-796.
9. Kotiya, A. S., & Vadher, K. H. (2021). Effect of different stocking density on growth, survival on Litopenaeus vannamei (Boone, 1931) in summer and monsoon crop in province of Gujarat States in India. *Journal of Survey in Fisheries Sciences*, 71-99.
10. Kutty, M. N., Nair, C. M., & Salin, K. R. (2009). Freshwater shrimp farming and its sustainability in South Asia. *World Aquaculture*, *40*(2), 48.
11. MPEDA. 2018. Annual Report 2017–18. The Marine Products Export Development Authority. Cochin, India, p. 59.
12. Nayak, A. K., Panigrahy, S. R., Pundir, R. S. & Kumar, H. M. (2022). Status of Fisheries Sector in Gujarat: An Overview. *Indian Journal of Economics and Development*, *18*(2), 381-387.
13. New, M. B. (2002). *Farming freshwater prawns: a manual for the culture of the giant river prawn (Macrobrachium rosenbergii)* (No. 428). Food & Agriculture Organization.
14. Pazmiño, M. L., Chico-Santamarta, L., Boero, A., & Ramirez, A. D. (2024). Environmental life cycle assessment and potential improvement measures in the shrimp and prawn aquaculture sector: A literature review. *Aquaculture and Fisheries*.
15. Pillai, B. R. (2018). Freshwater Aquaculture in India-Status and Scope. *Mass Breeding and Culture Technique of Catfishes*, 1.
16. Pillai, B. R. & Panda, D. (2024). A road map for scaling up of freshwater prawn (Scampi) farming in India. *Indian Farming*, *74*(4), 03-07.
17. Pushparajan, N., & Soundarapandian, P. (2010). Recent farming of marine black tiger shrimp, Penaeus monodon (Fabricius) in South India. *African Journal of Basic & Applied Sciences*, *2*(1-2), 33-36.
18. Rathod, P. (2020). Causes of declining rate of prawn production in ponds. *Nature*, *7*(03).
19. Salunke, M., Kalyankar, A., Khedkar, C. D., Shingare, M., & Khedkar, G. D. (2020). A review on shrimp aquaculture in India: historical perspective, constraints, status and future implications for impacts on aquatic ecosystem and biodiversity. *Reviews in Fisheries Science & Aquaculture*, *28*(3), 283-302.
20. Sinha, V. R. P. (1999). Rural aquaculture in India. *RAP Publication (FAO)*, (1999).

પુષ્કર ચંદરવાકર : વ્યક્તિત્વ વાઙમય

ડૉ. આનંદીબેન એમ. મકવાણા
અધ્યાપક સહાયક
વિવેકાનંદ કોલેજ ઓફ આર્ટ્સ
રાયપુર, અમદાવાદ

પુષ્કર ચંદરવાકર : વ્યક્તિત્વ વાઙમય

ગુજરાતી સાહિત્યના બહોળા વિકાસમાં અનેક લેખકોનો ફાળો રહેલો છે. એમાં અનેક સાહિત્ય સ્વરૂપોનો વિકાસ આવ્યો તેમાં ગુજરાતી લોકસાહિત્યને વિશેષ ખ્યાતિ મળેલ છે. ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પામેલ લેખકો ગણ્યાગાંઠ્યા છે. આંગળીના વેઢે ગણી શકાય તેટલા,એમાં પુષ્કર ચંદરવાકરનું નામ પ્રથમ હરોળનું ગણી શકાય. શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની જેમ પુષ્કર ચંદરવાકરે પણ ગુજરાતના ભિન્નભિન્ન પ્રદેશોને પગપાળા ખૂંદી સમયના વહેણમાં લોકસાહિત્યને જીવંત કર્યું છે. તેમણે ફક્ત ગુજરાતમાં નહિ, પણ ગુજરાત બહાર પણ અઢળક પ્રવાસો કરીને ભારતના વિભિન્ન પ્રદેશોના અનેક લોકસમુદાયની, લોકસંસ્કૃતિને, લોકસાહિત્યમાં તેમણે સંપાદિત કર્યું છે. ઈ. સ. 1939થી શરૂ થયેલી એમની લેખનયાત્રા જીવનપર્યંત ચાલી છે. લોકગીત, લોકવાર્તા અને ગીતકથાના સંગ્રહોથી માંડીને લોકશાસ્ત્ર પરની વિવેચનો અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનલેખો, નવલકથાઓ, નવલિકાઓ એકાંકીઓ, સંપાદનગ્રંથો, બાળસાહિત્ય, ચરિત્રનિબંધ અને કેટલુંક પ્રકીર્ણ સાહિત્ય મળી લગભગ સીતેરથી વધુ પુસ્તકો તેમણે ગુજરાતને આપ્યા છે. એમાય લોકસાહિત્ય સંબંધી વિવેચનાના ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો આપીને ગુજરાતી સાહિત્યની બહુ મોટી સેવા કરી છે. આવા લોકસાહિત્યનાં લોક લાડીલા એવા સર્જક ગુજરાતી સાહિત્યને મળ્યા એ આપણા માટે ગૌરવની વાત છે.

પુષ્કર ચંદરવાકરનું જીવન ઝરમર : જન્મ, ઉછેર, બાળપણ

શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાના ચંદરવા ગામે તા.22 ફેબ્રુઆરી 1922ના રોજ થયો હતો. જો કે તેમના જન્મ વર્ષ નો મુદ્દો પણ બહું ચર્ચાસ્પદ રહ્યો છે. લલિતકુમાર ગજ્જર નોંધે છે કે 'શ્રી પુષ્કર ચંદરવાકરનો જન્મ અમદાવાદ જિલ્લાના ધંધુકા તાલુકાના ચંદરવા ગામે તા.16-2-1922ના રોજ થયો હતો.' તો શ્રી રમણલાલ જોશીના મતે 'ચંદરવાકરનો જન્મ તા.6-6-1920ના રોજ ચંદરવામાં થયો હતો. આ તારીખ શાળાના સર્ટિફિકેટ પ્રમાણે છે.' જો કે ચંદરવાકરના કુટુંબમાં એમનો જન્મ મહાવદ બીજના દિવસે ઉજવાતો હોવાથી તેમનો જન્મ ફેબ્રુઆરી માસમાં થયો હોવાની માન્યતા વધુ પ્રબળ જણાય છે. હજુસુધી આ જન્મ સાલનો મુદ્દો સંશોધનને પાત્ર બને છે.

પુષ્કર ચંદરવાકરનું મૂળ નામ તો પુષ્કરનાથ ત્રિવેદી હતું. પરંતુ કવિ બોટાદકરમાંથી પ્રેરણા લઈને તેમણે પોતાની અટક 'ત્રિવેદીને' બદલે 'ચંદરવાકર' કરી હતી. તેઓ મૂળે કાશ્મીરી બ્રાહ્મણ-જ્ઞાતિએ સિદ્ધપુરના ઔદિચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ હતા. પિતાનું નામ પ્રભાશંકર અને માતાનું નામ દુર્ગાબેન હતું. માતાપિતા બંને ભણેલા ને સાહિત્યના શોખીન હતા. તેથી ચંદરવાકરમાં ગળથૂંથીમાં જ સાહિત્યનો રસ ચાખેલો હતો. વળી હિન્દુ ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયોએ પણ એમને સીચ્યાં હતા. કારણ કે એમનું કુટુંબ વિવિધ સંપ્રદાયો સાથે સંકળાયેલું હતું. આથી પુષ્કર ચંદરવાકરને વિવિધ ધર્મના, સંપ્રદાયોના સંસ્કારોએ તેમને ઘડયા અને તેમનું સિંચન કર્યું હતું. આમ એમના સાહિત્યમાં જે ધર્મ પરાયણતા અને ધર્મસહિષ્ણુતા દેખાય છે. એના અંકુર આ કૌટુંબિક વારસામાં પડેલા છે.

આમ, પુષ્કર ચંદરવાકરને લોકસાહિત્યનું ઘેલુ લગાડનાર પરિબળોમાં એમનું કુટુંબ મુખ્ય પાયારૂપ છે. ચંદરવાકરે બાળપણમાં પિતા પાસેથી મહાત્મા ગાંધી અને તેમના આદર્શોની ઘણી વાતો સાંભળેલી, તેથી તો સત્ય અને અહિંસાના સંસ્કારો તેમને બાળપણમાં મળ્યા હતા. કિશોરવયે પિતાજી ગાંધીજીની આત્મકથામાંથી પાઠ વંચાવતા અને તેમાંથી પ્રેરણાદાયી જીવનબોધ જીવનમાં ઉતરાવાનું કહેતા હતા.

શાળાજીવનનો શૈક્ષણિક પ્રવાહ અને સંસ્મરણો :

પુષ્કર ચંદરવાકરે પ્રાથમિક શિક્ષણ ચંદરવાની પ્રાથમિક શાળામાં લીધું હતું. અને માધ્યમિક શિક્ષણ બોટાદ તથા લીંબડીની શાળાઓમાં લીધું હતું. જો કે તેમનું શિક્ષણજીવન સંઘર્ષપૂર્ણ રહેલું છે. ૧૯૩૦ માં બોટાદ ભણવા ગયા ત્યારે બોટાદ રાષ્ટ્રીય વાતાવરણથી ધમધમતુ હતું એ વાતાવરણોથી પુષ્કર ચંદરવાકર રાષ્ટ્રીય રંગે રંગાયા. ત્યારબાદ ૧૯૩૯માં મેટ્રિક. ૧૯૪૪માં અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજમાંથી મુખ્ય વિષય ગુજરાતી સાથે બી.એ. સસમાં ગુજરાત વિદ્યાસભાના અનુસ્નાતક ભવનમાંથી ગુજરાતી વિષય સાથે એમ.એ. પદવી પ્રાપ્ત કરી તેઓ વતન પાછા ફર્યા ત્યાં સુધીમાં તેમણે સાહિત્યનું સારું એવું જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. ગુજરાતી ભાષાના મૂર્ધન્ય સાહિત્યકારો સર્વ શ્રી રામનારાયણ પાઠક, રસિકલાલ પરીખ, કે. કા. શાસ્ત્રી, ભોગીલાલ સાંડેસરા, અનંતરાય રાવળ અને દાવરસાહેબ જેવા વિદ્વાન અધ્યાપકો પાસે ભણવાનું સહભાગ્ય તેમને સાંપડેલું એ બાબત એમના જીવનની નોંધનીય ઘટના છે. આવા સમર્થ કોટિના ગુરુજનોના સાનિધ્યમાં તેમની સર્જક ચેતના વધુ જાગૃત બની અને વિકાસ પામી.

પુષ્કર ચંદરવાકરના જીવનઘડતરમાં અનેક મહાનુભાવોનો ફાળો નોંધપાત્ર રહ્યો છે. એમાં ગાંધીજી. દાદાસાહેબ માવળંકર, રા. વિ. પાઠક વગેરે. કવિ ઉમાશંકર જોશીએ તેમની મુલાકાત દાદાસાહેબ સાથે કરાવી દાદાસાહેબ માવળકરે પ્રથમ મુલાકાતમાં જ પુષ્કરભાઈને પોતાના સ્થાનિક મંત્રી તરીકે રાખી લીધા જિંદગીના કપરા સંજોગોમાં ચંદરવાકરને નોકરી આપી આર્થિક સંકડામણ દુર કરવામાં દાદાસાહેબ નિમિત્તરૂપ બન્યા, આમ અનેક સર્જકો અને મહાનુભાવોનો સવિશેષ યોગદાન પુષ્કર ચંદરવાકરના જીવનઘડતરમાં રહ્યું છે.

વ્યવસાય પ્રવૃતિ :

પુષ્કર ચંદરવાકર જીવનઘડતરમાં તેમની વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિ પણ પાયારૂપ રહી છે. તેમણે 1956થી બી. ડી.મહિલા આટ્સૅ કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે સેવા બજાવી છે. 1960થી સૌરાષ્ટ્રની વિવિધ કોલેજોમાં અધ્યાપનકાર્ય કરી 1969થી 1976 દરમિયાન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના લોકસંસ્કૃતિ અને ચારણી સાહિત્ય વિભાગમાં રીડર તરીકે ભૂમિકા નીભાવી છે. પછીથી ચંદરવાકર લોકાયતન' સંસ્થામાં પ્રાધ્યાપક અને માનદ નિયામક તરીકે સેવાઓ આપે છે.

સાહિત્ય સર્જન :

પુષ્કર ચંદરવાકરે 'પુષ્પજન્મ' 'સુધીર ઘોષ' જેવા ઉપનામ હેઠળ પોતાનું સાહિત્ય લખતા ઝવેરચંદ મેઘાણી પછી લોકસાહિત્ય અને લોકસંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે ચંદરવાકરનું પ્રદાન ઉલ્લેખનીય માનવામાં આવે છે. ફેબ્રુઆરી-૧૯૩૯માં પુષ્કર ચંદરવાકરનો લેખનજગતમાં વિધિસર પ્રવેશ થયો. જ્યારે તેઓની પ્રથમ કૃતિ 'ધોરિયો' વડોદરાથી પ્રકાશિત 'ગુણસુંદરી'માં પ્રસિદ્ધ થઈ જેને સારો એવો અભિપ્રાય મળતા તેમની લેખનપ્રવૃતિને વેગ મળ્યો અને પછી લેખનને તેમણે પોતાનું જીવનધ્યેય બનાવ્યું અને મબલખ સાહિત્ય સર્જન થકી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું નવલકથા, નવલિકા, ચરિત્રચિત્રણ, નાટક, ચારણી સાહિત્ય, લોકસાહિત્ય દરેકમાં ચંદરવાકરની કલમે અનોખી સિદ્ધિને હાંસલ કરી છે. જો કે ચંદરવાકરનું મૂલ્યવાન પ્રદાન તો લોકસાહિત્ય અને લોકશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં જ રહ્યું છે. પશ્ચિમના લોકસાહિત્ય વિશેના ખ્યાલો સાથે ભારતીય લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને ટેલટાઈપ મોટિફ-લોકપર્યાવરણ અને ફોકલોર જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં પ્રકાશ પાડીને તેમણે વિવેચનોને પ્રેરણા આપી છે.

ચંદરવાકરની લોકસાહિત્યના ક્ષેત્રની ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી બદલ વિવિધ યુનિવર્સિટીમાં પી.એચ.ડીના પરીક્ષક તરીકે નીમવામાં આવેલ છે. તેમનું સાહિત્ય સર્જન નીચે મુજબ છે.

નવલકથા :

તેઓ વાસ્તવદર્શી પ્રાદેશિક નવલકથાકાર છે. તેમની લોકપ્રિય નવલકથાઓમાં પઢાર, કોળી જેવી જાતિઓના રીતરિવાજ અને વટવહેવારનું પ્રભાવક નિરૂપણ છે. તેમણે ૧૫થી વધુ નવલકથાઓ લખી છે જે પૈકી કેટલીક નીચે પ્રમાણે છે

રાંકનાં રતન (૧૯૪૬)
પ્રિયદર્શિની (૧૯૫૪)
ઘરજ્યોત (૧૯૫૪)
નંદવાયેલાં હૈયાં
બાવડાના બળે (૧૯૫૪)
ભવની કમાણી (૧૯૫૪)
માનવીનો માળો (૧૯૫૫)
લીલૂડાં લેજો (૧૯૫૬)
નવા ચીલે (૧૯૬૩)
ધરતી ભાર શેં ઝીલશે - ભા.૧ (૧૯૬૩), ભા. ૨ (૧૯૬૪), ૩
ઝાંઝવાનાં નીર - ભા. ૧, ૨,
ગીર અમારી છે। (૧૯૭૫)
રાંક હૈયાંનાં (૧૯૭૬)

વાર્તા સંગ્રહ :

તેમની મોટા ભાગની વાર્તાઓ પ્રાદેશિક વાતાવરણ પર અવલંબિત છે.

બાંધણી (૧૯૫૫)
અંતરદીપ (૧૯૫૬)
શુકનવંતી (૧૯૫૬) એમના વાર્તાસંગ્રહો છે.

એકાંકી સંગ્રહો :

તેમની નવલકથાઓની જેમ એકાંકીઓ પણ ભાલ અને નળકાંઠાના ગ્રામપ્રદેશના લોકોના જીવનને દર્શાવે છે. નવલકથાની જેમ અહીં પણ તેમણે આ પ્રદેશની બોલીઓનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પિયરનો પડોશી (૧૯૫૨),
યજ્ઞ (૧૯૫૫),
મહીના ઓવારે (૧૯૫૫)
સહકારમાં (૧૯૫૮)
રંગલીલા (૧૯૫૭) - નટીશૂન્ય એકાંકીઓનું સંપાદન

વિવેચન :

ધરતી ફોરે ફોરે (૧૯૭૦),
રસામૃત (૧૯૭૮)
લોકામૃત (૧૯૮૦)

સાહિત્યકાર અને યુગધર્મ, અસ્તિત્વવાદ, ગુજરાતનો નાથમાંનાં આધારબીજો, હમીરજી ગોહિલ - એક લોકતત્વીય અધ્યયન, (૧૯૫૩)

Exploring Job Satisfaction among Faculty: A Comparative Analysis of Grant-in-Aid and Non-Grant Colleges

Prof. Bindiya Rameshbhai Patel
Lecturer at R. K. Desai college of commerce and management Vapi

Dr. Satvinder Kaur D. Dhanjal
Veer Narmad South Gujarat University Surat

ABSTRACT
This paper delves into the intricate dynamics of job satisfaction among faculty members in higher education institutions, specifically focusing on the comparison between Grant-in-Aid and Non-Grant colleges. Job satisfaction is a multifaceted construct influenced by various factors such as organizational culture, workload, compensation, and job security. Through a comparative analysis, this study aims to provide insights into the nuanced differences in job satisfaction levels between faculty members in Grant-in-Aid and Non-Grant colleges, shedding light on the implications for organizational management and policy development. The research adopts a theoretical and conceptual framework grounded in organizational behavior and human resource management theories to understand the underlying mechanisms driving job satisfaction in academia. Utilizing both qualitative and quantitative research methods, including surveys and interviews, the study seeks to explore the perceptions, experiences, and preferences of faculty members in both types of institutions. The findings of this research endeavor to contribute to the existing body of knowledge on faculty job satisfaction and inform strategies for enhancing the work environment and overall satisfaction levels in higher education settings.
Keywords: job satisfaction, faculty, higher education, Grant-in-Aid colleges, Non-Grant colleges

1.INTRODUCTION

Understanding job satisfaction among faculty members is crucial for academic institutions to create conducive work environments and enhance overall productivity. This introduction provides an overview of the research landscape regarding job satisfaction among faculty, focusing on the comparative analysis between grant-in-aid and non-grant colleges. It highlights the importance of studying job satisfaction in academia and the specific context of grant-in-aid and non-grant colleges.

1.1 Evolution of Research on Faculty Job Satisfaction: Research on faculty job satisfaction has evolved over the years, reflecting changes in academic environments, institutional policies, and faculty roles. Early studies focused on intrinsic factors such as workload, compensation, and professional development opportunities. However, recent research has expanded to include extrinsic factors such as institutional support, organizational culture, and work-life balance, recognizing the multifaceted nature of job satisfaction among faculty members.

1.2 Emerging Trends in Job Satisfaction Research: Several emerging trends shape the current discourse on faculty job satisfaction, including the increasing emphasis on work-life balance, the impact of technology on teaching practices, and the growing demand for interdisciplinary collaboration. Additionally, there is a growing recognition of the importance of organizational climate, leadership effectiveness, and faculty autonomy in determining job satisfaction outcomes in academic settings.

1.3 Factors Influencing Job Satisfaction among Faculty: Various factors contribute to job satisfaction among faculty members, including intrinsic motivators such as academic freedom, intellectual stimulation, and opportunities for research and publication. Extrinsic factors such as salary, benefits, institutional support, and recognition also play a significant role in shaping faculty job satisfaction.

Additionally, the organizational culture, collegial relationships, and administrative support within academic institutions influence faculty members' overall job satisfaction levels.

1.4 Need for Comparative Analysis: While existing literature provides insights into factors affecting faculty job satisfaction, there is a lack of comparative studies examining differences between grant-in-aid and non-grant colleges. Understanding these differences is essential for policymakers, administrators, and faculty members to identify areas for improvement and implement targeted interventions to enhance job satisfaction in both types of institutions. This study aims to fill this gap by conducting a comparative analysis of job satisfaction among faculty members in grant-in-aid and non-grant colleges, exploring the unique challenges and opportunities faced by each institution type.

Through an in-depth exploration of job satisfaction among faculty in grant-in-aid and non-grant colleges, this research seeks to inform institutional policies, practices, and initiatives aimed at improving faculty well-being and enhancing the overall quality of academic life. By addressing the specific needs and concerns of faculty members in different institutional contexts, this study aims to contribute to the development of supportive and inclusive academic environments that foster professional growth, job satisfaction, and organizational excellence.

1.5 Summary of the Study

Section	Description
Introduction	Provides an overview of the research landscape regarding job satisfaction among faculty, focusing on the comparative analysis between grant-in-aid and non-grant colleges.
Evolution of Research	Discusses the evolution of research on faculty job satisfaction, highlighting changes in academic environments, institutional policies, and faculty roles over time.
Emerging Trends	Examines emerging trends in job satisfaction research among faculty, including the increasing emphasis on work-life balance, impact of technology, and demand for interdisciplinary collaboration.
Factors Influencing Job Satisfaction	Identifies various intrinsic and extrinsic factors influencing job satisfaction among faculty, such as academic freedom, salary, institutional support, organizational culture, and collegial relationships.
Need for Comparative Analysis	Explores the need for a comparative analysis of job satisfaction among faculty in grant-in-aid and non-grant colleges, emphasizing the importance of understanding differences between institution types.

2. REVIEW OF LITERATURE

Agrwal, P.K. (2007). Organisational Behaviour. Pragati Prakashan, Meerut, Pg.119-202. Agrwal's seminal work on organizational behavior sheds light on the intricate factors that contribute to job satisfaction among faculty members. Through a comprehensive examination of organizational dynamics, this book explores the role of leadership, communication, and workplace culture in shaping employees' perceptions and attitudes.

Anand (1977). School Teachers: Job Satisfaction vs. Extroversion and Neuroticism. Indian Educational Review, Vol. 21, No.3, pp. 38-50. Anand's study delves into the correlation between personality traits and job satisfaction among school teachers. By analyzing extroversion and neuroticism in relation to workplace contentment, the research provides valuable insights into the psychological determinants of job satisfaction.

Arunachalam P. (2011). Reforms in Higher Education Sector in India. In V.K.Gautam, Murlidhar Panga, S.M. Anas Iqbal, Nidhi Bajaj (Eds.), Global Education System and Changing Social Arena (pp.

335-349). Excel Books, New Delhi. Arunachalam's chapter offers a comprehensive overview of reforms in the higher education sector and their implications for faculty job satisfaction. By examining policy changes and institutional transformations, the chapter illuminates the evolving landscape of academia in India.

Aswathappa K. (2003). Organisational Behaviour. Himalaya Publishing House, Mumbai, Pg. 62-192. Aswathappa's seminal text on organizational behavior provides a thorough analysis of the factors influencing job satisfaction among employees. From motivational theories to leadership styles, this book offers valuable insights into the complexities of workplace satisfaction.

Balmurgan G. (2011). A study of the influence of organisational climate and personality characteristics on the Job Satisfaction of College Teachers. (Unpublished doctoral dissertation). Bharathsan University, Tiruchirappalli, Tamilnadu. Balmurgan's doctoral dissertation investigates the impact of organizational climate and personality traits on the job satisfaction of college teachers. Through empirical research methods, the study uncovers the intricate interplay between environmental factors and individual dispositions in shaping faculty satisfaction.

Bam Rajashri Yogeshwar (2006). An Experimental Study of Student Teachers from University of Pune For Improving Their Creativity In Teaching. (Unpublished doctoral dissertation). University of Pune. Bam's doctoral research explores innovative strategies for enhancing creativity among student teachers. By investigating the link between teaching methods and job satisfaction, the study offers valuable insights into pedagogical approaches that foster professional growth.

Bibhuti Bhushan Panda (1996). A comparative study of the attitude towards teaching profession and job satisfaction of college teachers of Assam and Orissa. (Unpublished doctoral dissertation). Gauhati University. Panda's doctoral dissertation compares the attitudes towards the teaching profession and job satisfaction among college teachers in Assam and Orissa. Through a comparative analysis, the study uncovers regional variations in faculty satisfaction and identifies cultural factors that influence job attitudes.

Bhadoria Sunita (2011). A comparative analysis of job stress and job satisfaction among women teachers working in government and private schools. (Unpublished doctoral dissertation). Jiwaji University, Gwaliar, M.P. Bhadoria's doctoral research examines job stress and job satisfaction among women teachers in government and private schools. Through comparative analysis, the study elucidates the unique challenges faced by female educators and their impact on workplace well-being.

Bhatt Jayesh, Nayan Tank (2011). Challenges for Performance Enhancement of Higher Education in Global Perspective. In V.K.Gautam, Murlidhar Panga, S.M. Anas Iqbal, Nidhi Bajaj (Eds.), Global Education System and Changing Social Arena (pp.422-423). Excel Books, New Delhi. Bhatt and Tank's chapter discusses the challenges for performance enhancement in higher education from a global perspective. By addressing the complexities of faculty job satisfaction, the chapter offers valuable insights into strategies for promoting excellence in teaching and research.

Bhatt Kalpesh (2011) Co-curricular Activities and Performance Enhancement View and Review. In V.K.Gautam, Murlidhar Panga, S.M. Anas Iqbal, Nidhi Bajaj (Eds.), Global Education System and Changing Social Arena (pp.510-511). Excel Books, New Delhi. Bhatt's chapter explores the role of co-curricular activities in enhancing faculty performance. By examining the impact of extracurricular initiatives on job satisfaction and professional development, the chapter contributes to our understanding of innovative pedagogical practices.

3. IMPORTANCE OF THE STUDY TO SOCIETY

The study on job satisfaction among faculty in grant-in-aid and non-grant colleges holds significant importance for society in several ways. Firstly, understanding the factors influencing job satisfaction among faculty members can contribute to the overall improvement of the academic environment in colleges. A satisfied faculty is more likely to be motivated and dedicated to their teaching responsibilities, which can positively impact student learning outcomes and educational quality.

Moreover, high job satisfaction among faculty members may lead to lower turnover rates, ensuring continuity and stability in academic institutions.

4.DISCUSSION

In the discussion, it is imperative to delve into the factors influencing job satisfaction among faculty in grant-in-aid and non-grant colleges. This may include aspects such as salary and benefits, workload, institutional support, opportunities for professional development, collegial relationships, and job security. Analyzing these factors can provide insights into the unique challenges faced by faculty in each type of college and the implications for their job satisfaction.

Moreover, the discussion should address any notable differences or similarities observed between grant-in-aid and non-grant colleges regarding job satisfaction levels and contributing factors. Understanding these differences can inform targeted interventions or policy changes aimed at improving faculty satisfaction and overall organizational effectiveness.

5.CONCLUSION

In conclusion, the study on job satisfaction among faculty in grant-in-aid and non-grant colleges underscores the importance of addressing faculty well-being to foster a positive academic environment and ensure the quality of education. By identifying factors influencing job satisfaction and comparing experiences across different types of colleges, this research contributes to evidence-based decision-making in higher education management and policy formulation. Ultimately, enhancing faculty job satisfaction can lead to improved educational outcomes and contribute to the advancement of society as a whole.

6. REFERENCES

1. Agrwal, P.K. (2007). Organisational Behaviour. Pragati Prakashan, Meerut.
2. Anand (1977). School Teachers: Job Satisfaction vs. Extroversion and Neuroticism. Indian Educational Review, Vol. 21, No.3, pp. 38-50.
3. Arunachalam P. (2011). Reforms in Higher Education Sector in India. In V.K.Gautam, Murlidhar Panga, S.M. Anas Iqbal, Nidhi Bajaj (Eds.), Global Education System and Changing Social Arena (pp. 335-349). Excel Books, New Delhi.
4. Aswathappa K. (2003). Organisational Behaviour. Himalaya Publishing House, Mumbai.
5. Balmurgan G. (2011). A study of the influence of organisational climate and personality characteristics on the Job Satisfaction of College Teachers. (Unpublished doctoral dissertation). Bharathsan University, Tiruchirappalli, Tamilnadu.
6. Bam Rajashri Yogeshwar (2006). An Experimental Study of Student Teachers from University of Pune For Improving Their Creativity In Teaching. (Unpublished doctoral dissertation). University of Pune.
7. Bibhuti Bhushan Panda(1996). A comparative study of the attitude towards teaching profession and job satisfaction of college teachers of Assam and Orissa. (Unpublished doctoral dissertation). Gauhati University.
8. Bhadoria Sunita (2011). A comparative analysis of job stress and job satisfaction among women teachers working in government and private schools. (Unpublished doctoral dissertation). Jiwaji University, Gwaliar, M.P.
9. Bhatt Jayesh, Nayan Tank (2011). Challenges for Performance Enhancement of Higher Education in Global Perspective. In V.K.Gautam, Murlidhar Panga, S.M. Anas Iqbal, Nidhi Bajaj (Eds.), Global Education System and Changing Social Arena (pp.422-423). Excel Books, New Delhi.
10. Bhatt Kalpesh (2011). Co-curricular Activities and Performance Enhancement View and Review. In V.K.Gautam, Murlidhar Panga, S.M. Anas Iqbal, Nidhi Bajaj (Eds.), Global Education System and Changing Social Arena (pp.510-511). Excel Books, New Delhi.

ગુજરાતનાં કૃષિ પાકો અને ઉત્પાદનના વલણો

પ્રા.દિલીપકુમાર આર. ગજેરા
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,
સરકારી વિનયન કોલેજ - ભેસાણ

સારાંશ

ગુજરાતમાં લગભગ બે તૃતીયાંશ જેટલી વસ્તી સીધી અથવા આડકતરી રીતે કૃષિ ક્ષેત્ર સાથે રોકાયેલી છે. ગુજરાતમાં ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રોજગારીનો મુખ્ય સ્ત્રોત એ ખેતી છે. કૃષિ અને તેને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિ ગ્રામીણ વિકાસનું અગત્યનું આવકનું સાધન જોવા મળે છે. કૃષિ વિકાસ માટેની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ રાજ્યમાં વિવિધ કાર્યક્રમો દ્વારા કરવામાં આવે છે. ગુજરાતના અલાયદા રાજ્ય તરીકેની સ્થાપના બાદ રાજ્યના વિકાસમાં કૃષિનો ફાળો અગત્યનો રહ્યો છે. ગુજરાત સરકારશ્રી દ્વારા કૃષિ અને ખેત કલ્યાણ સંદર્ભે ચાલતા વિભાગ દ્વારા કૃષિ ક્ષેત્રે ટકાઉ વિકાસ, ટેકનોલોજી, કૃષિ સંશોધન, જીવન વિકાસ વિજ્ઞાન તેમજ ગરીબી અને નબળા ખેડૂત જેવા વર્ગના વિકાસ અંગેના લક્ષ્ય સાથે કામગીરી કરી રહ્યું છે. ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદન ક્ષેત્રે વર્ષ ૨૦૨૧ દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય લક્ષ્યાંક કરતા વધુ દરે ઉત્પાદન કરવાનો લક્ષ્યાંક રાખવામાં આવ્યો છે. ગુજરાતમાં કૃષિ પાક ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતામાં વધારો પાક તરાહમાં ,આવેલ બદલાવ તેમજ ટેકનીકલ પ્રગતિ વગેરે હરિયાળી ક્રાંતિને આભારી છે. કૃષિ ક્ષેત્રમાં પાક લેવાની પ્રવૃત્તિ મુખ્ય ગણાય છે. આથી જે તે પ્રદેશમાં કયા કયા પાકો લેવામાં આવે છે તે ખૂબ મહત્વનું બની રહે છે. પ્રદેશમાં કયા પાક લેવામાં આવે છે તેના આધારે તે પ્રદેશની કૃષિ ઓળખ થતી હોય છે. જેમ કે ગુજરાતમાં દક્ષિણ ગુજરાત વિસ્તારમાં શેરડીનો પાક, મધ્ય ગુજરાતમાં ડાંગરનો પાક, ઉત્તર ગુજરાતમાં જીરાનો પાક અને સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં મગફળી તથા કપાસનો પાક પોતાની આગવી ઓળખ ધરાવે છે. દરેક અર્થતંત્રમાં કૃષિ ઉત્પાદનની સ્થિતિ ઘણું જ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે, જે તે દેશ, રાજ્ય કે પ્રદેશનાં અર્થતંત્રમાં કયા પાકોનું કેટલું ઉત્પાદન થાય છે તે જાણવું ખૂબ જરૂરી છે. જેથી કઈ પેદાશનું ઉત્પાદન વધારવું અને અન્ય કોઈ ફેરફાર કરવો તે વિશે માહિતી મળી રહે છે.

મહત્વના શબ્દો: કૃષિ ઉત્પાદન,ઉત્પાદકતા, ટકાઉ કૃષિ વિકાસ, વાવેતર, વલણ, વૃદ્ધિદર, નિર્વાહપ્રધાન ખેતી, રોકડિયા પાકો ધાન્ય પાકો

પ્રસ્તાવના

કોઈપણ પ્રદેશમાં કયો પાક લેવામાં આવતો હશે તેનો આધાર તે પ્રદેશની જમીન તથા આબોહવા પર રહેલો છે. જે પાકનું ઉત્પાદન વધુ થતું હોય અને તેના ઉત્પાદનના યોગ્ય ભાવ પ્રાપ્ત હોય એટલે કે પાક લેવાની પ્રવૃત્તિથી ખેડૂતની યોગ્ય વળતર પ્રાપ્ત થતું હોય તે પાકનું વાવેતર તે પ્રદેશમાં થતું હોય છે. સમયની સાથે કૃષિ જેમ આધુનિક થતી જતી હોય છે તેમ તેમ નવા કૃષિ પાકોનું વાવેતર ફેરફાર પામતું હોય છે. જો પરંપરાગત રીતે લેવાતા પાકો જે વળતર આપતા હોય તેના કરતાં નવા પાકો વધુ વળતર આપશે એવું જણાય, તો ખેડૂતો નવા પાક તરફ વળતા હોય છે. પ્રારંભિક અનુભવો પછી કયો પાક વધુ વળતરદાય નીવડે છે તેના આધારે પાકનું વાવેતર થતું હોય છે. ગુજરાતમાં વિકાસની શરૂઆત તથા તે પહેલા ધાન્ય પાકો અને કઠોળ પાકોનું એટલે કે અનાજના પાકોનું પ્રભુત્વ હતું, એ સિવાયના પાકો ભાગ્યે જ લેવામાં આવતા હતા. સમય પરિવર્તન સાથે ખાદ્ય પાકોએ પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખ્યું પરંતુ તેની સાથે સાથે કપાસ, તમાકુ, જીરું, લસણ જેવા પાકોએ પોતાનું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. ભારતમાં વર્ષ ૧૯૬૦ થી ૧૯૭૦નાં દાયકામાં કૃષિ ક્ષેત્રે ગુજરાત રાજ્યની સ્થિતિ ખૂબ ખરાબ હતી. ત્યાર બાદ વર્ષ ૨૦૦૧ બાદ

ગુજરાત રાજયની કૃષિ ક્ષેત્રે ખૂબ ઝડપથી પ્રગતિ થયેલ જોવા મળે છે. વર્ષ ૨૦૦૧-૦૨ થી વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫નાં સમયગાળા દરમિયાન ગુજરાત રાજ્યનાં કૃષિ ક્ષેત્રનો સરેરાશ વૃદ્ધિ દર ૮.૬% જોવા મળ્યો જે અખિલ ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્રનાં ૩.૨%ની સરેરાશ વૃદ્ધિ દર કરતા ઘણો ઉંચો છે. આમ ગુજરાત રાજ્યનું કૃષિ ક્ષેત્રે નોંધનીય પ્રદર્શન રહ્યું છે. જેથી ગુજરાતમાં છેલ્લા દાયકા દરમિયાન કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો જાણવા જરૂરી છે.

હેતુઓ

- ગુજરાતના કૃષિ પાકોની સમજ મેળવવી.
- ગુજરાતના કૃષિ પાકોનાં ઉત્પાદન અંગેની સમજ મેળવવી.
- ગુજરાતના કૃષિ પાકોનાં ઉત્પાદનના વલણો તપાસવા.
- ગુજરાતના ખેડૂતોની કૃષિ પાકોનાં વાવેતર અંગેની દિશા જાણવી.

સંશોધન પદ્ધતિ

પ્રસ્તુત સંશોધન વર્ણનાત્મક સંશોધન પધ્ધતિથી ગૌણ માહિતીના આધારે કરવામાં આવેલ છે. સાદી સરેરાશ અને ટકાવારી પધ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ છે.

ગુજરાતના મુખ્ય પાકો

ગુજરાતના કુલ ભૌગોલિક વિસ્તારમાંથી અડધા કરતા પણ વધુ વિસ્તારમાં પાક વાવેતરની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. સમયની સાથે સાથે ગુજરાતમાં કૃષિ પાકોના વાવેતર પરિવર્તન જોવા મળે છે. પહેલાની ખેતી નિર્વાહ પ્રધાન ખેતી હોવાને લીધે જીવન જરૂરિયાતના અનુસંધાને ખાદ્ય પાકો અને પશુપાલનના ઘાસચારા માટેના પાકોનું વાવેતર થતું. સમય પરિવર્તનની સાથે સાથે કૃષિ ક્ષેત્રમાં પણ આવકને અને નફાને મહત્વ મળતું થયું, ધાન્ય પાકોના સ્થાને રોકડિયા પાકોનું અને વધુ નફો આપતા પાકોનું વાવેતર સતત વધવા લાગયું. એક સમયે ધાન્ય અને કઠોળ પાકોનું વાવેતર થતું હતું આ પાકોની સાથે રોકડિયા પાક સ્વરૂપે કપાસ, તમાકુ, મગફળી, જીરું, બાગાયતી, અને શાકભાજી વગેરેનું વાવેતર સતત વધવા લાગ્યું. કુલ એકંદરે ગુજરાતના મુખ્ય પાકોમાં ધાન્ય પાકો તરીકે ચોખા, ઘઉં, બાજરો, જુવાર અને મકાઈ લેવામાં આવે છે. જ્યારે કઠોળ પાકોમાં ચણા, મગ, તુવેર અને અડદ લેવાય છે. ગુજરાતમાં લેવાતા તેલીબિયા પાકોમાં મગફળીનો પાક મુખ્ય ગણાય છે. ત્યારબાદ તલ અને સોયાબીનનો પાક પણ લેવામાં આવે છે. રોકડિયા અને વધુ નફો કમાવી આપતા પાકોમાં કપાસના પાકનો સમાવેશ થાય છે. તેમજ છેલ્લા દાયકામાં મગફળી અને કપાસના પાકોમાં વધુ પડતા રોગના કારણે તેના વિકલ્પ તરીકે ગુજરાતમાં સોયાબીનના વિસ્તારમાં ઝડપી વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. ઉપરાંત તમાકુ અને શેરડીનો પાક પણ લેવાય છે. આમ આ પાકોને ગુજરાતના વર્તમાન સમયમનાં મુખ્ય પાકો ગણવામાં આવે છે.

ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનના વલણો

ગુજરાત રાજ્ય વિશાળ કૃષિ પ્રદેશ ધરાવે છે આથી ગુજરાતમાં વિવિધ પ્રકારના કૃષિ પાકોનું ઉત્પાદન થાય છે. ગુજરાતની કૃષિમાં જે વિવિધ પાકોનું ઉત્પાદન થાય છે તે તમામને ગણતરીમાં લેવા મુશ્કેલ છે. જેથી મુખ્ય ધાન્ય પાકો, મગફળી, તેલિબિયા પાકો, કપાસ તેમજ તમાકુના પાકોનાં ઉત્પાદન અંગેના વલણો તપાસવા પ્રયત્ન કરવામાં આવેલ છે. ગુજરાતમાં કૃષિ ઉત્પાદનનો આધાર વરસાદના પ્રમાણ અને નિયમિતતા પર છે. વાતાવારણની અનુકૂળતા તથા રોગચાળાના પ્રમાણ પર રહેલો જોવા મળે છે. આથી કૃષિ ઉત્પાદનમાં વિશેષ અનિશ્ચિતતા જોવા મળે છે. વર્ષો વર્ષ ઉત્પાદનમાં વધઘટ જોવા મળે તે સ્વાભાવિક છે. જેના લીધે કૃષિ ઉત્પાદનમાં લાંબાગાળાના ફેરફારો, પરિવર્તન કે વલણો તપાસવા માટે કેટલાક વર્ષોનાં સરેરાશના આંકડા લેવામાં આવે છે. સમયની સાથે જે તે વર્ષના નહીં પરંતુ સરેરાશના આંકડા સમયના બે બિંદુ વચ્ચેના પરિવર્તનો વધુ વાસ્તવિક ચિત્ર બતાવી શકે છે. ગુજરાતના છેલ્લા દાયકાના એટલે કે વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી ૨૦૨૦-૨૧ સુધીના આંકડાઓ લેવામાં આવેલા છે, અને તેના ઉપરથી અભ્યાસ કરવામાં આવેલ છે.

કોષ્ટક-૧ ગુજરાતના અગત્યના કૃષિ પાકોનું ઉત્પાદન

(મેં.ટન લાખમાં)

ક્રમ	વર્ષ	મુખ્ય કૃષિ પાકો				
		ધાન્ય પાકો	મગફળી	તેલીબિયાં	કપાસ*	તમાકું
૧	૨૦૧૧-૧૨	૯૨.૬	૨૭.૨	૫૦.૪	૧૦૩.૭	૨.૮
૨	૨૦૧૨-૧૩	૭૦.૨	૭.૬	૨૭.૧	૪૯.૬	૨.૧
૩	૨૦૧૩-૧૪	૯૩.૮	૫૪.૫	૭૪.૭	૧૦૦.૯	૨.૪
૪	૨૦૧૪-૧૫	૭૮.૦	૩૦.૨	૪૮.૮	૯૬.૨	૨.૪
૫	૨૦૧૫-૧૬	૬૪.૧	૨૦.૩	૩૮.૭	૭૫.૪	૩.૩
૬	૨૦૧૬-૧૭	૭૪.૨	૨૯.૪	૪૫.૮	૫૦.૪	૩.૮
૭	૨૦૧૭-૧૮	૭૭.૭	૪૦.૭	૬૧.૭	૧૦૧.૧	૫.૨
૮	૨૦૧૮-૧૯	૭૭.૮	૨૨.૦	૩૭.૩	૬૨.૮	૩.૩
૯	૨૦૧૯-૨૦	૧૦૬.૫	૪૬.૫	૬૬.૫	૮૬.૨	૩.૮
૧૦	૨૦૨૦-૨૧	૧૧૬.૫	૪૧.૩	૬૨.૩	૭૨.૨	૪.૦
૧૧	૨૦૧૧-૧૨ ની તુલનાએ દાયકાનો સરેરાશ વૃદ્ધિ દર (%)	-૮.૬	૧૭.૫૪	૧.૮૫	-૨૨.૯૯	૧૮.૨૧

નોંધ. * કપાસનું ઉત્પાદન ગાંસડીમાં (લાખમાં) દર્શાવવામાં આવેલ છે.

સંદર્ભ: Directorate of Agriculture, Gujarat State, Gandhinagar, http://agri.gujarat.gov.in

ચાર્ટ-૧ ગુજરાતના અગત્યના કૃષિ પાકોનું ઉત્પાદન

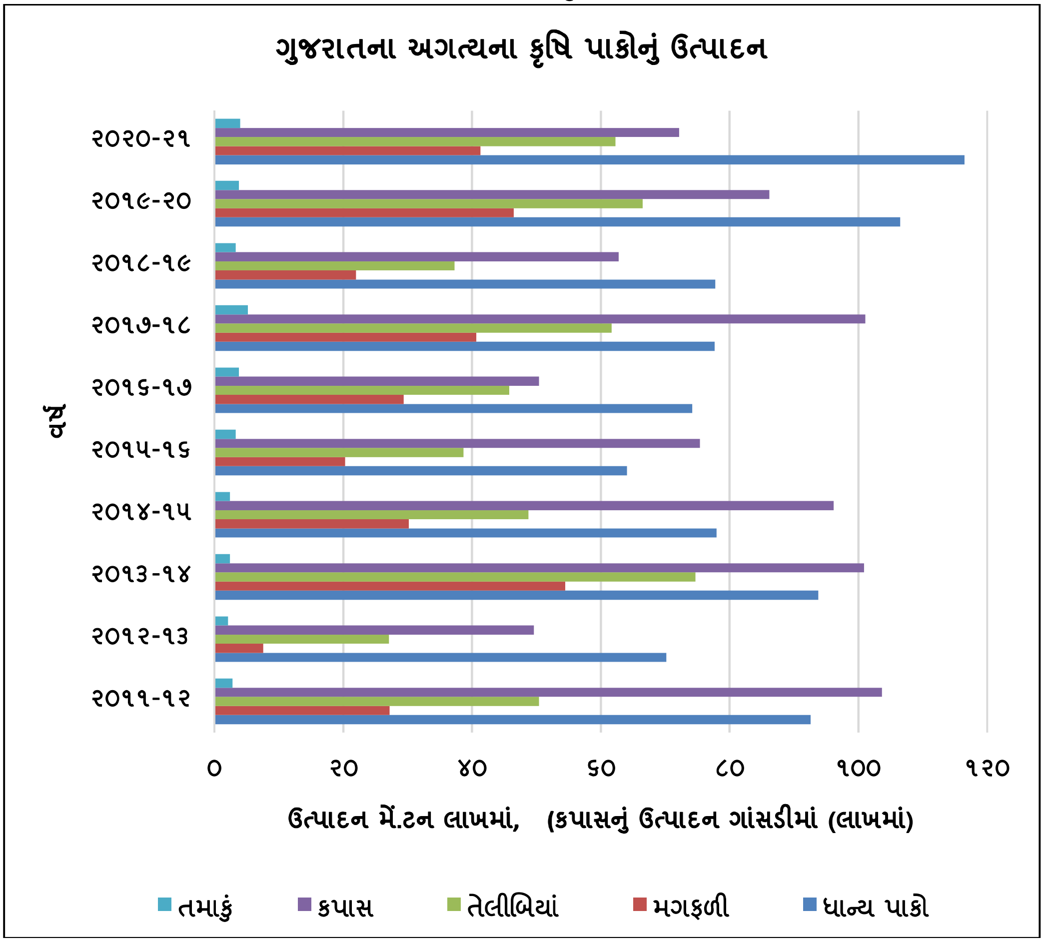

તારણો

- ❖ ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ગુજરાતના ધાન્ય પાકો, મગફળી, તેલીબિયાં, કપાસ અને તમાકુના પાકોના વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧નાં છેલ્લા દાયકાના આકડાઓ રજુ કરવામાં આવેલ છે.
- ❖ ગુજરાતનાં કુલ કૃષિ ઉત્પાદનમાં સૌથી વધારે ધાન્ય પાકો, મગફળી તથા કપાસના પાકોનું ઉત્પાદન થાય છે.
- ❖ વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧નાં દાયકામાં કપાસના ઉત્પાદનનાં સરેરાશ વૃદ્ધિ દરમાં -૨૨.૯૯ %નો ઘટાડો થયેલ જોવા મળે છે. એટલે કે છેલ્લા દાયકામાં રાજ્યમાં કપાસના ઉત્પાદનમાં ઘટાડાનું વલણ જોવા મળે છે.
- ❖ વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧નાં દાયકામાં ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનનાં સરેરાશ વૃદ્ધિ દરમાં -૮.૬%નો ઘટાડો થયેલ જોવા મળે છે. એટલે કે છેલ્લા દાયકામાં રાજ્યમાં ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં ઘટાડાનું વલણ જોવા મળે છે.
- ❖ વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧નાં દાયકામાં મગફળીના પાકોના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ ૧૭.૫૪%ની નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. રાજ્યમાં છેલ્લા દાયકામાં મગફળીના પાકોના ઉત્પાદનમાં વધારાનું વલણ જોવા મળે છે.

❖ વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ નાં દાયકામાં તેલીબિયાં પાકોના ઉત્પાદનમાં સરેરાશ ૧.૮૫% સામાન્ય વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. રાજ્યમાં છેલ્લા દાયકામાં તેલીબિયાંનાં પાકોના ઉત્પાદનમાં સામાન્ય વધારાનું વલણ જોવા મળે છે.

❖ વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ નાં દાયકામાં તમાકુના પાકનાં ઉત્પાદનમાં સરેરાશ ૧૮.૨૧% ની નોંધપાત્ર વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. રાજ્યમાં છેલ્લા દાયકામાં તમાકુના પાકોના ઉત્પાદનમાં વલણ જોવા મળે છે.

❖ આમ ગુજરાત રાજ્યમાં વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ના દાયકામા ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદન કરતા રોકડિયા પાકોના ઉત્પાદનમાં વધુ વધારો જોવા મળ્યો છે.

અભ્યાસનું મહત્વ

- ઉપરોક્ત અભ્યાસ પરથી જાણી શકાય છે કે ગુજરાતમાં વિવિધ ધાન્ય પાકો, મગફળી, તેલીબિયાં, કપાસ અને તમાકુના પાકોનું વિશેષ ઉત્પાદન થાય છે.
- ગુજરાતમાં સમયની સાથે સાથે કૃષિ પાકોના ઉત્પાદનમાં પણ પરિવર્તન આવતું જોવા મળ્યું છે.
- ગુજરાતમાં છેલ્લા દાયકા દરમિયાન ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદના કરતા ખેડૂતોનો રોકડિયા પાકો તરફનો વધુ જુકાવ જોવા મળ્યો.
- ગુજરાતનાં ખેડૂતો માટે છેલ્લા દાયકા દરમિયાન મગફળી અને તમાકુના પાકોનું ઉત્પાદન વધુ ફાયદાકારક રહ્યું છે. જેથી તેના ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ થયેલ જોવા મળે છે.
- ગુજરાત રાજ્યાના ખેડૂતોનો વ્યાપારી પાકો તરફનો જુકાવ એ બાબત દર્શાવે છે કે રાજયના ખેડૂતો જીવનનિર્વાહ ખેતી પરથી વ્યાપારી (નફાકારક) ખેતી તરફનું આકર્ષણ વધ્યું છે.
- રાજ્યના ખેડૂતોનો ખેતી તરફનો વ્યાપારી દ્રષ્ટી કોણ એ ખેડૂતોની આવકમાં વધારો કરવા માટે જરૂરી બળ પુરૂ પાડે છે.
- કૃષિ ઉત્પાદનના વલણોનો અભ્યાસ થવાથી રાજ્ય સરકાર અને નીતિ નિર્માતાઓને ખેડોતોની પ્રાથમિકતા અને જરૂરિયાતોને સમજવા મદદ મળે છે. આ માહિતીનો ઉપયોગ નવા પ્રોજેક્ટસ, યોજનાઓ અને નીતિઓ માટે કરી શકાય.
- આ અભ્યાસ ખેડૂતોને નવી ટેકનિકો અપનાવવા અને ખેતી નવી પદ્ધતિઓ વિષે માહિતગાર થવા માટે પ્રેરણા આપે છે. નવી કૃષિ ટેકનોલોજીના અને સાધનોના ઉપયોગ સાથે ખેડૂતો વધુ ઉત્પાદન કરી શકે છે.
- આ અભ્યાસ દ્વારા જે માહિતી મળે છે તે રાજ્યના આર્થિક અને સામાજિક વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે. વધુ ઉત્પાદન અને નફો રાજ્યના અર્થતંત્રને મજબૂત બનાવે છે, તેમજ ખેડૂતોનાં જીવનધોરણમાં સુધારો લાવે છે.
- કૃષિ ઉત્પાદનના વલણોનો અભ્યાસ થવાથી પર્યાવરણ અને જમીનની સુરક્ષા માટે યોગ્ય પગલા ભરવાની પ્રેરણા મળે છે. સ્થિર કૃષિ પદ્ધતિઓ અને કાર્યક્ષમ ખેતી ટેકનીકો વિકસાવવા માટે આ અભ્યાસ મુખ્ય આધાર બની શકે છે.
- આ રીતે, ગુજરાતના કૃષિ ઉત્પાદનના વલણોનાં અભ્યાસનું મહત્વ અત્યંત વિશાળ છે. તે ખેડૂતોથી લઈને નીતિ નિર્માતાઓ સુધી દરેક માટે અસરકારક છે અને આ ભવિષ્યના કૃષિ વિકાસ માટે મજબૂત આધાર પ્રદાન કરે છે.

સૂચનો

ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં વધારો: ગુજરાતની વસ્તી સતત વધતી જઈ રહી છે, જે ખોરાકની જરૂરિયાતોને વધુ વધારી રહી છે. રાજ્યના ખેડૂતોને જરૂર છે કે તેઓ ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં વધારો કરે, જેથી વસ્તીની ખોરાકની જરૂરિયાત પૂરી કરી શકાય. આ માટે, ખેડૂતોને સરકારી સહાયતા, નવીનતાવાળા બીજ અને ટેકનિકો અંગે પ્રોત્સાહન આપવું આવશયક છે. સરકારે આરોગ્યવર્ધક પાકોની જાળવણી માટે, વધુ વિસ્તરણ માટે વળતર આપવું જોઈએ.

રોકડિયા પાકો માટે પ્રોત્સાહનઃ નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પાસે સામાન્ય રીતે જમીનના કદ નાના હોય છે, તેથી તેમણે વધુ નફાકારક પાકોનાં વાવેતર પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. રોકડિયા પાકો જેમ કે કપાસ, મગફળી અને તમાકું વગેરે પાકો વધુ કમાણીની તક પૂરી પાડે છે. સરકારને આ પાકોના વાવેતર માટે કૃષિ સાધનો અને તાલીમની સગવડ પૂરી પાડવી જોઈએ, જેથી આ ખેડૂતોને નફો મળે.

વૈશ્વિક કૃષિ પેદાશોની માંગઃ વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં, ખેડૂતોએ ફક્ત સ્થાનિક બજારમાં નહીં, પરંતુ વૈશ્વિક બજારમાં પણ કૃષિ ઉત્પાદનોની માંગ પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. વૈશ્વિક બજારને ધ્યાનમાં રાખીને, પાકોના પ્રકાર અને વૈવિધ્યમાં ફેરફાર લાવવો જોઈએ, જેથી સરકાર તથા વેપાર માટે વધુ લાભ મળે.

વિશિષ્ટ કૃષિ પદ્ધતિઓનો અમલઃ ખેડૂતોને રાસાયણીક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો જવાબદારી પૂર્વક ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ માટે તાલીમ અને જાગૃતિ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું જોઈએ, જેથી ખેડૂતો ખાતર અને દવાઓનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે અને જમીનની ફળદ્રુપતા જાળવી શકે.

જમીન અને પાણી સંરક્ષણઃ પર્યાવરણને ધ્યાનમાં રાખીને, જમીન અને પાણીના સંરક્ષણ પર વધુ ધ્યાન આપવું જોઈએ. જમીનની ગુણવત્તા જાળવવા માટે જૈવિક ખાતર અને માળખાકીય સુધારાઓ અપનાવવા જોઈએ. આ ઉપરાંત પાણીનાં સંરક્ષણની વ્યવસ્થાઓ વિકસાવવી જોઈએ, જેથી ખેતીમાં વધુ ટકાઉપણું મેળવી શકાય.

સહકાર અને સહાયતાઃ ખેડૂતોએ સહકારી સંસ્થાઓ અને ખેડૂતોના સંગઠનો સાથે જોડાવું જોઈએ. આ સંસ્થાઓ દ્વારા મળવનાર સેવાઓ, તાલીમ, અને બજારની માહિતીથી તેમને વધુ પ્રોત્સાહન મળી શકે છે.

પશુપાલન અને અગત્યના ઉદ્યોગોઃ કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારાને જાળવવા માટે, પશુપાલન, મચ્છીપાલન અને અન્ય અર્થતંત્રના ક્ષેત્રોમાં પણ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આથી ખેડૂતોને વધુ વિકલ્પો અને આવકની શક્યતાઓ મળી રહેશે.

નવોત્સાહક ટેક્નોલોજીઃ ગુજરાતના ખેડૂતોને નવા કૃષિ ટેકનોલોજીઓ જેમ કે ડ્રિપ સિંચાઈ, મિકેનાઈઝેશન અને અદ્યતન વાવેતર પદ્ધતિઓ અપનાવવી જોઈએ. આ ટેક્નોલોજીથી ઉત્પાદન અને ઉત્પાદકતા વધારવામાં મદદ મળશે.

ખોરાકની જરૂરિયાતઃ રાજ્યમાં વધતી વસ્તી પરિણામે લોકોની ખોરાકની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનમાં વધારો થવો આવશ્યક છે. જેથી રાજ્યનાં ખેડૂતોને ધાન્ય પાકોના વાવેતર માટે પ્રોત્સાહન મળવું જરૂરી છે.

જમીનના ખેડાણ ઘટકો નાનાઃ રાજ્યમાં નાના અને સીમાંત ખેડૂતો પાસે જમીનના ખેડાણ ઘટકો નાના હોવાથી તેમને વધુ નફાકારક પાકોનું વાવેતર એટલે કે રોકડિયા પાકોનું ઉત્પાદન તેમના માટે ફાયદા કારક રહેશે જેથી વધુ કમાણી આપતા પાકોના વાવેતર માટે પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ.

કૃષિ પાકોની વૈશ્વિક માંગઃ આજના આ વૈશ્વિકિકરણના યુગમાં કોઈ એક પ્રદેશ, રાજ્ય કે દેશની કૃષિ પેદાશની માંગને બદલે વૈશ્વિક કૃષિ પેદાશની માંગને ધ્યાને લઇ નફાકારક કૃષિ પેદાશનાં વાવેતર તરફ રાજ્યના ખેડૂતોએ આગળ વધવું જોઈએ.

રાસાયણીક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો વિવેક પૂર્ણ ઉપયોગઃ રાજ્યના ખેડૂતોએ રાસાયણીક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો વિવેક પૂર્ણ ઉપયોગ કરી જમીનની ફળદ્રુપતા, વાતાવરણની અનૂકૂળતા તેમજ વધુ ઉપજ આપતા બિયારણોનો પસંદ કરી કૃષિ ઉત્પાદનમાં વધારો કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ સૂચનો જો યોગ્ય રીતે અમલમાં લાવવામાં આવે, તો ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રને મજબૂત બનાવવામાં અને ખેડૂતોના જીવન સ્તર સુધારવામાં સહાયરૂપ બની શકે છે.

સમાપન

ગુજરાત રાજ્યની ફળદ્રુપ જમીન, અનૂકૂળ આબોહવા, વરસાદ તથા સિચાઈની સુવિધા તેમજ મહેનતુ ખેડૂતોને પરીણામે ગુજરાત રાજ્ય કૃષિ ક્ષેત્રે ભારતભરમાં અવલ્લ ક્રમે છે. ખાસ કરીને કપાસ અને મગફળીના ઉત્પાદનમાં અગ્રતા ક્રમે છે. રાજ્યમાં વર્ષ ૨૦૦૧થી કૃષિ ક્ષેત્રે સારી એવી વૃદ્ધિ જોવા મળી છે. વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ થી વર્ષ ૨૦૨૦-૨૧ના છેલ્લા દાયકાના

ઉત્પાદનના આકડા પરથી જાણવા મળે છે કે ધાન્ય પાકોના ઉત્પાદનની સાથે સાથે રોકડિયા પાકોનાં ઉત્પાદનમાં પણ વૃદ્ધિ થયેલ છે. રાજ્યના ખેડૂતો રોકડિયા પાકોના ઉત્પાદન તરફ આકર્ષાયા છે. જેથી તેની આવકમાં પણ વધારો થતો જોવા મળ્યો છે.

સંદર્ભ સૂચી

- Socio-economic review 2022-23, Directorate of Economics and Statistics, Government of Gujarat Gandhinagar
- Directorate of Agriculture, Gujarat State, Gandhinagar
- State Domestic Product, Gujarat state 2021-22, Directorate of Economics and Statistics, Government of Gujarat Gandhinagar

Website

- **www.gujecostate.gujarat.gov.in**
- **www.dag.gujarat.gov.in**

સમરસતાનું પ્રતીક: રવિભાણ સંપ્રદાય

ગિરિરાજસિંહ ડી. જાડેજા
પીએચ.ડી. રિસર્ચ સ્કૉલર
ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

❖ **પૂર્વ ભૂમિકા**

પરા પૂર્વથી આપણો દેશ ઋષિ પરંપરાનો રહ્યો છે, આવી પાવનભૂમિ પાસેથી આપણને તત્વજ્ઞાન, દર્શન, ભક્તિ, અધ્યાત્મ કવિતા,કર્મ,ધર્મ તેમજ વિશ્વબંધુત્વની એક સુદીર્ઘ પરંપરા મળે છે. વર્ષોથી ભારતભૂમિ પોતાની સંસ્કૃતિ,સાહિત્ય, સંતજનો,વીરો,દાર્શનિકો વગેરે દ્વારા સમગ્ર વિશ્વમાં તેજ પાથરી રહી છે.

સદીઓથી આવી ઉજળી પરંપરામાં સંતો-ભક્તો,સતિઓ-જતીઓ, વીરો વગેરેએ આપણી સંસ્કૃતિના પ્રખર જ્યોતિર્ધરોએ ભારતને જ નહીં પરંતુ વિશ્વને નવી રાહ ચીંધી છે.આવી મહાન સંસ્કૃતિના કલાકારો માત્ર સંસ્કૃત વિદ્વાનો જ નહીં,પરંતુ નાના કસબાના કોઈ ગામડામાંથી આવતા સંત ભક્તોના અહાલેક તથા તેમની વાણીની એક વિશિષ્ટ પરંપરા રહી છે. આ સંતોની વાણી અને તેમના સાહિત્યએ એક સમયે અજ્ઞાનતા અને પણ સમજણ ધરાવતા સમાજમાં ઘર કરી બેઠેલી રૂઢિઓ જડતા અને અંધશ્રદ્ધાની બદીઓ તોડી સમાજને નવી રાહ ચીંધી છે. આપણી આવી પરંપરા અને સંસ્કૃતિમાં નાથપંથ,કબીર પંથ, નિજીયાપંથ તથા વિવિધ સ્તર અને સમાજમાંથી આવતા સંતોએ એક ઉચ્ચ કોટીતા પ્રાપ્ત કરી છે.

❖ **ભક્તિ આંદોલન**

આપણે ત્યાં થયેલ ભક્તિ આંદોલનને કારણે આચાર્ય અને સંત પરંપરાની વિવિધ શાખાઓ અસ્તિત્વમાં આવી હોવાનું વિદ્વાનોએ માને છે પરંતુ આ પૂર્વે પણ સંત ભક્તોના ની પરંપરા નહીં તો પણ સંત-ભક્ત તેમના શિષ્ય મંડળો અને તેમનું કંઠસ્થ પરંપરાનું તથા હસ્તલિખિત સાહિત્ય હતું જ. હા પરંતુ ભક્તિ આંદોલને આપણી ભારતીય પરંપરા અને સંસ્કૃતિને એક નવું જ શિખર સરકરાવ્યું. ભક્તિ આંદોલન ની ધારામાં રામાનંદનને આદ્ય પ્રણેતા ગણવામાં આવે છે. આમ જોઈએ તો રામાનંદથી ભક્તિ આંદોલનની શરૂઆત માનવામાં આવે છે રામાનંદ સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિત, ઉચ્ચ બ્રાહ્મણ કુળમાં તેમનો જન્મ અને એક પ્રભાવશાળી સંપ્રદાયના ગુરુ રામાનંદે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી અને દેશી ભાષામાં કવિતા રચવાની શરુ કરી અહીંથી જ આપણને તેમના જીવન અને સાહિત્યમાં સમરસતા 'વસુદેવ કુટુંબક્મ'ની ભાવનાની ઝાંખી થયેલ જોવા મળે છે. કેમકે તેમણે બ્રાહ્મણ થી માંડી શૂદ્ર પર્યંત સર્વને ગુરુ મંત્ર આપ્યો તેમને શિષ્ય તરીકે સ્થાપ્યા. તેમના શિષ્યોમાં રોહીદાસ ચમાર, ધનના જાટ, સેના હજામ તો પીપાજી રાજપુત હતા.કબીર વણકર હતા એ ઉચ્ચકોટિના સાધકનું ભક્તિ બીજ કબીરમાં રોપાયું અને આજે પણ સમગ્ર ભારતમાં કબીરના અનેક અનુયાયીઓ તથા તેમની રચનાઓ આજે પણ સમાજમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

આમાંથી અનેક સંતો અથવા તો તેમના અનુયાયીઓએ સમગ્ર ભારતમાં ભ્રમણ કર્યું અને સમાજ યુથ્થાનનું ભાગીરથ કાર્ય કર્યું તેમના ઘણા સંતો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા અને તેમની વાણી અને જીવનથી રજા ના જીવનને નવો આયામ મળ્યો આમ અનેક પંથ પરંપરા સંપ્રદાયો સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા અને ભક્તિ અને યોગના નીરાળા સ્વરૂપોમાં પણ જ્ઞાન ભક્તિ યોગ કર્મનું અલગ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

❖ રવિ-ભાણ સંપ્રદાય

કબીર સાહેબની પરંપરા સાથે અનુસંધાન ધરાવતો રવિભાણ સંપ્રદાય આજે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રની આગવી ઓળખ છે. અઢારમાં શતકના ઉત્તરાર્ધમાં જ્યારે ચો-તરફ સામાજિક દુષણો, રૂઢિઓ, તથા જાત-નાતના વાળા અને ભેદભાવ, માનવીમાં રહેલી કુંઠિતતા અને જડતાએ સમગ્રતઃ પોતાનો અંધકાર ફેલાવ્યો હતો તેવા સમયે આ સંતો આગળ આવી ને સમાજ ઉત્થાન નું કામ કરી નવી રાહ ચિંધનાર બની રહે છે. આવી કબીર પરંપરા ની વિચારધારા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં વિસ્તારવા નું કાર્ય કર્યું ભાણ સાહેબ અને તેમના શિષ્ય મંડળે જે 'રવિભણ સંપ્રદાય' તરીકે ખ્યાતિ પામ્યો.રવિભાણ સંપ્રદાયના આધ્ય સ્થાપક ભાણ સાહેબ છે તેમના અનુયાયીઓ ભાણ સાહેબને કબીરનો અવતાર માની આ સંપ્રદાયને 'ભાણ-કબીર' તરીકે પણ ઓળખાવે છે.

ભાણસાહેબ ની વાણી તથા તેમના જીવન પર નિર્ગુણ નિરાકરણના પ્રવર્તક કબીર ની ઊંડી અસર જોવા મળે છે પણ સાહેબે દુધરેજ ના આંબો છઠ્ઠો- ષષ્ટમદાસ પાસેથી દીક્ષા લઇ શેરખીમાં ગાદી સ્થાપી અને કબીર પરંપરાને આગળ ધપાવી. આ સંપ્રદાયમાં નાદ શિષ્ય કે જેને ગુરુ ઉપદેશથી સ્થાપિત છે તથા બુંદ શિષ્ય પુત્ર ને ગાદી સોંપે એ બંને પરંપરાઓ ચાલી છે. ત્યારબાદ ભાણ સાહેબના સમર્થ શિષ્ય રવિ સાહેબની ગાદી સરખી ની ગાદી આવ્યા આ તેજસ્વી પ્રતિભાએ સંપ્રદાયનો બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાવો કર્યો સાહેબ થી સવાયા શિષ્ય તરીકે આદર પામ્યા તેથી ભાણ સંપ્રદાય રવિભણ સંપ્રદાય તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો.

❖ ભાણસાહેબ

રવિભાણ સંપ્રદાયની પરંપરા ભાણ સાહેબ થી શરૂ થાય છે. ઈ.સ૧૬૯૮ માં ચરોતર પ્રદેશમાં ના કનખીલોડ ગામે પિતા કલ્યાણ ઠક્કર અને માતા અંબાબાઈને ત્યાં લોહાણા જ્ઞાતિમા ભાણ સાહેબ નો જન્મ થયો ભાણ સાહેબમાં સંત તત્વ તેમનામાં નાનપણથી જ તેમના પિતા પારખી ગયા હતા. તેમણે ભાણબાઇ સાથે લગ્ન કર્યા તેમનાથી ખીમજી નામે પુત્ર થયો જે આગળ ખીમ સાહેબ તરીકે ઓળખાયા. તેમના ૪૦ એક જેટલા શિષ્યો સૌરાષ્ટ્રમાં ગામડે ગામડે ફરી જ્ઞાન ઉપદેશ આપતા. લોકોને સન્માર્ગે વાળતા આ શિષ્યો ભાણફોજ તરીકે ઓળખ પામ્યા.

❖ રવિ સાહેબ

ભાણસાહેબ ના પટ શિષ્ય રવિસાહેબે આ સંપ્રદાયનો બહોળા પ્રમાણમાં ફેલાવો કર્યો હતો તેમનો જન્મ ઇ.સ.૧૭૨૩મા આમોદ તાલુકાના તણછા ગામે પિતા મંછારામ અને માતા ઈચ્છાબાઈને ત્યાં થયો હતો જ્ઞાતિએ વણિક.રવિસાહેબ પૂર્વાવસ્થાનમાં વ્યાજ વટાવ હતા.તેમને ભાણસાહેબ નો સત્સંગ મળતા અંતર આત્મા જાગી ઉઠ્યો.તેણે ભાણસાહેબ પાસેથી ગુરૂ દિક્ષા લીધી.તેમની પાસેથી આત્મલક્ષી, ચિંતામણી,ભાણ ગીતા, ભજન,સાખી જેવા અનેક સ્વરૂપો મળે છે.

❖ ખીમ સાહેબ

ખીમ સાહેબ ભાણ સાહેબના પુત્ર અને બુંદ શિષ્ય તેમણે 'ખલક દરિયે ખીમ' તરીકે સંત સમાજમાં ઓળખ મેળવી છે તેમનો જન્મ ઇ.સ.૧૭૩૪ માં થયો હતો. રવિ સાહેબ અને ખીમ સાહેબ બંન્ને ગુરુભાઈ વચ્ચે થતા અધ્યાત્મિક સંવાદની રચનાઓ ભજન વાણીમાં 'ખીમ-રવિ સંવાદ' કે 'જ્ઞાન ગોષ્ઠી' તરીકે ગવાય છે. તેમણે હરીજન ગરોડા જ્ઞાતિના ત્રિકમને ગુરુ બોધ આપ્યો સમાજ જાગૃતિનું કાર્ય કર્યું હતું ઇ.સ.૧૮૦૧માં રામપરમાં સમાધિ લીધી હતી.

❖ ત્રિકમ સાહેબ

ત્રિકમ સાહેબ નો જન્મ રામવાળગામે ગોકળ મહારાજને ત્યાં થયો હતો. તેમની પાસેથી ગુરુ મહિમા,યોગ,પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ,અધ્યાત્માનુભૂતી ના ભજનો પ્રાપ્ત થાય છે.

❖ મોરાર સાહેબ

રવિ સાહેબના શિષ્ય મોરાર સાહેબ થરાદ રાજ્યના વાઘેલા રાણા વંશના રાજવી હતા તેમનો જન્મ ૧૭૫૮માં. રવિ સાહેબની ભજન વાણીથી પ્રભાવિત થયા એક બાજુ રાજખટપટ થી કંટાળેલ આ રાજવી પોતાની આ વાત માં ને કહે છે મોહમાયાથી દૂર રહેવા 'મૈયા મેરો મનવો હુવો રે વૈરાગી' કહી આવી મોહ માયામા પડવું નથી, તેથી તેમના માતા પુત્રને તેડી રવિ

સાહેબ પાસે લઈ આવે છે શેરખીમાં તેણે દીક્ષા આપે છે.જામનગર પાસેના જામ ખંભાળિયા ગામે જગ્યા સ્થાપી ઇ.સ.૧૮૪૯ માં સમાધિ લીધી.

મોરાર સાહેબની રચનાઓમાં બારમાસી,ચિંતામણી, જ્ઞાનવૈરાગ્ય ઉપરાંત બોધ,યોગ અને પ્રેમલક્ષણા ભજનો આપણને મળે છે. તેમના શિષ્ય મંડળમા દાસહોથી,કરમણભગત, દલુભગત વગેરે હતા.

- **દાસ હોથી**

દાસહોથી મોરાર સાહેબના શિષ્ય, તેઓ નેકનામ ગામના સંધી મુસલમાન સુમરા જીવા સિકંદર ના પુત્ર હતા.દાસહોથી મોરાર સાહેબની જગ્યામાં ભજન ગાતા અને ધર્મની કાવડ ફેરવતા તેના પિતાને આ પસંદ પડ્યું નહીં તેના પિતાએ હોથીને અફીણ આપ્યું પણ તેનો ચમત્કારિક આબાદ બચાવ થયો. એવો પ્રસંગ પણ લોકવાયકા માં જોવા મળે છે.

આમ રવિ પણ સંપ્રદાયમાં અનેક સંતો થયા જેમણે સમાજના ઉત્થાન માટે આગળ આવ્યા અને સમાજમાં એકરૂપતા ની અહાલેક જગાવી.

- **રવિભાણ સંપ્રદાયની સમાજ સુધારક /ઉપદેશવૃતિ**

આપણા સંતોએ તથા તેમના સાહિત્ય અને તેમની વાણીએ સમાજમાં ફરી સમાજને ઉપદેશ આપી સાચી રાહ ચીંધી જાગૃત કરવાનું કાર્ય કર્યું છે. આ દેહના નસ્વર છે ક્ષણભંગુર છે મૃત્યુ શાશ્વત છે નિશ્ચિત છે. નો બોધ ઉપદેશ આપી સંતોએ સમાજમાં ફરી પ્રભુનું નામ સ્મરણ કરી મહામૂલ્ય માનવ અવતારને સાર્થક કરવા અને આ જીવનને સુધારી લેવા જણાવ્યું છે.

રવિભાણ સંપ્રદાયના સંત ભક્તોના આદ્ય ગણાતા ભાણ સાહેબ પોતાના ચાલીશ શિષ્ય ની ફોજ લઈને સૌરાષ્ટ્રમાં ગામડે ગામડે ફરી જ્ઞાન ભક્તિ સાથે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ફરી જ્ઞાન ઉપદેશ સાથોસાથ અબૂધ ગ્રામીણ પ્રજામાં રહેલા જડતા,દંભ, પાખંડ વગેરે પર રહેલી કુંઠિતતા દૂર કરી ખરા અર્થમાં જાગૃત કરવાનું કાર્ય કરી આખાય આલમને એક સૂત્રે લાવવાનું કામ કર્યું છે. આવા સંતો નું જીવન સમાજમાં સમરસતાનો ઉત્તમ ઉદાહરણ બની રહ્યું છે કેમકે ભાણ સાહેબના શિષ્યમાં રવિ સાહેબ વ્યાજખાઉ વાણીયા, ત્રિકમ સાહેબ મેઘવાળ ગરોડા બ્રાહ્મણ, મોરાર સાહેબ રાજપુત,દાસી જીવણ ચમાર,આમ દરેક જ્ઞાતિ ને તેમણે અપનાવી અને શિષ્યો બનાવ્યા છે.આવા સંતોને જે દર્શન થયું તેમને અનુભૂતિ થઈ તેને તેમણે વાણી દ્વારા અભિવ્યક્ત કરી છતાં શબ્દોથી રહિત રહી છે. આવી સંતવાણી એ અનુભૂતિનો વિષય છે.એવી અવસ્થાને મરમી શબ્દો દ્વારા સંતોએ જ્ઞાન આપ્યું છે જેમકે-

અનેક હતા સો અખંડ સમાયો નહીં જાયો નહીં આયો ;
જીગર કરતા ગઈ જામિની (રાત્રી) સોહમ સાહેબ પાયો:

-ભાણ સાહેબ

એવી રીતે અન્ય વાણીમાં ઉપદેશ આપતા કહ્યું છે -

મત કર નિન્દ્રા જીવ અભાગી,થોડા જીવન સારું ક્યાં સોવે,
મનુષ્ય જન્મ હૈ રતન પદારથ,એ હી જુગત ફીર નહિ હોવે:

આ પ્રકારની ભજન રચના દ્વારા માનવને ઉદ્દેશી રચી છે. જેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માનવને, સમાજને સાચો માનવ ધર્મ સમજાવી માનવ જીવનનું સાર્થક સાધવા નો છે. આ ભજન વાણીમાં મહામૂલો માનવ જન્મ જીવનની ક્ષણ ભંગુરતા સ્વાર્થનો સંસાર, બાહ્ય ડંબર નો વિરોધ શીલ, સંતોષ અને ધીરજ જેવા ગુણો કેળવી માનવ અવતારનું મર્મ સમજાવતી વાણી કહેવામાં આવી છે.

તો ભોજો ભગત કહે છે કે -

'પ્રાણિયા! ભજી લેને કિરતાર
આતો સપનું છે સંસાર"

કહી ભોજા ભગત મનુષ્યને સંસારની ક્ષણભંગુરતા દર્શાવી માનવીને ભજન કરવાનું કહે છે.

રવિ ભાણ સંપ્રદાયમાં ગુરુદીક્ષામા જ એક આદેશ આપે છે 'વસ્તી ચેતવવાનો'તેમના શિષ્યો સમાજમાં ફરી ફરીને અંધ શ્રદ્ધા,અજ્ઞાનતા,બાહ્યડંબર સમાજમાં રહેલ અરાજકતા દૂર કરી સમાજમાં સમરસતા ફેલાવવાનું સમાજ સેવાનું કાર્ય કરે છે.
તેથીજ કબીર કહે છે તેમ-

જાતીન પૂછો સાધુ કી પૂછ લીજીએ જ્ઞાન
મોલ કરો તલવારકા પડી રહેને દો મ્યાન.

આવા સંતોએ નાત જાતિ પર રહી સમાજમાં એકતા લાવવાનું અખંડકામ કર્યું છે તેમાં દીન-દુઃખી નિરાધાર ની સેવા એ જ તેમનો મુખ્ય ધર્મ રહ્યો છે.

રામ ભજન બિન નહીં નિસ્તારા રે
જાગ જાગ મન ક્યું સોતા?-રવિ સાહેબ

સમાજને આ જગતમાંથી બેઠી ગયેલી રૂઢિઓ અને અંધકારમાંથી જાગવાનું કહી રામ નામ સ્મરણ કરવાનું રવિ સાહેબ જણાવે છે.

❖ ઉપસંહાર

આમ આવા સંતો નું જીવન દર્શન અંધકારને દૂર કરવાનું રહ્યું છે આવી રૂઠીઓને જડતાની સાંકળો તોડી છે.તેમજ મુખ્ય ભક્તિ આંદોલન કાર્ય કર્યું છે તેને આગળ ધપાવવાનું કામ અનેક નાના મોટા સંતો અને સંપ્રદાયે કર્યું છે અને સમાજમાં એકરૂપતા સમરસતા લાવવાનું કામ કર્યું છે એમાંનું ઉત્તુંગ શિખર રવિ ભાણ સંપ્રદાયના સંત ભક્તોના ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરાના ખરા પ્રવાહકો રહ્યાછે.

આમ અઢારેય આલમને સાથે રાખી બધાને પોતાના ગણનાર 'રવિ ભાણ સંપ્રદાય'સમાજ ઉત્થાન અને એકતાની ઉજળી પરંપરા છે.

ઐતિહાસિક પ્રવાસનમાં સરકારની કાનૂની નીતિઓ

Dr. Girishbhai P. Vaghela
Adhyapak Sahayak
Department of History
H. R. Shah Mahila Arts and Commerce College, Navsari

❖ **Abstract:**

આધુનિક વિશ્વમાં પર્યટન એ વધતી જતી મહત્વપૂર્ણ સમસ્યા છે. સરકાર વિવિધ નીતિઓ અને કાર્યક્રમોના અમલીકરણ માટે કાર્યકારી નિર્દેશો પ્રદાન કરે છે. જે કોઈપણ ઉદ્યોગના વિકાસ માટે દિશાનો માર્ગ બનાવી શકે છે. હોસ્પિટાલિટી અને પર્યટન ક્ષેત્ર પર રાજકારણની અસર વધુ જોવા મળે છે. પ્રવાસન વ્યાપારની સફળતાની સીધી અસર રાજકીય નિર્ણયોથી થાય છે જે પર્યાવરણને પ્રભાવિત કરે છે - આર્થિક, ઇકોલોજીકલ અને સામાજિક - જેના હેઠળ આતિથ્ય અને પ્રવાસન કાર્યો થાય છે, પ્રવાસન ઉદ્યોગને સેવા ઉદ્યોગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ સંશોધન પેપરમાં પ્રવાસનના કાયદાકીય પાસાઓનું અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. જે સમાજને પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અસર કરે છે.

કીવર્ડ્સ : - નીતિઓ, આતિથ્ય, પર્યાવરણ, પ્રવાસન, સેવા

1. પ્રસ્તાવના :-

પ્રવાસન આયોજનમાં સરકારની ભૂમિકા ખુબ જ મહત્વની ગણવામાં આવે છે. જે માત્ર આર્થિક વિકાસ અને ગરીબી નિવારણ સુધી મર્યાદિત નથી પરંતુ તેમાં રાષ્ટ્રની છબી અને ઓળખ નિર્માણનો સમાવેશ થાય છે. પર્યટનને વિવિધ રાષ્ટ્રો માટે મોટી આવક મેળવનાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે અને સામાન્ય રીતે સરકારે દેશ અને તેના રહેવાસીઓની આર્થિક સુધારણા માટે પ્રવાસનને પ્રોત્સાહન આપતી નીતિઓ સ્થાપિત કરવામાં સક્રિય ભૂમિકા ભજવવી જરૂરી છે. જો કે તે વધુને વધુ સ્પષ્ટ થઈ રહ્યું છે કે પ્રવાસન નીતિઓ માત્ર પ્રવાસન ઉદ્યોગને જ નહીં પરંતુ સરકારની રાજકીય વિચારધારાઓને આગળ વધારવા માટે વિકસાવવામાં આવી રહી છે.

પ્રવાસન અને રાજકારણનો ઉદ્દેશ્ય પર્યટન અને પ્રવાસીઓના જટિલ પ્રવચન પર વિચારોને પ્રસારિત કરવાનો છે કારણ કે તેઓ રાજકારણ સાથે સંબંધિત છે, સિદ્ધાંતને પ્રેક્ટિસ સાથે જોડવા પર ભાર મૂકતા નિષ્ણાતો દ્વારા લખાયેલા વિશ્વભરના કેસ સ્ટડીઝની શ્રેણી દ્વારા તે પર્યટન એ વિશ્વના મોટાભાગના દેશો અને પ્રદેશો માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ આર્થિક ક્ષેત્ર છે, તે વ્યાપકપણે સ્વીકારવામાં આવે છે, ભલે કેટલીક વિગતો વિવાદાસ્પદ રહે. જો કે, જેમ જેમ પ્રવાસન વિષય તરીકે પરિપક્વ થાય છે, તેમ તેમ તેને આધારભૂત સિદ્ધાંતો વધુ સુસંસ્કૃત હોવા જરૂરી છે; પર્યટનને શ્રેણીબદ્ધ અસરો સાથેના વ્યવસાય પ્રસ્તાવ તરીકે ફક્ત 'વાંચવા' ન શકાય. રાજકારણ, સત્તા અને ઓળખના વ્યાપક પ્રશ્નોને સ્પષ્ટ, તપાસ અને જવાબ આપવાની જરૂર છે. જ્યારે પ્રવાસનનું નિર્માણ અને વપરાશ જટિલ રાજકીય વાતાવરણમાં થાય છે જેમાં બહુવિધ હિસ્સેદારો લાભ માટે સ્પર્ધા કરે છે, તેની અસરો સંપૂર્ણપણે સમજી શકાતી નથી. પ્રવાસન અને રાજકારણ પરનું સાહિત્ય આશ્ચર્યજનક રીતે મર્યાદિત છે. આ પેપર પ્રવાસનના સૈદ્ધાંતિક માળખામાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપશે.

2. સરકારની નીતિઓ અને પ્રવાસન:

પ્રવાસન ઉદ્યોગ પર ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓનો ઈજારો મોટા ભાગે જોવા મળે છે; જેની ભૂમિકા પર્યટન સુવિધાઓના માર્કેટિંગ અને જાળવણી પર કેન્દ્રિત છે જ્યારે જાહેર ક્ષેત્ર પ્રવાસન પર્યાવરણનું સંચાલન કરવા, નીતિ માર્ગદર્શિકા જારી કરવા અને

રાષ્ટ્રની છબીને સુરક્ષિત કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. પ્રવાસન એ સામાન્ય રીતે મુખ્ય આર્થિક યોગદાન આપનાર છે, ઉદ્યોગની નફાની સંભાવનાને મહત્તમ કરવા, વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી પેદા કરવા અને દેશમાં રોજગારીની તકો ઊભી કરવા માટે પ્રવાસન નીતિઓ ઘડવામાં આવે છે.

વધુને વધુ, પોલીસનો ઉપયોગ વિવિધ રાજકીય વિચારધારાઓને પ્રોત્સાહન આપવા માટે પણ થઈ રહ્યો છે. કેટલાક દેશો રાજ્યની રાજકીય છબી અને કાયદેસરતા વધારવા માટે પ્રવાસન નીતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. ઇન્ડોનેશિયા જેવા અન્ય દેશો રાષ્ટ્રીય સંવાદિતા માટે જૂથો વચ્ચેના વંશીય ઘર્ષણને દૂર કરવા નીતિઓનો ઉપયોગ કરે છે. વિવિધ સરકારો પણ પ્રાદેશિક સહયોગ અને એકીકરણની હિમાયત કરી રહી છે. આ માત્ર દક્ષિણપૂર્વ એશિયાના દેશોમાં જ નહીં પરંતુ આફ્રિકન દેશોમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. માર્ચ 2004માં, પાંચ પૂર્વ આફ્રિકન દેશોના સભ્યપદ દ્વારા પૂર્વ આફ્રિકન સમુદાય (ઇએસી)ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી; બુરુન્ડી, રવાન્ડા, તાંઝાનિયા, યુગાન્ડા અને કેન્યા. આ સંયુક્ત પહેલનો ઉદ્દેશ્ય એવી ધારણા પર આધારિત છે કે પ્રાદેશિક પ્રવાસન વિકાસમાં સહકાર દેશોને સાથે મળીને કામ કરવા પ્રોત્સાહિત કરે છે અને આમ કરવાથી તમામ પક્ષોના પરસ્પર લાભ માટે અન્ય આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રોમાં સહકાર અને એકીકરણની સંભાવના વધે છે. જો કે, તાંઝાનિયા જેવા દેશો તેમના વધુ પ્રભાવશાળી ભાગીદાર દ્વારા હાંસિયામાં ધકેલાઈ જવાના ડરથી ભાગીદારી માટે સંપૂર્ણપણે પ્રતિબદ્ધ થવા માટે અનિચ્છા ધરાવે છે.
પ્રવાસન ક્ષેત્રે કેટલાક દેશો જેવા કે કંબોડિયા પર હાથ ધરવામાં આવેલ કેસ સ્ટડી આશા આપે છે કે વૈચારિક અને આર્થિક નીતિઓનો ઉપયોગ પ્રવાસન વિકાસને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ખાસ કરીને ઉચ્ચ ક્રમાંકિત સરકારી અધિકારીઓના નેતૃત્વના સમર્થન સાથે થઈ શકે છે. દેશની 'લંબચોરસ વ્યૂહરચના' ના સફળ અમલીકરણમાં આ સ્પષ્ટ છે - જાહેર ક્ષેત્રમાં આર્થિક વૃદ્ધિ, રોજગાર, સમાનતા અને કાર્યક્ષમતાને પ્રોત્સાહન આપવા પર કેન્દ્રિત - જ્યારે તે જ સમયે નાગરિક યુદ્ધ, ફ્રેન્ચ વસાહતીકરણ દ્વારા કલંકિત રાષ્ટ્રની ઓળખને પુનઃસ્થાપિત કરવા માટે પ્રવાસનનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. અને પડોશી પ્રભાવો રાષ્ટ્રીય ગૌરવના પ્રતીક તરીકે અંગકોર સ્મારકના પુનરુત્થાનમાં આ સ્પષ્ટ થાય છે.

નીચે આપેલ નીતિઓ સાંસ્કૃતિક વારસો વ્યવસ્થાપન, પ્રાદેશિક સહકાર, રાજકીય સ્થિરતા, સુરક્ષા અને સલામતીના પાસાઓનો સમાવેશ કરતી વખતે સામનો કરે છે;

- પર્યાવરણીય સંરક્ષણ;
- હિસ્સેદારોનો સહયોગ;
- માનવ સંસાધન વિકાસ;
- કાનૂની પગલાં;
- ગંતવ્ય ઉત્પાદન વૈવિધ્યકરણ તેમજ માર્કેટિંગ પ્રમોશન;
- ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને પ્રવાસન સુવિધાઓનો વિકાસ.

હોસ્પિટાલિટી અને પર્યટન ક્ષેત્ર પર રાજકારણની અસર ઘણી મહત્વની જોવા મળે છે. વાણિજ્ય, વ્યાપાર અને રિયલ એસ્ટેટ વિકાસ પહેલ, સાંસ્કૃતિક અને ઐતિહાસિક સંરક્ષણ વ્યૂહરચનાઓ અને કરવેરા નીતિઓના નિયમન દ્વારા, સરકારો હોસ્પિટાલિટી અને પ્રવાસન ઉત્પાદનોની ડિલિવરીને પ્રભાવિત કરવાની રીતો લગભગ અમર્યાદિત છે. સરકારો ખાનગી માલિકીની અને સંચાલિત હોય તેવા આકર્ષણોના પ્રચાર માટે જાહેર ભંડોળ ખર્ચવામાં પણ સામેલ હોઈ શકે છે. ધારાસભ્યો આ માર્કેટિંગ પહેલોને ભંડોળ આપવા માટે આવાસ કર સ્થાપિત કરે છે, અને અમલદારો તેઓ જે પ્રચાર કરશે તે વિશિષ્ટ પ્રવાસન અસ્કયામતો અને સ્થળો પસંદ કરીને વિજેતાઓ અને ગુમાવનારાઓને પસંદ કરે છે.

વ્યાપાર સફળતાની સીધી અસર રાજકીય નિર્ણયોથી થાય છે જે પર્યાવરણને પ્રભાવિત કરે છે - આર્થિક, ઇકોલોજીકલ અને સામાજિક - જેના હેઠળ આતિથ્ય અને પ્રવાસન કાર્યો થાય છે. આનાથી એ મુદ્દો ઊભો થાય છે કે શું આ ક્ષેત્ર અને તેના હિતોને સરકારના હોલમાં સારી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. શું આપણે, એક ઉદ્યોગ તરીકે, રાજકીય પ્રક્રિયામાં કરવું જોઈએ.

3. પ્રવાસનમાં કાયદાકીય સંડોવણી:

માઈકલ હોલે દલીલ કરી છે કે મોટાભાગની શૈક્ષણિક - પ્રવાસન નીતિ ઘડતરની ચર્ચાઓ ખરેખર કેવા નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા છે તેની તપાસ કરવાને બદલે સરકારોએ શું કરવું જોઈએ તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. મારા લેખનો હેતુ નિર્ણયો કોણ લઈ રહ્યું છે તે વિશે નવી સમજ આપવાનો છે, અને આ નિર્ણયો કેવી રીતે લેવામાં આવે છે તે વિશે વધુ સંશોધનમાં અનુમાન દ્વારા યોગદાન આપે છે.

મોટાભાગના રાજકીય મુદ્દાઓ જે ઉદ્યોગને સીધી અસર કરે છે તે રાજ્ય સ્તરે બહાર આવે છે. રાજ્યની ધારાસભાઓમાં, ઉદ્યોગના હિતોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવા માટેના બે મુખ્ય માધ્યમો છે. પ્રથમ ધારાસભ્યોની લોબિંગ દ્વારા છે. ઉદ્યોગના પ્રતિનિધિઓ ધારાસભ્યો અને તેમના કર્મચારીઓને આતિથ્ય અને પર્યટનનું મહત્વ સમજાવે છે અને ખાતરી કરે છે કે તેઓ અસંખ્ય બિલોની અસરને સમજે છે જે તેઓ કોઈપણ વિધાનસભા સત્ર દરમિયાન વિચારશે. જો કે આ એક અન્વેષણ વિસ્તાર છે જે ભવિષ્યના અભ્યાસને પાત્ર છે, મારી ટિપ્પણી કાયદાકીય લોબીંગને સંબોધતી નથી.

કાયદાને અસર કરવાનો બીજો અને વધુ સીધો, તથા આતિથ્ય અને પ્રવાસન ઉદ્યોગમાંથી અધિકારીઓની પસંદગી કરવાનો છે. આ આંતરિક લોકો ક્ષેત્રના મહત્વ અને નબળાઈઓ અંગે તેમના કાયદાકીય સાથીઓને શિક્ષિત અને પ્રભાવિત કરી શકે છે, હોસ્પિટાલિટી અને પર્યટન માટે ફાયદાકારક કાયદો રજૂ કરી શકે છે અને અને તેમાં સફળતાઓ મેળવી શકે છે અને ઉદ્યોગ માટે જોખમ ઊભું કરી શકે તેવા કાયદાને બદલી અથવા અવરોધિત કરી શકે છે. આ લેખનો હેતુ આપણા ઉદ્યોગના સભ્યો દ્વારા સીધી રાજકીય સંડોવણીની હદ નક્કી કરવાનો છે.

4. રાજકારણ અને પ્રવાસન વચ્ચેનો સંબંધ:

અમે માત્ર વિશિષ્ઠ પ્રવાસો વિશે વાત કરી રહ્યા નથી. સૌ પ્રથમ, સમાજમાં પ્રવાસન પ્રત્યે જાગૃતિ અભિપ્રાય દ્વારા એક સમજ ઉભી કરવાની જરૂર છે. સમાજ શું સ્વીકાર્ય છે, શું લોકપ્રિય છે અને શું ટાળવું જોઈએ તેનું સંચાલન કરે છે. રાજકારણ અને રાજકીય પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા લોકો, પ્રવાસન ઉદ્યોગને કેવી રીતે એક ઊંચાઈ સુધી વિકાસની એક ગાથા બનાવી શકે છે તે મહત્વનું છે. તેથી સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રવાસીઓના વિચારોને પ્રભાવિત અને સ્પષ્ટ કરવાની સ્થિતિમાં એક નક્કર કાર્યક્રમ જરૂરી બને છે.

ગંતવ્ય-સંબંધિત અભિપ્રાયોને પ્રભાવિત કરવા અને રજૂ કરવા સિવાય, રાજકારણીઓ દરરોજ એવા નિર્ણયો લે છે જે પ્રવાસન ઉદ્યોગને સીધી અસર કરે છે. કોર્પોરેશન ટેક્સથી લઈને ચલણ સભ્યપદ પરના લોકમત સુધી, રાજકારણીઓ પાસે નિયમનકારી પરિપ્રેક્ષ્યમાં મુસાફરી ઉદ્યોગને અસ્થિર કરવાની સત્તા છે .

5. નિષ્કર્ષ:

પ્રવાસન મંત્રાલય દેશમાં પર્યટનના વિકાસ માટે નોડલ એજન્સી તરીકે કાર્ય કરે છે. તે રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ સરકારોના પ્રયાસોના સંકલન અને પુરવણીમાં, ખાનગી રોકાણને ઉત્પ્રેરિત કરવા, પ્રમોશનલ અને માર્કેટિંગ પ્રયાસોને મજબૂત કરવા અને પ્રશિક્ષિત માનવશક્તિ સંસાધનો પ્રદાન કરવામાં નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. આ સંબંધમાં મંત્રાલયના કાર્યો મુખ્યત્વે પર્યટનના વિકાસ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. સરકાર અથવા નોડલ એજન્સી રાષ્ટ્રીય નીતિઓ અને કાર્યક્રમો ઘડે છે અને દેશમાં પ્રવાસનના વિકાસ અને પ્રોત્સાહન માટે કેન્દ્ર સરકારની વિવિધ એજન્સીઓ, રાજ્ય સરકારો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો અને ખાનગી ક્ષેત્રની પ્રવૃત્તિઓના સંકલન માટે કામ કરે છે.

વ્યાપાર સફળતાની સીધી અસર રાજકીય નિર્ણયોથી થાય છે જે પર્યાવરણને પ્રભાવિત કરે છે - આર્થિક, ઈકોલોજીકલ અને સામાજિક - જેના હેઠળ આતિથ્ય અને પ્રવાસન કાર્યો થાય છે. આનાથી એ મુદ્દો ઊભો થાય છે કે શું આ ક્ષેત્ર અને તેના હિતોને સરકારના હોલમાં સારી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. શું આપણે, એક ઉદ્યોગ તરીકે, રાજકીય પ્રક્રિયામાં કરવું જોઈએ.

પ્રવાસન એક એવો ઉદ્યોગ છે જે કોઈપણ દેશના આર્થિક હિતને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો તે આર્થિક ક્ષેત્રે ખુબ જ પ્રગતિ સાધી શકે તેમ છે. ભારત દેશ એક એવો દેશ છે જ્યાં કુદરતી અને માનવ સર્જિત સંસાધનોની કોઈ ઉણપ નથી. ભારત દેશ એક પ્રવાસન ક્ષેત્રે ખુબ ખ્યાતિ ધરાવતો દેશ છે. વિશ્વના હજારો પ્રવાસીઓ ભારત દેશની મુલાકાત લે છે. તેથી આપણા દેશમાં પ્રવાસન ઉદ્યોગ સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામ્યો છે. પરંતુ આ પ્રવાસન ઉદ્યોગનાં વિકાસ સાથે સાથે પ્રવાસન સ્થળ અને પ્રવાસીની સુરક્ષા પણ ખુબ જ જરૂરી છે. માટે કાયદાકીય રીતે પણ પ્રવાસનને સંરક્ષણ મળવું જરૂરી છે.

સંદર્ભો:

1. બટલર, ડબલ્યુ. રિચાર્ડ. (2006). ધ ટુરીઝમ એરિયા લાઈફ સાયકલ, એપ્લીકેશન્સ એન્ડ મોડીફીકેશન, વોલ્યુમ. 1, પ્રવાસનના પાસાઓ 28. ક્લેવેડન .

2. જેઆરબી રિચી અને સીઆર ગોલ્ડનર , 'ધ પોલિટિકલ ડાયમેન્શન્સ ઓફ ટુરિઝમ.' ટ્રાવેલ, ટુરિઝમ એન્ડ હોસ્પિટાલિટી રિસર્ચમાંઃ અ હેન્ડબુક ફોર મેનેજર્સ, ન્યુયોર્ક, 2008

3. મેક , જે. અને કે. વ્હાઇટ (1998). 'એશિયા અને પેસિફિકમાં પ્રવાસન.' પેસિફિક ફોક્સ, વસંત.

4. વન્નારીથ ચેઆંગ (વસંત 2009). રાજ્ય અને પ્રવાસન આયોજનઃ કંબોડિયાનો કેસ સ્ટડી. ટુરિસ્મોસ [ઇલેક્ટ્રોનિક સંસ્કરણ]ઃ પ્રવાસનનું આંતરરાષ્ટ્રીય મલ્ટિડિસિપ્લિનરી જર્નલ.

5. પ્રવાસન : ભૂતકાળ, વર્તમાન અને એ ફયુચર - બુર્કાર્ટ અને મેડલી .

6. બાઉડ- બોવી , એમ. અને લોસન, એફ. 1998ઃ પ્રવાસન અને મનોરંજનઃ આયોજન અને ડિઝાઇનની હેન્ડબુક, બટરવર્થ અને હેઈનમેન, ઓક્સફોર્ડ.

7. બુર્કાર્ટ , એજે અને મેડલિક , એસ. 1975ઃ ધ મેનેજમેન્ટ ઓફ ટુરિઝમઃ એ સિલેક્શન ઓફ રીડિંગ્સ, હેઈનમેન, લંડન.

8. DOT ભારત સરકાર, 2003ઃ પ્રવાસન આંકડા, માર્કેટિંગ સંશોધન વિભાગ

9. હ્યુજીસ, જી. ટુરિઝમમાં અધિકૃતતા. એનલ્સ ઓફ ટુરિઝમ રિસર્ચ 1995

રામાયણમાં આચાર મીમાંસા - એક જીવન શિક્ષા

જાગૃતિ દેવેન્દ્રભાઈ બારોટ
શોધછાત્રા, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

- **પ્રસ્તાવના**

વાલ્મીકિ સંસ્કૃત લૌકિક સાહિત્ય પરંપરા ના આદિકવિ અને રામાયણ આદિ મહાકાવ્ય છે જેને આર્ષ કાવ્ય પણ કહેવાય છે.રામાયણ એ ફક્ત એક પૌરાણિક કથા નથી પરંતુ સૌથી વધુ વંચાયેલા બે ઈતિહાસ ગ્રંથોમાંથી એક છે અને દરેક સ્થાને હિંદુઓ દ્વારા પૂજનીએ છે. હજારો વર્ષો પહેલા લખાયેલું આ પુસ્તક મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યિક અને મૌખિક ગ્રંથોમાંથી એક છે. આ મહા કાવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિના ઘણા પાસાઓને ઉજાગર કરે છે. તથા તેને સમજવા માટે આંતરદ્રષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. તેમ જ આધુનિક ભારતમાં ધર્મ કલા અને રાજનીતિને પ્રભાવિત કરે છે. સંસારના સંપૂર્ણ સાહિત્યમાં અન્ય કોઈ ગ્રંથે શતાબ્દીઓ પર્યંત કોઈ રાષ્ટ્રની વિચારધારા અને કાવ્યો ને એટલા અધિક પ્રભાવિત નથી કર્યા જેટલા રામાયણ અને મહાભારત એ કર્યા છે.

મહર્ષિ વાલ્મીકિ પોતાના ગ્રંથ રામાયણમાં એક આદર્શ સમાજ રાજ્ય તથા રાષ્ટ્રના નિર્માણ માટે એવા સદાચાર અને નૈતિક મૂલ્યો નું નિર્ધારણ કર્યું છે જેને વ્યક્તિ પોતાના જીવનમાં ઉતારીને સ્વસ્થ આદર્શ પૂર્ણ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું નિર્માણ કરી શકે.

કામાતુર ક્રૌંચ યુગલમાંથી એકનો વધ થતાં બીજું પક્ષી વિલોપાત કરે છે. આ કરુણ દ્રશ્ય જોઈને વાલ્મીકિ ના હૃદયમાં કરુણતા વ્યાપી જાય છે, અને તે છંદ બંધ થઈ શ્લોક રૂપે બહાર આવે છે.

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधी काममोहितम्[1]॥

આ રામાયણ સાત કાંડોમાં વિભક્ત છે - બાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, અરણ્યકાંડ, કિષ્કિંધા કાંડ, સુંદરકાંડ, યુદ્ધકાંડ તથા ઉત્તરકાંડ પ્રત્યેક કાંડ સર્ગોમાં વિભકત છે. સ્વર્ગમાં રમણીય સંસ્કૃત પદ્ય છે જે અનુષ્ટુપ ઉપજાતિ વંશસ્થ આદિ સુંદર ગેયાત્મક છંદોમાં નિબધ્ધ છે.જેમાં સર્વાધિક સંખ્યા અનુષ્ટુપ છંદની છે રામાયણમાં 24000 પદ્ય કે શ્લોકો છે. જેથી તેને चतुर्विंशति सहत्री संहिता કહેવાય છે.રામનું ચરિત્ર ચિત્રણ દર્શાવતો હોવાથી આ ગ્રંથ ધર્મગ્રંથ અને આચાર નો માર્ગદર્શક ગ્રંથ મનાય છે. પરવર્તી કવિઓ, નાટ્યકારો તથા ગદ્ય લેખકો એ રામાયણની કથાનું પોતાના ગ્રંથોમાં અનુસરણ કર્યું છે.રામકથાનું વિભિન્ન ભાષાઓમાં પ્રદેશોમાં તથા વિદેશોમાં ભાષાંતર કરીને જે રામાયણ ગ્રંથો લખવામાં આવ્યા છે તે બધાનો ઉપજીવ્ય આ વાલ્મીકિ રામાયણ છે.

- **'आचार' શબ્દ ની વ્યુત્પત્તિ અને અર્થ**

માનવ જીવનની સારભૂત ક્રિયાઓ અને કર્મનું વિવેચન જે શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યું હોય તે શાસ્ત્રને આચાર શાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર , નીતિવિજ્ઞાન , નીતિદર્શન કે વ્યવહાર દર્શન કહે છે.

- **વ્યુત્પત્તિ**

'आङ् पूर्वकाद चर् गतिभक्षणयोः।' (સિદ્ધાંત કૌમુદી, भ्वादिधातु)

[1] रामायण, बालकाण्ड, द्वितीय सर्ग, श्लोक १५*

आ ઉપસર્ગ પૂર્વક चर् ધાતુથી घञ् પ્રત્યય થી आचार શબ્દ બને છે. જેનો અર્થ છે ચરિત્ર, વ્યવહાર, રીતરિવાજ કે શિષ્ટાચાર.

આ આચારને સદાચાર કે નૈતિક મૂલ્યો તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ આચાર ને પ્રથા કે પરંપરા વગેરે નામોથી પણ ઓળખાય છે. મનુસ્મૃતિકાર પણ કહે છે કે આચાર શબ્દ પરંપરા ધોતક છે.

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य क्रमागतः।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते॥

(मनु.स्मृ.२/१८)

ટૂંક માં કહીએ તો શાસ્ત્રોના ઉપદેશનું અતિક્રમ્ય વર્તન એટલે આચાર છે.

- **મહત્ત્વ**

શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં દર્શાવેલા શાસ્ત્રીય આચરણને આચાર કહે છે. જેમાં વ્યક્તિગત જીવનમાં, સામાજિક જીવનમાં, મનુષ્યએ જીવનમાં અનુસરણ કરવા યોગ્ય સંસ્કારો અને નીતિ નિયમોનું નિરૂપણ હોય છે.

आचार परमो धर्मः श्रुतियुक्तस्मार्त एव च[2]।
आचारः परमो धर्मः सर्वेषामिति निश्चयः[3]।
चतुर्णामपि वर्णानांमाचारो धर्मपालकः[4]।

આમ, આચારહીન મનુષ્ય ષડ્અંગો સહિત વેદ ભણે તો પણ તે નિષ્ફળ જાય છે એવું ઋગ્વેદમાં(૧/૬૦/૧૨) જણાવ્યું છે.આચાર શિક્ષા નો સંબંધ વ્યક્તિગત જીવન સાથે છે. જેમાં મનુષ્ય નાં અત્મોન્નતિ પર ભાર મૂકાય છે. आचार मीमांसा માં વ્યક્તિના આચાર વિચારની શુદ્ધિ સાથે સાથે પારિવારિક, સામાજિક, રાષ્ટ્રીય, વૈશ્વિક અને પ્રાણીમાત્ર સબંધી વિષયો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. મનુષ્યએ મનુષ્ય સાથે કેવો વ્યવહાર કરવો પછી તે મિત્ર, શત્રુ, સ્વજન,ગુરુજનો,વડીલો, માતાપિતા , બાળકો વગેરે સાથે કેવી રીતે વર્તવું ... વગેરે વ્યવહાર જેનાથી જીવમાત્ર નું કલ્યાણ થાય એ આચાર મીમાંસા દર્શાવે છે. સદાચરણ નું મૂળ વેદોમાં મળે છે 'सर्व वेदत् प्रसिद्धति ' વેદોમાં વિધિ અને નિષેધ દ્વારા કર્તવ્ય અને અકર્તવ્ય કર્મો વર્ણવાયા છે.વેદો સાથે સાથે બ્રાહ્મણગ્રંથ, ઉપનિષદ, ગીતા, મહાભારત, રામાયણ, પંચતંત્ર, વિદુર નીતિ, ભતૃહરીના નીતિશતકો વગેરે ઋષિઓના નીતિ ગ્રંથોમાં નૈતિક મૂલ્યોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. આજે આપણે વાલ્મિકી રામાયણમાં નિરૂપિત નૈતિક મૂલ્યોનું વિવેચન કરીશું.

વાલ્મીકિ કૃત રામાયણ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સર્વોત્કૃષ્ટ ધાર્મિક, નૈતિક, ઐતિહાસિક ગ્રંથ રત્ન છે.અનુપમ અને અમૂલ્ય ધરોહર છે. જેમાં પારિવારિક, સામાજિક ,ધાર્મિક, રાજનૈતિક સંબંધી આચારોનું વર્ણન જોવા મળે છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિએ આ મહાકાવ્યમાં નૈતિક મૂલ્યોનો ઉત્કૃષ્ટ માનદંડ નિર્ધારિત કર્યો છે. 'मातृदेवो भव।,पितृदेवो भव। आचार्य देवो भव।,अतिथि देवो भव।' જેવા સિદ્ધાંતોને શ્રીરામ એ પોતાના જીવનમાં ઉતાર્યા છે.

કથા નાયક રામનું ચરિત્ર પવિત્ર, સત્ય,દાન, તપ, ત્યાગ, મૈત્રી, કરુણા અને સરળતાથી પરિપૂર્ણ છે. ફક્ત રામ જ નહીં પરંતુ રામાયણના અન્ય પાત્રો પણ નૈતિકતાના ઉચ્ચ શિખર પર આરૂઢ છે. સત્ય, સ્નેહ, ધર્મ ,ન્યાય ,શાંતિ માનવ જીવન

---

[2] मनुस्मृति १/१०८
[3] वशि.धर्मसूत्र ६/१
[4] पराशरस्मृतिः १/३७

માટે પરમ આવશ્યક છે. ઈર્ષા, દ્વેષ, ઘૃણા, અસત્ય અન્યાય, અધર્મ, નિર્દયતા એ માનવ જીવનના પતન અને વિનાશના કારણો છે.

નિરુક્ત કહે છે કે 'मत्वा सिव्यतिती मनुष्यः' અર્થાત વિવેકપૂર્ણ બુદ્ધિથી કાર્ય કરનાર સાચા અર્થમાં મનુષ્ય છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિએ પોતાના મહાકાવ્ય રામાયણ ના સાતકાંડો માં ઉપર્યુક્ત તત્વોનું પ્રતિપાદન કરી એ સિદ્ધ કર્યું છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્યાગ, તપસ્યા, અને તપોવન પર આધારિત છે. અને એ જ નૈતિક મૂલ્યનું અનુસરણ કરી વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સંપૂર્ણ માનવતાનું કલ્યાણ અને અભ્યુદય થઈ શકે છે.

- **પિતાના વચનનું પાલન અને આદર**

રામ પિતાની સેવા, સન્માન, તથા આદર તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું તે જ ધર્મ અને ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય છે તે આનાથી મોટો કોઈ ધર્મ નથી એવું માને છે.રામના રાજ્ય અભિષેક સમારોહની આગલા દિવસની રાત્રે કૈકેઈ એ પોતાના વરદાન માંગીને રામને ફક્ત રાજ્ય અધિકારથી જ વંચિત નથી કર્યા પરંતુ તેમને 14 વર્ષનો વનવાસ આપી દીધો અને જંગલમાં મોકલી દીધા. ત્યારે રામ એક ક્ષત્રિયની જેમ અન્યાય પર સવાલ ઉઠાવી શકે તેમ હતા તેમ છતાંય માનસિક શાંતિ સાથે ચહેરા પર સહેજ પણ નિરાશા ના ભાવ વગર પ્રેમથી તેનો સ્વીકાર કરી લે છે એમના માટે पितृ वाक्य परिपालनं સર્વોચ્ચ ધર્મ માંથી એક છે.

- **ગુરુ આજ્ઞાનું પાલન અને ગુરુ શુશ્રૂષા**

શ્રીરામ गुरु शुश्रूषया विद्या ના સિદ્ધાંતને અપનાવે છે. ગુરુની કૃપા અને આશીર્વાદથી એમને અદ્વિતીય શસ્ત્ર તથા શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. રામ અને લક્ષ્મણ ગુરુ વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્રની સેવા કરે છે. અને તેમના આશીર્વાદથી बला અને ' अतिबाला 'નામની બે વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.જેમ કે...

गुरुं कार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुषिकात्मजे।
उषस्ता रजनी तत्र *सरय्या ससुखं त्रयः॥

ગુરુની ગરિમા વિશે મહર્ષિ વાલ્મીકિ કહે છે કે-

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः।
गुरुः साक्षात् परंब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः[5]॥

- **દુષ્ટ પરામર્શ નાં પરિણામો**

કૈકેયી કે જે સ્વભાવે ખૂબ સારી હતી પરંતુ, તેની વફાદાર દાસી મંથરા ની ચઢામણી થી તેણે રાજા પાસે ભરતના રાજ્યભિષેક અને રામને 14 વર્ષના વનવાસ રૂપી બે વરદાન માગ્યા જે તદન અયોગ્ય હતા. જેના પરિણામ સ્વરૂપ પુત્રના આઘાતથી દશરથ મૃત્યુ પામ્યા અને તે પતિ ગુમાવી બેસી. આવી ખોટી માંગણી થી ભાઈ અને પિતા વગરના થયેલા ભારતે માતાને ખુબ અપમાનજનક શબ્દો સંભળાવ્યા. અને આજીવન રાજ્ય નહીં સ્વીકારવાનું પ્રણ લીધું.

किं नु कार्य हतस्येः मम राज्येन शोचतः।
विहिंनस्यत पित्रा च भ्राता पित्रुसमेन॥

મંથરાનાં દુષ્ટ પરામર્શથી આખરે કૈકેઇ ને શું લાભ થયો? પતિ અને પુત્ર તો ગુમાવ્યા પણ સાથે સાથે સમાજમાં માનસન્માન પણ ગુમાવ્યા.

---

[5] શ્રીમદ વાલ્મીકિ રામાયણ પાઠ વિધિ પ્રથમ ભાગ ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર

- **વિનમ્રતા**

કૈકેઈના હઠાગ્રહ અને દૂર વ્યવહારથી દશરથ રાજા ની દુર્દશા થઈ, અને રામને વનવાસ મળ્યો તેથી ક્રોધે ભરાયેલા લક્ષ્મણ તે કૈકેઈ ને કેદ કરવાનું કે હત્યા કરી નાખવાનું જણાવે છે.અને કહે છે કે ગુરુ પણ જો કુમાર્ગે ચાલે તો તેને પણ દંડ દેવો એ પાપ નથી. જેમ કે

प्रोत्सहितोयं कैकेय्या सन्तुष्टो यदि नः पिता।
अमित्रभूतो निःसङ्गं वाध्यतां वाध्यतामपि॥

તેના જવાબમાં રામ લક્ષ્મણને સમજાવે છે કે સુખ - દુઃખ ભય ,ક્રોધ ,લાભ,હાની વગેરે પરિણામો દેવ કર્મ છે. માતા કૈકેઈ કે પિતાનો દોષ નથી.

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः।
उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम्॥

હનુમાન એ રામાયણના મહાન પાત્રમાં નું એક પાત્ર છે. જે શારીરિક રૂપે બહુ શક્તિશાળી, બુદ્ધિમાન અને મહાન કૂટનીતિજ્ઞ અને બહુ સ્પષ્ટ વાદી હતા. આટલા બધા મહાનગુણો હોવા છતાંય તેમની વિનમ્રતા અદ્વિતીય હતી. તે રામના ગુણો અને વ્યક્તિત્વથી આકર્ષિત બન્યા અને આજીવન તેમના દાસ બનીને રહ્યા અને સીતાની શોધમાં અદ્વિતીય ફાળો આપ્યો.

- **અન્યાયથી પ્રાપ્ત સંપત્તિનો અસ્વીકાર**

ભરતનો ભાઈ પ્રત્યે નો સ્નેહ અને ત્યાગ પણ રામ સમાન જ છે. કૈંકેઇ પુત્ર ભરત રામને રાજગાદીથી વંચિત રાખ્યા તે વાત સહન ન કરી શક્યા. તેમના મતે આ અધિકાર તેમના મોટાભાઈ રામનો છે જે માતા એ છલ કરીને પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ વાતથી તેમને ખૂબ જ ક્રોધ આવ્યો અને માતાને ન કહેવાના વેણ કહયા,તેમજ પોતાના ભાઈને શોધવા જંગલમાં ગયા અને અધિકાર પૂર્વક શાસન કરવા માટે તેમને પ્રાર્થના કરી. પરંતુ રામે તેમની વાતને વિનયથી ટાળી અને પિતાની આજ્ઞાનું ઉલંગન ન કરવા તેમજ અયોધ્યા ની રાજગાદી સંભાળવા કહે છે. અંતે સ્નેહ વશાત્ ભરત રામની ચરણ પાદુકા માંગે છે, અને શ્રીરામ ચરણ પાદુકા આપે છે. ભરત ચરણપાદુકાને રાજ સિંહાસન પર અભિષિક્ત કરે છે.અને માતા દ્વારા છલથી પ્રાપ્ત રાજસુખને તણખલા જેવું તુચ્છ ગણીને ભાઈ રામની જેમ સાદુ સરળ અને સંન્યાસી કે વનવાસી જેવું જીવન જીવીને રામ પાછા ન આવ્યા ત્યાં સુધી એમના પ્રતિનિધિ રૂપે શાસન સંભાળ્યું. ચરિત્રવાન રામે પરિવાર અને સમાજમાં વ્યવહાર કરતી વખતે જાણે 'लोकं छिद्रं पृण'(યજુ. 15 /59) નાં સિદ્ધાંત અનુસરી ને લોકહિત નો વિચાર કર્યો અને હંમેશા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ ને દૂર રાખ્યો.

- **ઈશ્વરનો પ્રેમ ધર્મજાતિ કે વર્ણથી પરે છે**

નિશાંતરાજ ગુહા અને એક માછીમાર 'કેવટે' રામભક્તિમાં પરિપૂર્ણ બન્યા તેમને રામ ,સીતા અને લક્ષ્મણને નદી પાર કરવામાં મદદ કરી. તેમની ભક્તિ અને સેવાથી પ્રભાવિત થઈ રામે એમને પોતાના ભાઈ તરીકે સ્વીકાર કર્યો. શબરી એક નિમ્ન જાતિની વનવાસી વૃદ્ધ મહિલા હતી.રામની મહાનતા વિશે જાણીને તે રામની પરમભક્ત બની ગઈ. શ્રી રામ જ્યારે સીતાની શોધમાં વનમાં ફરતા હતા ત્યારે શબરીની ઝૂંપડીમાં પહોંચ્યા.રામની ભક્તિ અને પ્રેમથી અભિભૂત થઈ તે ભગવાન રામને મીઠા બોર અર્પણ કરવા માટે તેને બોર ચાખી ચાખીને ભગવાને આપ્યા.અને ભગવાન રામ એ પણ તેના એઠા બોર ખાધા. અને તેમણે તેની સાથે પોતાની મા જેવો વ્યવહાર કરી પોતાનો પ્રેમ વર્ષાવ્યો.

- **સંદિગ્ધ આકર્ષણ થી થતી હાનિ**

વનવાસ દરમિયાન સીતાએ સુવર્ણ મૃગ જોયો અને તે તેને મેળવવા આકર્ષિત થઈ.અને તેણે રામને તે મૃગ પકડી લાવવા જણાવ્યું. લક્ષ્મણે સમજાવ્યું કે આ કોઈ માયાવી રાક્ષસ છે. તેમ છતાં તે ન માની અને તેની વારંવાર માગણીના કારણે રામે તેની પાછળ જવું પડ્યું. અને દુર્ભાગ્ય વશાત્ રાવણે તેનું અપહરણ કર્યું અને તે રામથી દૂર થઈ .

- **પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓમાં હિતેચ્છુઓ નું માનવું**

સુવર્ણ મૃગ રૂપે રહેલા મારિચનો શ્રીરામે વધ કર્યો ત્યારે તે રાક્ષસ હે લક્ષ્મણ! હા સીતા ! એવી રામના અવાજથી બૂમ પાડી આ સાંભળી સીતાએ લક્ષ્મણને રામ ની સહાય કરવા માટે જવાનું કહ્યું. લક્ષ્મણ સીતાને મૂકીને જવાનું ના પાડી ત્યારે સીતાનાં આગ્રહ અને ઠપકાના કારણે લક્ષ્મણે જતા પહેલા ઝૂંપડી આગળ લક્ષ્મણરેખા ખેંચી. અને સીતાને આ રેખા પાર ન કરવા જણાવ્યું. તેમ છતાં જોગીના વેશમાં આવેલા રાવણના કહેવાથી સીતા તેને ભિક્ષા આપવા રેખા ઓળંગી બહાર નીકળી. જેનો લાભ લઈ ને રાવણે તેનું હરણ કર્યું. આમ પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ હોય ત્યારે વિચારી ને પગલું ભરવું જોઈએ અને સ્વજનો નું માનવું જોઈએ.

- **પ્રાણભોગે પણ સ્ત્રીની રક્ષા કરવી**

સીતાનું હરણ કરી જતાં રાવણને રોકવા અને સીતાને તેની પાસેથી મુક્ત કરાવવા પક્ષીરાજ જટાયુ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ રાવણ સાથે વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું .અને પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી દીધી. જો કે તે રાવણ સાથે લડતા લડતા ખુબ ઘાયલ થયા. અને શ્વાસ છોડતા પહેલા રામને સીતાના સમાચાર આપ્યા. વૃદ્ધ પક્ષની વીરતાથી ભાવુક થયેલા રામે પુત્રની જેમ જ જટાયુ નાં અંતિમ સંસ્કાર કર્યો.

- **વચનનું મહત્ત્વ**

જ્યારે રામ નાના હતા ત્યારે ઋષિ વિશ્વામિત્ર દશરથ રાજા ના મહેલમાં આવ્યા.અને આશ્રમમાં આવીને પરેશાન કરતા રાક્ષસોથી છુટકારો મેળવવા માટે રાજા પાસે મદદ માગી. ત્યારે દશરથ રાજાએ જે પણ મદદ કરી શકે તે મદદ કરવા વચન આપ્યું. રાક્ષસનો નાશ કરવા ઋષિઓએ શ્રીરામની માગણી કરી. ઈચ્છા ન હોવા છતાં વચનનું પાલન કરવા દશરથે રામ ને ઋષિ સાથે મોકલ્યો.

જ્યારે રામનો રાજ્ય અભિષેક થવાનો હતો ત્યારે એના આગલા દિવસ રાત્રે કૈંકેઈ રાજા પાસે ગઈ. અને રાજાને પૂર્વ આપેલા વચન યાદ કરાવ્યા, અને તેની પૂર્તિ કરવા માંગ કરી.રામને 14 વર્ષનો વનવાસ અને ભરતને રાજગાદી આપવી એવી અયોગ્ય માગણી ને પૂરી ન કરવા તેમજ એક રાજા તરીકે તે કૈકેઇ ને દંડ આપવા સમર્થ હતા. તેમ છતાં તેમણે પોતાના વચનોનું પાલન કર્યું. અને પુત્રનાં વિયોગમાં દેહ ત્યજ્યો. આમ 'રઘુકુલ રીતે સદા ચાલી આઈ પ્રાણ જાય પર વચન ન જાઈ' તેને સાર્થક કર્યું. અને સમાજ ને વચન નું મહત્વ સમજાવ્યું.

- **રાજાના ગુણો અને કર્તવ્યો**

વાલ્મીકિ રામાયણમાં ફક્ત નીતિનું જ નહીં પરંતુ રાજનીતિનું પણ ખૂબ જ સરસ રીતે નિરૂપણ કર્યું છે.
મુંડકોપનિષદ માં કહ્યું છે કે -

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था वितो देवयानः।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्यप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम्॥

અર્થાત સત્યનો જ વિજય થાય છે અસત્યનો નહીં. કિષ્કિંધા કાંડમાં પણ કહ્યું છે કે -

दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः।
पार्थिवानां गुणाः राजन् दण्डश्चाप्यपकरिषु॥

અર્થાત ઇન્દ્રિયનો નિગ્રહ, સંયમ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સત્ય, પરાક્રમ, અપરાધીઓને દંડિત કરવું વગેરે રાજાના પ્રધાન ગુણો છે. કિષ્કિંધા કાંડ માં એક અન્ય શ્લોક પણ રાજા નાં ગુણો વિશે કહે છે કે -

नयश्च विनयश्चैव निग्रहानुग्रहावपि।

रज्वृतिरसंकिर्णः न राजा कामवृतयः॥

અર્થાત રાજામાં નૈતિકતા, નમ્રતા, સંયમ અને અનુગ્રહ આ ચાર ગુણ અનિવાર્ય છે. આટલું જ નહીં જો રાજા કર લઈને પોતાની પ્રજાનું પાલનરૂપે ધર્મનું નિર્વાહન ન કરી શકે તો તે રાજા નરકનો અધિકારી થાય છે. દયાનું મહત્વ પણ નૈતિક આચારોમાં મુખ્ય રૂપે શાસ્ત્રોમાં સર્વત્ર મળે છે તુલસીદાસ પણ તેનો મહિમા જણાવતા કહે છે કે -

दया धर्म का मूल हे,पाप मूल अभिमान।

तुलसी दया न छोड़ीये जब लौ घट मे प्राण॥

આમ મનુષ્યએ ફક્ત શરીર જ નહીં પરંતુ મન,બુદ્ધિ અને આત્મા બધાને પવિત્ર રાખવું જોઈએ. મનુષ્ય જીવનમાં જો કોઈ શ્રેષ્ઠ છે કે નીતિપૂર્ણ છે તે દરેકની પાછળ વિવેક રહેલો છે. નીતિબોધ થી જ્યારે ધર્મનો ઉદય થાય છે ત્યારે મનુષ્ય પોતાની અપૂર્ણતા પ્રતિ જાગૃત થાય છે. વ્યક્તિત્વનો આધ્યાત્મિક વિકાસ અને દિવ્ય જીવનનો આધાર નીતિબોધ પર નિર્ભર રહે છે. ધર્મ ,અર્થ, કામ અને મોક્ષ વિશે વિચારતા ભૌતિકવાદ જેને આપણે અર્થ કહીએ છીએ. અને સંવેદનાઓ કે ઈન્દ્રિયો જનીત સુખ કે જેને આપણે કામ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આ બંને પાછળ આંધળી દોટ મુકતા માણસનું જીવન ક્યાંય ખોવાઈ જાય છે. રામાયણ કથાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે ક્યારેય ધર્મના ભોગે તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. જીવનનું અંતિમ લક્ષ મોક્ષ છે અને તેને ફક્ત અર્થ અને કામને ત્યજીને ધર્મનું પાલન કરવાથી મેળવી શકાય છે. સંસારમાં ખોટો દાખલો ન બેસે તે માટે તેમણે એક ધોબીના શબ્દો નાં કારણે ગર્ભવતી સીતા નો ત્યાગ કર્યો.

- **ઉપસંહાર**

આમ, રામાયણનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરીએ તો તેના આચાર - નૈતિક મૂલ્યો અને ધર્મ પર હજુ પણ વિશદ્ ચર્ચા કરી શકાય તેમ છે. રાજા તરીકે શ્રીરામનું ઉજવળ ચરિત્ર આજના શાસકો માટે અનુકરણીય છે. એમણે પ્રજાહિત માટે સ્વહિત નો ત્યાગ કર્યો અને પોતાની પ્રિય પત્ની ગર્ભવતી હતી તેમ છતાં ધોબી મહેણાં ના કારણે તેનો ત્યાગ કરી જંગલમાં મોકલી આપી .શ્રી રામ પ્રજાના હિત અને કલ્યાણ માટે અહર્નિશ તત્પર રહેતા હતા. તેમની ન્યાય પ્રણાલી સરળ અને વિલક્ષણ હતી. નાના કે મોટા દરેક વ્યક્તિ માટે તેમનો ન્યાય એક સમાન હતો. આમ નૈતિક મૂલ્યો નું પાલન અને રક્ષણ કરવાના કારણે જ એમના રાજ્યમાં સર્વત્ર શાંતિ તથા સુવ્યવસ્થા જળવાઈ હતી. આ ગ્રંથ સાહિત્યનો એક અદભુત નમૂનો અને ધાર્મિક જીવન પર માર્ગદર્શન નો એક મોટો સ્રોત છે. જે સમયની કસોટી પર ખરો ઉતર્યો છે. એવું કહેવામાં સહેજ પણ આશ્ચર્યની વાત નથી કે રામાયણ અબાલ વૃદ્ધ દરેક માટે એક અદભુત પ્રેરણાદાયી કથા છે. રામાયણ દુનિયાભરના ધર્મ અને ભાષાના બંધનોને તોડીને લાખો લોકોને પ્રેરણા આપનાર સાબિત થઈ છે.

- **સંદર્ભ સૂચિ**

- શ્રીમદ વાલ્મીકિ રામાયણ - પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાગ ગીતા પ્રેસ ગોરખપુર
- ચાણક્ય નીતિ દર્પણ - ચાણક્ય
- પરાશર સ્મૃતિ
- મનુસ્મૃતિ
- ગૌતમ સ્મૃતિ

- વશિષ્ઠ ધર્મ સ્મૃતિ
- નીતિશતક
- શુક્રનીતિ - શુક્રાચાર્ય
- ગીત ગોવિંદ - જયદેવ
- નીરુક્ત - યસ્ક
- સંસ્કૃત હિન્દી કોષ
- રામાયણ કાલીન સમાજ - શાંતિ કુમાર નનુરામ વ્યાસ
- રામાયણ કાલીન સંસ્કૃતિ - શાંતિ કુમાર નનુરામ વ્યાસ
- रामायण का आचार दर्शन - अम्बाप्रसाद श्रीवास्तव
- શુદ્રોનો પ્રાચીન ઈતિહાસ - રામાયણ શર્મા
- भारतीय सहितुमे सीता का स्वरूप ओर विकास - सत्यदेव
- મહારાણી કૈકેઈ વંદનીય અથવા નીંદનીયા - મહારાજા રામકીમકરજી

શાળા કક્ષાએ સંસ્કૃત વિષયમાં ભાષા રમતની ભૂમિકા

સંશોધક
જાગૃતિબહેન એચ. ટંડેલ
પીએચ.ડી. સ્કોલર
વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત

પીએચ.ડી. માર્ગદર્શક
ડૉ. રાજેન્દ્ર બી. પટેલ
HOD એજ્યુકેશન ડીપાર્ટમેન્ટ, સુરત

સારાંશ

બાળકોને શાળામાં જે સંસ્કૃતશિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે પરંપરાગત પદ્ધતિથી આપવામાં આવે છે. પરંતુ આજે સમય બદલાઈ રહ્યો છે એક જ પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ દ્વારા અધ્યાપન કાર્યથી ઘણીવાર બાળકો કંટાળો, નીરસતા અનુભવે છે અને અધ્યાપનકાર્ય અસરકારક થઇ શકતું નથી. કોઈક નવી પદ્ધતિથી ગમે તે વિષયનું અને સંસ્કૃત વિષયનું શિક્ષણ જો નવી પદ્ધતિથી આપવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કૃતશિક્ષણ પ્રત્યે રસ, રુચિ જાળવી રાખવામાં તે પદ્ધતિ મદદરૂપ થઇ શકે છે.

આજના સમયમાં જે વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા શાળામાં સંસ્કૃતશિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે બધી પદ્ધતિઓમાં રમત-ગમત પદ્ધતિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે જેથી વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ પ્રત્યે રસ અને રુચિ જાગ્રત કરી વિદ્યાર્થીઓ રમતા-રમતા સરળતાથી વિષયવસ્તુ યાદ રાખી શકે છે, રમત-ગમત દ્વારા સંસ્કૃતશિક્ષણ કરાવવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓ આનંદપૂર્વક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકે કારણ કે, રમત એ નવજીવન સંચારની કુદરતી પ્રક્રિયા છે. રમત દ્વારા બાળકોની આંતરિક શક્તિઓ પ્રગટ થાય છે, અને વિકાસ પામે છે.

વળી, મૂલ્યોની ખિલવણી જેવા જીવન જરૂરી વિષયો વિદ્યાર્થીઓમાં વિકસિત કરવા કે સ્થાપિત કરવા જો રમતનો આશરો લેવામાં આવે તો-તો વિષયાંગમાં ચાર-ચાંદ લાગી જાય. આમ, વિદ્યાર્થીઓમાં મૂલ્યો આત્મસાત્ કરવા તેમજ સરળતાથી લાંબો સમય પ્રસ્થાપિત કરવા માટે સંશોધકે પ્રસ્તુત વિષયાંગની પસંદગી કરેલ છે. વળી, શાળામાં સત્ય, બંધુતા, શિસ્ત વગેરે જેવા મૂલ્યો એ શિક્ષણનો એક ભાગ જ થઇ પડે છે. તેથી જો શિક્ષણક્ષેત્રે મૂલ્યોને વિકસિત કરી દેવામાં આવે તો એક સારું વ્યક્તિત્વ ઉભું કરી શકાય છે. માટે સારૂ વ્યક્તિત્વ ઘડતર થઇ શકે તે આશયથી પણ સંશોધકે સંશોધનનો પ્રસ્તુત વિષય પસંદ કરેલ છે.

- **ચાવીરૂપ શબ્દો :** ભાષા રમત

- **પ્રસ્તાવના**

શિક્ષણ વ્યક્તિના આંતરિક અને બાહ્ય સૌંદર્યનું સમાર્જન અને સંવર્ધન કરે છે. આંતરિક સૌદર્ય માનસિક, બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક છે. જીવનને સમૃદ્ધ બનાવવા માટે આંતરિક સૌંદર્ય અનિવાર્ય છે. નિર્મળ માનસમાં જ આંતરિક સૌંદર્યની ખિલવણી શક્ય છે. નિર્મળ માનસનું ઘડતર મૂલ્યો થકી થઇ શકે અને તેનાથી જ આંતરિક સૌંદર્ય પ્રગટે છે.

આધુનિક યુગમાં વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજીના પ્રભાવ થકી માનવ સમાજે અકલ્પનીય વિકાસયાત્રા આરંભી છે, પરંતુ ભૌતિકતા તરફની આંધળી દોટને કારણે માનવમૂલ્યો તરફનું ધ્યાન ચલિત થતું જાય છે. સમાજમાં આજે મૂલ્યોના વિધ્વંસનો ઝંઝાવાત પેદા થયો છે. જીવનમૂલ્યોનો હ્રાસ થઇ રહ્યો છે. સ્વેચ્છાચારે નીતિનો છેદ ઉડાવી મુક્યો છે. નિષ્ઠાને જરઠ લોકોની આદત ગણવામાં આવી રહી છે. શોષણ, બિનસલામતી અને હિંસક તત્વોએ આતંક જન્માવ્યો છે. જેમાંથી શિક્ષણક્ષેત્ર પણ બાકાત રહ્યું નથી.

પ્રવર્તમાન સમયમાં શિક્ષણમાં મૂલ્યોના વિકાસ સંદર્ભે શાળા કક્ષાએ વિવિધ પ્રાયાસો હાથ ધરવામાં આવે છે. આમ છતાં વર્ગખંડમાં વધતી સંખ્યાને ધ્યાનમાં રાખી વિદ્યાર્થીઓમાં વિવિધ મૂલ્યોના વિકાસમાં સક્ષમ થવામાં વિશેષતઃ અસમર્થ રહ્યા છે. આધુનિક સમયમાં શાળા કક્ષાએ ભાષા શીખવવા માટે શિક્ષણમાં ઘણી બધી પદ્ધતિઓ અને પ્રયુક્તિઓ વિકાસ પામી છે. જેમાં એક નૂતન વિચારો સાથે મૂલ્યોની જાગૃતિ માટે ભાષા રમત દ્વારા શિક્ષણ ઉપયોગી પદ્ધતિ છે. માટે સંસ્કૃત ભાષા શીખવવામાં પણ રમતો ઉપયોગી નીવડશે. સંસ્કૃત ભાષા શીખવનારા અન્ય શિક્ષકોને આ સંશોધન ઉપયોગી થશે. તેમજ રમત ગમત દ્વારા અધ્યાપન કાર્યનો સંસ્કૃત શિક્ષણમાં એક નવતર પ્રયોગ વિષય શિક્ષણને વધુ આનંદદાયક, રસપ્રદ અને અસરકારક બનાવી શકાશે એ અપેક્ષિત અને આવકાર્ય છે. પ્રસ્તુત સંશોધન સંસ્કૃત ભાષાના વિકાસ, મૂલ્યોનો વિકાસ અને વિદ્યાર્થીઓની ક્ષમતાઓના વિકાસ અર્થે ઉપયોગી બની રહેશે જ એવી તીવ્ર ઝંખના અને શ્રદ્ધા સંશોધક વ્યક્ત કરે છે.

- **સમસ્યા કથન**

"શાળા કક્ષાએ સંસ્કૃત વિષયમાં ભાષા રમતની ભૂમિકા"

- **શબ્દોની વ્યાવહારિક વ્યાખ્યા**
  - **ભાષા રમત**

"ભાષા દ્વારા રમતી રમત."

- **ભાષા રમતની ભૂમિકા**

આ કોમ્યુનીકેશન અને ટેકનોલોજીનો યુગ છે. કોમ્પ્યુટર, મોબાઈલ, અને ઈન્ટરનેટના આગમનથી માહિતી આંગળીનાં વેઢે ઉપલબ્ધ છે. તેથી શિક્ષણ શીખવાની પ્રક્રિયામાં ધરખમ ફેરફાર થયો છે. ભાષા વર્ગો કોઈ અપવાદ નથી. સમગ્ર વિશ્વમાં શીખાનારાઓએ જ્ઞાન મેળવવા, પ્રાવીણ્ય વધારવા અને રોજગાર ક્ષમતા વધારવા માટે તેમની માતૃભાષા કરતા ઓછામાં ઓછી એક કે બે વધુ ભાષાઓ શીખવી જરૂરી છે. બીજી,ત્રીજી અથવા વિદેશી ભાષા શીખવવા માટે. ભાષાની રમતો એ સૌપ્રથમ નોંધપાત્ર અને અસરકારક સાધાનોમાંનું એક છે તેઓ વર્તમાન સમયના શીખાનારાઓના સ્વભાવને અનુરૂપ છે. તેઓ જો આયોજિત અને યોગ્ય રીતે જરૂરિયાતો પૂરી કરી શકે છે.

ભાષાક્રીડા એટલે ભાષાના શબ્દો દ્વારા રમાતી રમત. ભાષા શબ્દ સંસ્કૃતના '**भाष**' ધાતુ પરથી ઉતારી આવેલો શબ્દ છે. અને '**क्रीडा**' એટલે રમત જેમાં શબ્દોના પ્રયોગથી રમત રમી શકાય. ભાષાક્રીડા એ શબ્દોની રમત છે. ભાષા એ મનુષ્ય અવતારને મળેલ એક પ્રકારનું વરદાન છે. જેના દ્વારા માનવી પોતાનો જીવન વ્યવહાર સરળતાથી ચલાવી શકે છે. ભાષા આપના જીવનમાં ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે. ભાષાક્રીડા એટલે શબ્દોની રમત.

- **ભાષાક્રીડાનું (ભાષા રમત) મહત્વ**

(૧) કૌશલ્યોનો વિકાસ :

ભાષાક્રીડા દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રવણ, કથન, વાચન અને લેખન જેવા કૌશલ્યનો વિકાસ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓમાં ભાષાક્રીડા દ્વારા મૌખિક અભિવ્યક્તિ વિકસે છે. નવાં-નવાં શબ્દોના ભંડોળમાં વધારો થાય છે. તેમજ વિદ્યાર્થીઓની તર્કશક્તિ વિકસે છે.આત્મવિશ્વાસમાં પણ વધારો થાય છે.

(૨) જૂથ શિક્ષણ :

બાળકો પ્રવૃત્તિ દ્વારા શિક્ષણ મેળવે, વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય રહીને રસ કેળવે છે. રમત દ્વારા વ્યવહારૂ શિક્ષણ પણ મેળવી શકે. જૂથમાં શિક્ષણ કાર્ય કરાવવાથી વિદ્યાર્થીઓના વિચારો જાની શકાય છે. આથી જૂથ શિક્ષણ કરાવી વિદ્યાર્થીઓનો વિકાસ સાધી શકાય છે.

(૩) માનસિક અને શારીરિક વિકાસ :

વિદ્યાર્થીઓનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ ભાષા રમત દ્વારા થાય છે. વિદ્યાર્થીઓની યાદશક્તિમાં વધારો થાય છે.

(૪)આનંદદાયી શિક્ષણ :

વિદ્યાર્થીઓને રમત દ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તે આનંદદાયી બની રહી છે તથા વિદ્યાર્થીઓ વધુ રસપ્રદ રીતે શિક્ષણકાર્ય કરી શકે છે. તેમના માનસપટ પર ભાષા રમત દ્વારા થયેલ શિક્ષણ વધુ અસરદાયી બને છે. અને વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ કાર્ય કરવામાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫)ચિંતામુક્ત વાતાવરણ :

ભાષા રમત દ્વારા શિક્ષણ કાર્ય ચિંતા મુક્ત બને છે તેઓ મુક્તપણે ભણે છે. વિદ્યાર્થીઓ નિરાંતે શિક્ષણ મેળવી શકે છે. ભાષા રમત દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ ચિંતામુક્ત બને છે. તેમજ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સાથે હળી-મળીને શિક્ષણ કાર્ય કરે છે. આથી તેઓમાં રહેલ ક્ષમતા તેઓ બહાર લાવી શકે. કોઈપણ ડર રાખ્યા વગર શિક્ષણ કાર્ય કરી શકે છે.

(૬)સ્વ-મૂલ્યાંકન :

શિક્ષક સફળતાપૂર્વક વિદ્યાર્થીઓનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. તેમજ વિદ્યાર્થીઓ જાતે પણ પોતાનું મૂલ્યાંકન કરી શકે છે. ભાષા રમત દ્વારા થતા શિક્ષણ કાર્યમાં વિદ્યાર્થીઓ - શિક્ષકો દ્વારા મૂલ્યાંકન કરી શકે છે.

❖ **ભાષા રમત દ્વારા પ્રદર્શિત મનોવૈજ્ઞાનિક પાસાઓ**

- રમત શીખનાર(વિદ્યાર્થી) કેન્દ્રિત અભિગમ ધરાવે.
- વિદ્યાર્થી સ્વ-અધ્યયન દ્વારા શીખે.
- રમતની મદદથી વિદ્યાર્થી પોતાની ગતિએ શીખે.
- રમતથી જ્ઞાનના તમામ ક્ષેત્રો વિકસિત થાય.
- રમતથી વિદ્યાર્થી વૈવિધ્યસભર વિચારસરણીની સ્વીકૃતિ કરે.
- રમતથી વિદ્યાર્થી નિર્ણયો લેતો થાય.
- રમતની મદદથી વિદ્યાર્થીઓ વ્યક્તિગત સહભાગીતાનું મહત્વ સમજે.
- રમતથી વિદ્યાર્થીઓમાં વિસ્તૃત એકાગ્રતા વધે.
- રમતથી વિદ્યાર્થીમાં સુટેવો (આદત રચના) વિકસે.

❖ **ભાષા રમતનો ઉપયોગ કયારે કરવો?**

- રમતોનો ઉપયોગ ઉત્તેજક રીતે પાઠ ખોલવા અથવા બંધ કરવા માટે થઇ શકે છે.
- રમતોનો ઉપયોગ લાંબા ઔપચારિક શિક્ષણ એકમોને વિરામચિહ્નિત કરવા અને વધુ ઔપચારિક શિક્ષણમાં પાછા ફરતાં પહેલા વિદ્યાર્થીઓની ઊર્જા નવીકરણ કરવા માટે કરી શકાય છે.
- રમતો ભાષા પ્રાવીણ્યમાં નબળાઈના ક્ષેત્રો શોધવા માટે પરીક્ષણ પદ્ધતિ તરીકે કાર્ય કરે છે.
- કેન્દ્રિત પ્રેક્ટીસ સત્ર પછી તણાવ દૂર કરવા માટે રમતોનો ઉપયોગ કરી શકાય છે.

❖ **ભાષા રમતો પસંદ કરવા માટેના માપદંડો**

નીચેના મુદાઓને ધ્યાનમાં રાખીને રમતોને પસંદ કરી શકાય છે.

- વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા અનુસાર રમત પસંદ કરવી.
- પ્રાવીણ્ય અથવા વિદ્યાર્થીઓનું અગાઉનું જ્ઞાન આધારિત રમત પસંદ કરવી.
- સાંસ્કૃતિક સંદર્ભે અથવા યોગ્ય પૃષ્ઠભૂમિ મુજબ રમત રમાડવી.
- સમયની યોગ્ય ફાળવણી કરીને રમત રમાડવી.
- વિષય અથવા સામગ્રી શીખવી શકાય તેવી રમતની પસંદગી કરવી.

- વર્ગખંડનું વાતાવરણ આહ્લાદક અને હળવું બનાવે તેવી રમત રમાડવી.

❖ **ભાષા રમત વર્ગનું આયોજન કરવાના પગલાં / સોપાનો**

- શીખવાના ઉદ્દેશ્ય તેમજ વયને ધ્યાનમાં રાખીને રમતોની યોજના બનાવો.
  દા.ત. લિંગ, પૃષ્ઠભૂમિ અને વિદ્યાર્થીઓનું અગાઉનું જ્ઞાન
- રમતના અમલ માટે નિયમો અને રૂપરેખા તૈયાર કરો.
- રમત પાછળનું તર્ક સમજાવો. (પ્રવૃત્તિ પાછળનો હેતુ સ્પષ્ટ કરવા માટે તે નિર્ણાયક છે)
- પાયલોટ ટેસ્ટને નાના નમૂના પર ગોઠવો અને જો જરૂરી હોય તો તેમાં ફેરફાર કરો.
- ત્યારબાદ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં રમત રમાડો.
- પોઈન્ટ સીસ્ટમ, નેગેટીવ પોઈન્ટ વિશે સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત સૂચનાઓ આપો. (નિયમો વગેરે)
- જો જરૂરી હોય તો વર્ગમાં કેટલીક (બતાવવા લાયક)વસ્તુઓનું પ્રદર્શન કરો.
- રમતના વર્ગ દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓને સુવિધા(પાઠ્યપુસ્તક, બોર્ડ, ચક્ર, પેન) આપો.
- અંતે વિજેતાઓની ઘોષણા કરો અને શિક્ષણ પર સંક્ષિપ્ત ટિપ્પણીઓ આપીને રમતને સમાપ્ત કરો.

❖ **ભાષા રમતોના ઉપયોગમાં નડતી મુશ્કેલીઓ**

- રમતો વિદ્યાર્થીઓમાં નિષ્ફળતાનો ભય પેદા કરી શકે છે, તેથી વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લેવાનો સંપૂર્ણ ઇન્કાર કરી શકે છે.
- રમતો અપમાનનો ડર પણ પેદા કરી શકે છે. તેથી વિદ્યાર્થીઓ રમવામાં સંકોચ અનુભવી શકે છે.
- રમતો સ્પર્ધામાં પોતાને સાબિત કરવાનો તણાવ પેદા કરી શકે છે.
- રમતો બિનઆરોગ્યપ્રદ સ્પર્ધાને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે.
- શિક્ષકની અસમર્થતાને લીધે રમતો નિરર્થક સાબિત થઇ શકે છે.
- જો રમતો ઘણીવાર રમવામાં આવે છે, તો વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને વ્યર્થ ગણે છે. જેથી વિદ્યાર્થીઓ આ પ્રકારના ‘સમયના બગાડ’ પર ઉદાસીનતા અનુભવી શકે છે.

❖ **સમાપન**

આમ જોઈએ તો બદલાતા સમય અને ટેકનોલોજીના સંચાર સાથે શાળાઓમાં વિવિધ પદ્ધતિની મદદથી સંસ્કૃત વિષય શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પરંતુ આ વિવિધ પદ્ધતિઓમાં જો ભાષા રમત પદ્ધતિનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવે તો, સંસ્કૃત શિક્ષણ સરળ, તેમજ દીર્ઘકાલીન બનાવી શકાય છે.

સંદર્ભ સૂચિ

1. પવાર (૨૦૦૩). ***मूल्य शिक्षा.(प्रथम संस्करण).***जयपुर : बुक एनक्लेव प्रकाशक.
2. પટેલ, એન.ડી. અને અન્ય (૨૦૧૦). ***મૂલ્ય શિક્ષણ.*** બીલીમોરા :શ્રી રંગ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય. પા.નં. ૩૨
3. ચૌહાણ (૨૦૧૮). ***મૂલ્યનું શિક્ષણ.*** (પ્રથમ આવૃત્તિ). નવી દિલ્હી : EDUCRAETION PUBLISHING.
4. Gholap (2018). Printing AREA. Maharastra : Harshwardhan Publication Pvt. Ltd.

Employee's Psychology behind Opposing Change: A Research Review

Dr. Mahender Pal
Assistant Professor (Commerce),
Department of Commerce and Management,
Govt. College, Bahadurgarh
Under Maharshi Dayanand University, Rohtak, Haryana

ABSTRACT

This research paper is an attempt to study employee's psychology behind resistance to organizational change. The nature of the paper is conceptual in nature and based on the review of literature and other aspects such as views of the experts. Change often introduces uncertainty about the future, including how it will affect employees' roles, responsibilities, and job security. Fear of the unknown can lead employees to resist change as they may perceive it as risky or threatening to their well-being. Due to loss of familiar routines, relationships, status, or autonomy. It has been seen that humans are creatures of habit, and familiarity can breed comfort and a sense of security. They are comfortable with the way things are and are reluctant to disrupt their established routines or ways of working. Change challenges employees existing beliefs, values, or identity, leading to feelings of psychological discomfort. Also, change initiatives that involve increased supervision, micromanagement, loss of decision-making authority can trigger resistance from employees who value autonomy and independence in their work. They perceive it as poorly planned, imposed without consultation, or driven by ulterior motives. It has been come across that the employees may have emotional attachments to existing processes, systems, or traditions within the organization, making it difficult for them to let go and embrace new ways of doing things. Employees resist change because they perceive it as conflicting with their existing priorities, goals, or commitments. They do not fully understand the rationale behind it, the expected benefits, or how it will impact them personally. Clear communication and education about the change can help address misunderstandings and alleviate resistance.

Key Words: Employees, Change, Psychology, Oppose, Resistance, Decision Making.

1. Introduction

Organizational change refers to any alteration or transformation within an organization, ranging from small adjustments in processes or procedures to major shifts in structure, culture, or strategy. It can encompass a variety of initiatives, such as implementing new technologies, restructuring departments, adopting new policies or procedures, or even undergoing a merger or acquisition. The primary aim of organizational change is typically to improve efficiency, adapt to new market conditions, enhance competitiveness, or address internal issues. However, managing organizational change effectively can be challenging, as it often involves navigating resistance from employees, addressing cultural dynamics, and ensuring smooth transitions to minimize disruptions.

Forms of Organizational Change

Organizational change can take various forms, depending on the specific goals and circumstances of the organization. Some common types of organizational change include:

1. Structural change: This involves altering the organization's formal structure, such as its hierarchy, reporting relationships, or departmental configuration. Examples include reorganizing departments, creating new teams, or centralizing/decentralizing decision-making.

2. Process change: Process change focuses on improving or redesigning the organization's workflows, procedures, or systems to enhance efficiency, quality, or innovation. It may involve implementing new technologies, streamlining processes, or adopting best practices.
3. Cultural change: Cultural change aims to shift the underlying values, beliefs, norms, and behaviors within the organization. This type of change often occurs in response to shifts in leadership, mergers/acquisitions, or a desire to foster a more collaborative, innovative, or customer-focused culture.
4. Strategic change: Strategic change involves revising the organization's overall direction, goals, or competitive approach. This may include entering new markets, launching new products/services, or repositioning the organization to adapt to changing market conditions or stakeholder expectations.
5. Technological change: Technological change involves implementing new technologies or upgrading existing systems to enhance productivity, communication, or innovation. This type of change is becoming increasingly common with advancements in digital technologies.
6. Behavioral change: Behavioral change focuses on modifying individual or group behaviors within the organization to align with desired goals or values. This may involve leadership development, training programs, or initiatives to promote teamwork, diversity, or ethical behavior.
7. Incremental change vs. transformational change: Organizational change can also be categorized based on its scope and scale. Incremental change involves making small, gradual adjustments over time, while transformational change involves more radical or fundamental shifts that may require significant restructuring or cultural overhaul.

These are just a few examples of the types of organizational change that organizations may experience. In reality, change initiatives often involve a combination of these types, and the specific approach will vary based on the organization's context, objectives, and capacity for change.

2. Causes of Organizational Change

Organizational change can be prompted by various internal and external factors, which may include:
1. Market Forces: Changes in market conditions, such as shifts in consumer preferences, technological advancements, emerging competitors, or economic fluctuations, can necessitate organizational change to remain competitive and adapt to new opportunities or threats.
2. Industry Trends: Organizations may need to change in response to broader industry trends, such as regulatory changes, industry consolidation, globalization, or disruptive innovations that reshape the competitive landscape.
3. Organizational Performance: Poor financial performance, declining market share, or operational inefficiencies may trigger the need for change to improve performance, increase profitability, or address underlying issues within the organization.
4. Leadership Changes: Changes in leadership, whether due to retirements, resignations, or strategic hires, can often lead to shifts in direction, priorities, or organizational culture, prompting organizational change initiatives.
5. External Pressures: Organizations may face pressure from stakeholders such as customers, investors, regulators, or advocacy groups to change certain practices, policies, or behaviors in response to social, environmental, or ethical concerns.
6. Internal Drivers: Internal factors within the organization, such as the desire to foster innovation, improve employee engagement, streamline processes, or align with strategic goals, can also drive the need for organizational change.

7. Mergers and Acquisitions: Mergers, acquisitions, or divestitures can necessitate significant organizational change to integrate cultures, systems, processes, and personnel from different entities or to realign the organization's portfolio and strategic focus.
8. Technological Advancements: Rapid advancements in technology, such as automation, artificial intelligence, or digitalization, may require organizations to adapt their processes, skills, and business models to leverage new opportunities or mitigate disruptions.
9. Competitive Pressures: Intense competition within the industry or from new market entrants may compel organizations to change their strategies, products, services, or operating models to differentiate themselves, retain customers, or capture new market segments.
10. Employee Feedback: Feedback from employees, such as low morale, high turnover rates, or resistance to change, can signal the need for organizational change to address issues related to workplace culture, leadership effectiveness, or employee satisfaction.
Diagnosing resistance to organizational change involves understanding the underlying reasons why individuals or groups within the organization may be hesitant or opposed to the proposed changes. Here are several steps and strategies to help diagnose resistance to organizational change:

3. Indian Perspective towards Employees Oppose to Change

The Indian workforce, like many others globally, can exhibit resistance to organizational change due to various factors. Here are some insights into the status of the Indian workforce's attitude towards change:
1. **Traditional Mindset**: In some sectors and segments of the Indian workforce, there can be a traditional mindset that values stability and predictability. Change, particularly rapid or significant change, may be met with resistance as it disrupts established routines and ways of working.
2. **Cultural Factors**: Indian culture often places importance on hierarchy, authority, and respect for elders or senior management. As a result, employees may be reluctant to challenge or question authority, which can contribute to resistance to change initiatives led by management.
3. **Job Security Concerns**: In a country where stable employment is highly valued, concerns about job security can be a significant driver of resistance to change. Employees may fear that changes in processes, technology, or organizational structure could lead to job losses or increased competition for roles.
4. **Communication Challenges**: Effective communication is crucial for managing change, but language barriers, diverse cultural backgrounds, and hierarchical communication norms in Indian organizations can sometimes impede clear and transparent communication about change initiatives, leading to misunderstanding and resistance.
5. **Skill Gaps**: Rapid technological advancements and changes in market demands require continuous upskilling and reskilling of the workforce. However, skill gaps and resistance to learning new technologies or methods can hinder the successful implementation of change initiatives.
6. **Union Influence:** In sectors where labor unions are prevalent, they may play a significant role in shaping employees' attitudes towards change. Unionized workers may resist change initiatives that they perceive as detrimental to their rights, benefits, or working conditions.
7. **Generational Differences**: India has a diverse workforce comprising different generations, each with its own attitudes, preferences, and expectations regarding work. Younger employees may be more adaptable to change, while older employees may be more resistant, preferring stability and predictability.
8. **Organizational Culture**: The organizational culture plays a crucial role in shaping employees' responses to change. Companies with a strong culture of innovation, open communication, and

employee empowerment may experience less resistance to change compared to those with a more rigid or hierarchical culture.

9. **Past Experiences:** Employees' past experiences with change initiatives within the organization can influence their willingness to embrace future changes. Negative experiences, such as poorly managed changes or layoffs, can breed skepticism and resistance to new initiatives.

10. **Leadership Effectiveness**: Leadership plays a vital role in driving and managing change effectively. Leaders who inspire trust, communicate a clear vision, involve employees in the change process, and provide support and resources are more likely to overcome resistance and foster a culture of change readiness.

Overall, while resistance to change is a common phenomenon in any workforce, addressing the specific contextual factors and dynamics within the Indian workforce is essential for successfully navigating organizational change initiatives. Effective change management strategies that prioritize clear communication, stakeholder engagement, skill development, and organizational culture can help mitigate resistance and facilitate smoother transitions.

4: Review of Literature

The first study on resistance to change, "Overcoming Resistance to Change," is based on research done at the Virginia-based Harwood Manufacturing Co. The importance of employee participation in decision-making was the focus of most of their research. They state that their "preliminary theory was that resistance to change is a combination of strong group-induced forces and an individual's reaction to frustration." According to them, the best way to deal with resistance to change is to involve people (Coch and French, 1948). Individual elements that contribute to resistance to change, with a lack of confidence being the primary one. The reason for this is that workers lack self-confidence and doubt that changes will benefit them personally as well as the company. Low self-stability comes in second (Steptoe et al., 1993). In their research, Dent & Goldberg (1999) noted that managers become frustrated when their change initiatives fail to be implemented as successfully as they would like, even though received truth that is no longer usefully represents situations. For instance, supervisors often try to alter their subordinates when systemic changes may be more necessary. Alternatively, a change in the manner that the change effort is being carried out is actually required. If there is little comfort at work, employees will work under pressure; because they are not in pleasant working conditions, it is difficult for them to accept changes. 4. A high degree of cynicism and silence within the organisation (Morrison & Milliken, 2000). Oreg (2003) defined resistance to change as a personality characteristic that indicates a dislike of change and a tendency to resist it. Organisational change initiatives must take employee resistance to change into consideration since it makes it necessary for management to set clear goals and objectives. Workers can demonstrate their resistance by staging strikes, voicing dissenting views, blocking, boycotting, losing interest, and forming unfavourable attitudes and perceptions. According to Chawla and Kelloway (2004), resistance to change can be defined as an attitude or behaviour that undermines the intention behind change objectives. Furthermore, it has been noted that employee resistance to change is one of the primary barriers to organisational change initiatives (Lippert & Davis, 2006). This resistance can have negative effects such as lower employee motivation and less than ideal outcomes from change programmes which is not fruitful. In their master's thesis, Khan & Rehman (2008) stated that a firm should develop its capacity to use employees to align their personal objectives with the firm's objectives. This will encourage employees to actively participate in both the firm's and their own goal-achieving. This solution can be considered more justified and easily acceptable by both parties, as it appears to be more impartial towards their interests. Maintaining a double but balanced approach, the company should pursue its

objectives while assisting its employees in achieving their personal goals. These will force all sides to move in the direction of equilibrium and a win-win scenario. A lack of employees' ability to interpret information can also lead to a lack of understanding of information, particularly about changes. Stated differently, employees' resistance to change arises from a lack of thorough information dissemination. Insufficient communication is the ninth factor. (McKay and others, 2013). Louise (2014) in her research article mentioned it could be beneficial to examine managers' presumptions regarding these objections in addition to the employees who are raising them. Based on a two-dimensional framework, four suggested managerial positions have been identified. Whistleblowing, opinion, resistance/trauma, and resistance/disposition are the four positions. Every one of these roles is linked to a particular managerial approach. It could be simpler to comprehend how assumptions are created by taking a look at these techniques, such as self-rationalizations and rhetoric. Lastly, the framework created in this article can be applied to analyse presumptions regarding employee objections in previous research as well as to comprehend the relationship between managers and employees. According to a preliminary review offered here, there are some differences in these presumptions between the more general body of change management theory and the fields of social psychology, personality psychology, labour process theory, whistleblowing theory, and critical management studies. The prevailing assumptions in these diverse fields may also have an impact on study designs and findings. This conceptual rhetoric will be used in subsequent studies. According to Furxhi et al. (2016), organisational change is a crucial component of business organisations. It is produced as a result of the identification of performance gaps in the organisation or the generation of fresh concepts. Environmental organisation factors, both internal and external, have the power to initiate change. The goal of every modification is to raise organisational performance. The attitudes that employees have about change have a significant impact on the success of change management and implementation. Because they differ in terms of their personal experiences, motivation levels, socio demographic traits, knowledge, values, and behavioural models, employees respond to change initiatives in different ways. When they lose work autonomy, feel uncertain about their position, or are not sure about their job, they are more likely to be resistant to change. Conversely, workers are amenable to change if they are persuaded that the change is required to reach a desired future state, if they can clearly perceive that management is supportive of the change, and if the change is communicated to them. Thus, when managers of organisations treat staff members like human beings and avoid interacting with them during a period of change. Additionally, employees are more likely to accept organisational change if they believe the change will benefit them personally. Ultimately, employee participation in change projects is one strategy that encourages acceptance and engagement for a successful change management. In his study on change, Tetiana (2016) discovered that it is important to note that change is the one constant in the business environment that any company can count on. Employee resistance may arise from the need for an organisation to adopt new business strategies when it undergoes change. When an organisational change is proposed and encounters opposition, executives frequently claim that "they saw when reaction coming." They need to know whether a department or team can influence the change process differently than others, where resistance can be expected (department, team, or section of the change management process), and what causes of resistance vary depending on how each department or team is related to the change. Resistance to change has a place in the change management process, and the steps of the process—preparing for change, managing change, and reinforcing change—have been explained. Measuring the efficacy of the change management process is crucial for providing quantitative data and information on the status of the change, depending on the type of change. Measuring the effectiveness of the change management process

has highlighted metrics related to individual employees, the project as a whole, and change management activities. In the change management process, emphasis has been placed on various resistance states, change resistance causes, and change resistance forms. By utilising the expert survey and the suggested diagnosing model, important and substantial causes of resistance to change have been found. According to Daniel's (2019) research, Mckinsey and other researchers' change management process theory has been utilised to inform recommendations on how to improve the effectiveness of this process. In order to maximise chances for success, several facets of the change process at Nigerian businesses have been examined, and relevant interventions and strategies have been provided in a logical order of presentation. Thus, the analysis of how organisational change processes may impact worker job performance forms the basis of the conclusions. Additionally, in order to lead the transformation process in accordance with the change management theory and increase their chances of success, different leaders in other organisations can utilise the research work as a resource. In their research, Damawan & Azizah (2019) discovered that situational and individual factors can contribute to resistance to change. Apart from enhancing organisational quality via change, there are seven tactics that can be employed to surmount resistance to change. One recommendation for future research on resistance to change is to perform a meta-analysis.

4.1: Research Gap

For a thorough literature assessment, previous research books and a number of databases have been consulted. There is a tone of research on the various aspects related to change and what is importance of studying change from both the parties such as employees and organization. However, there hasn't been much research on the issue. Therefore, there is gap in research. Accordingly the very topic has been selected for knowing Employee's Psychology behind Opposing Change in the organization.

5: Research Methodology

The primary goal of the study was to know knowing Employee's Psychology behind Opposing Change in the organization.

5.1: Objectives of the Study

The basic objective of research was to study Employee's Psychology behind Opposing Change in the organization.

Accordingly, following objectives have been formulated:

To Study Employee Psychology behind Opposing Change

5.2: Research Design

Research design is to be called the blue print for a study which basically comprises of various techniques regarding which and how required information is collected by using an appropriate method of investigation efficiently. Since, the study is conceptual in nature, so the methodology used in the study is based on reviewing various research studies, articles, dissertations (Published/unpublished), text books by various authors in different geographical areas. According interpretations have been drawn and conclusion has been made.

6: Findings/Conclusion

After the above mentioned discussion, it has found the that employee's psychology behind resistance to organizational change happens due to certain aspects such as change often introduces uncertainty about the future, including how it will affect employees' roles, responsibilities, and job security. Fear of the unknown can lead employees to resist change as they may perceive it as risky or threatening to their well-being. Further, employees may resist change because they perceive it as a loss of familiar routines, relationships, status, or autonomy. People are often more motivated to

avoid losses than to acquire equivalent gains, so they may resist change to protect what they already have. It has been seen that humans are creatures of habit, and familiarity can breed comfort and a sense of security. Employees may resist change simply because they are comfortable with the way things are and are reluctant to disrupt their established routines or ways of working. Change can create cognitive dissonance, which is the discomfort that arises from holding conflicting beliefs or attitudes. Employees may resist change because it challenges their existing beliefs, values, or identity, leading to feelings of psychological discomfort. Further, employees may resist change if they feel they have little or no control over the change process or its outcomes. Perceptions of powerlessness can lead to feelings of frustration, resentment, or disengagement, prompting resistance as a way to regain a sense of control. Also, change initiatives that involve increased supervision, micromanagement, or loss of decision-making authority can trigger resistance from employees who value autonomy and independence in their work. In addition to the above, the employees may resist change if they perceive it as poorly planned, imposed without consultation, or driven by ulterior motives. Skepticism or distrust of leadership, the change process, or the organization's motives can undermine employees' willingness to embrace change. It has been come across that the employees may have emotional attachments to existing processes, systems, or traditions within the organization, making it difficult for them to let go and embrace new ways of doing things. Employees may resist change if they perceive it as conflicting with their existing priorities, goals, or commitments. Change initiatives that require significant time, effort, or resources may be met with resistance if employees feel they are already stretched thin. Employees may resist change if they do not fully understand the rationale behind it, the expected benefits, or how it will impact them personally. Clear communication and education about the change can help address misunderstandings and alleviate resistance.

Accordingly, Objective of the Study ***"To Study Employee Psychology behind Opposing Change"*** has been achieved.

7: Recommendations for Diagnosing Resistance to Change

Considering the findings of various research articles, it is recommended that the organizations should foster an environment where employees feel comfortable expressing their concerns, questions, and feedback about the proposed changes. Encourage open dialogue through team meetings, town halls, surveys, or one-on-one discussions with managers or change leaders. Identify key stakeholders who will be affected by the change and assess their attitudes, perspectives, and potential sources of resistance. This analysis can include employees at different levels of the organization, departments, unions, customers, and other relevant stakeholders. Change Readiness Assessments: Conduct assessments or surveys to gauge employees' readiness for change, including their attitudes, perceptions, skills, and willingness to adapt. This can help identify potential barriers to change and areas where additional support or resources may be needed. Identify specific factors or triggers that may be driving resistance to the change, such as fear of job loss, uncertainty about the future, concerns about increased workload, perceived lack of communication or involvement in the change process, or resistance to changes in established routines or practices. Assess the organization's culture, values, and norms to understand how they may be influencing attitudes toward change. Cultural factors such as resistance to authority, risk aversion, or entrenched ways of thinking and working can impact how change is perceived and received. Evaluate the effectiveness of leadership in driving and managing the change process. Leaders play a critical role in setting the vision, communicating the rationale for change, inspiring trust and confidence, and addressing concerns and resistance in a constructive manner. Assess the potential impact of the proposed changes on different stakeholders, including their roles, responsibilities, workflows, and job

satisfaction. Understanding how individuals and groups will be affected can help anticipate and address sources of resistance proactively. In the last, establish mechanisms for ongoing feedback and communication throughout the change process to monitor resistance, address concerns in real-time, and make adjustments as needed. Solicit input from employees on what is working well, what needs improvement, and how the change process can be more effectively managed.

Therefore, by systematically diagnosing resistance to organizational change, leaders and change agents can gain insights into the underlying dynamics at play and develop targeted strategies to address resistance, build buy-in, and foster a more successful and sustainable change effort.

References:

Ahmad Hafizh Damawan & Siti Azizah (2019). Resistance to Change: Causes and Strategies as an Organizational Challenge. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research, 5th ASEAN Conference on Psychology, Counselling, and Humanities* (ACPCH). 395. 49-53.

Bringselius, L. (2014). Employee Objections to Organizational Change: A Framework for Addressing Management Responses. *Organization Development Journal*. 32 (1). 41- 54.

Bryant, M. (2006). Talking about change: Understanding employee responses through qualitative research.

Management Decision, 44(2), 246-258.

Cand. G. F., Sonela S. and Marinela T. (2016). Organizational Change: Employees Reaction Towards It. European Journal of Multidisciplinary Studies. 1(*1*). 303-308.

Chawla, A. & Kelloway, E. K. (2004). Predicting openness and commitment to change. *The Leadership & Organization Development Journal.* 25 (6), 485-498.

Coch, L. and French, J.R.P. (1948). Overcoming Resistance to Change,. *Human Relations,* 1 (*4*). 512-32.

Cross O. D. (2019). Effect of Organizational Change on Employee Job Performance. *Asian Journal of Business and Management.*7(*01*), 22-27.

Eric B. Dent & Susan Galloway Goldberg (1999). Challenging "Resistance To Change. The Journal of Applied Behavioral Science. 25-41. Retrieved at https://www.ssrn.com on 19.01.2019.

Kamran K. & Masood ur R. (2008). Employees Resistance towards Organizational Change. *Master Thesis*. *Blekinge Institute of Technology School of Management Ronneby, Sweden*. 1-53.

Kuzhda, T. (2016). Diagnosing Resistance to Change in the Change Management Process. *Economics, Management and Sustainability,* 1(*1*), 49-59.

Lippert, S. K., & Davis, M. (2006). A Conceptual Model Integrating Trust Into Planned Change Activities To Enhance Technology Adoption Behavior. *Journal of Information Science,* 32*(5).* 434–448.

McKay, K., Kuntz, J., R., C., & Nazwall, K. (2013). The Effect of Affective Commitment, Communication and Participation on Resistance to Change: The Role of Change Readiness. *New Zealand Journal of Psychology,* 42(2). 29-40.

Morrison, E. W., & Milliken, F. J. (2000). Organizational silence: A barrier to change and development in a pluralistic world. *The Academy of Management Review, 25*(4), 706–725.

Oreg, S. (2003). Resistance to Change: Developing an Individual differences Measure. *Journal of Applied*

Psychology, 88 (4).680–693.

Steptoe, A., Fieldman, G., Evans, O., Perry, L., (1993). Control over work pace, job strain and cardiovascular responses in middle-aged men, *Journal of Hypertension.* 11, 751-759.

Board Composition and Integrated Reporting Quality: Evidence from Indian Selected Automobile Sector

Mayurkumar Vinubhai Dadresha
Department of Commerce,
Veer Narmad South Gujarat University, Surat

Dr. K. N. Chavda
Vice-Chancellor
Veer Narmad South Gujarat University, Surat

Abstract
The study examined the influence of corporate board characteristics on Integrated Reporting Quality: Evidence from the Indian Selected Automobile Sector. Sample drawn from the automotive industry that has released integrated reporting for at least the previous two years, between 2018 and 2023. Regression analysis, correlation, and descriptive statistics are the statistical methods used to measure the purpose of the study and content analysis via the creation of an integrated reporting index. The study's conclusions indicate a negative correlation between the number of executives on boards, women on boards, and board size. limitation of the study is that the sample size and statistical tools are limited.
Keywords: Integrated Reporting, Integrated Reporting Index, Automobile Sector, Board Diversity

Introduction
Corporate governance has become a crucial determinant of transparency and accountability in today's business environment, and the composition of a company's board plays a significant role in ensuring effective governance practices. One of the most critical aspects of corporate governance is integrated reporting (IR), which combines financial and non-financial information to provide a holistic view of a company's performance. The quality of integrated reporting is influenced by the characteristics of the board, as it is responsible for overseeing and approving disclosures. In this context, board composition, including diversity, independence, and expertise, can significantly impact the quality of integrated reports.
The automobile sector in India presents an interesting context for studying the relationship between board composition and IR quality. As a highly competitive and capital-intensive industry, automobile companies are increasingly expected to adopt sustainability practices and provide comprehensive disclosures through integrated reporting. In line with the International Integrated Reporting Council's (IIRC) framework, many companies in this sector have started embracing integrated reporting to communicate their strategies and value-creation processes over the short, medium, and long term. However, the quality of these reports varies across firms, and the role of board composition in influencing these differences remains underexplored.
This study aims to examine the relationship between board composition and the quality of integrated reporting in the Indian automobile sector. By analyzing a sample of selected companies, we seek to understand how factors such as board diversity, independence, and expertise contribute to the comprehensiveness and transparency of integrated reports. This research will add to the growing body of literature on corporate governance and sustainability reporting, particularly in the

Indian context, where regulatory and stakeholder pressures are driving the adoption of better reporting practices.

Review of Literature

Ali Ahmed et.al., (2023) this study aimed to investigate the potential correlation between the extent of disclosure in integrated reports of listed South African companies and corporate governance structures, namely the characteristics of the board, audit committee, and risk management committee. A mixed approaches approach was used in this research. the impact of corporate governance measures on investor relations practices of a sample of South African listed companies for the 2019–2021 period is estimated using a multiple regression analysis. A disclosure index including 60 information items derived from the IIRC framework and earlier research was used to measure disclosures to determine the amount of IR using the content analysis approach. The findings suggest that IR procedures are positively impacted by board size, board independence, and risk management committee independence. However, there is a negative correlation between IR practices and board expertise, board activity, audit committee independence, audit committee size, expertise, and meetings, as well as a negative relationship between IR practices and risk management committee expertise, meetings, size, and auditor type.

Fayad et.al., (2022) This study aims to fill this gap by examining how the qualities of the board of directors' impact Malaysian integrated reporting quality. Based on the agency theory's theories, the characteristics of the board that are taken into consideration include activity, gender diversity, size, independence, and competence. Between 2017 and 2020, a total of 173 integrated reports covering 64 firms were examined. The results show a positive correlation between IRQ and the gender diversity, size, and activity of the board. The results of this research add to the body of knowledge in many ways and further the active scientific discussion on integrated reporting**.**

Girella et.al., (2021) conducted a study on "Board characteristics and the choice between sustainability and integrated reporting: a European analysis" The study analyzed the annual reports of 2,103 firm-year observations between 2015 and 2018. The research findings indicate that board independence is the only variable that affects sustainability reporting, although board size and board independence affect integrated reporting adoption. The same two factors impact businesses that simultaneously adopt sustainability and integrated reporting. This indicates that the use of integrated reporting requires increased competencies and monitoring.

Vitolla et.al., (2019) conducted a study on "Board characteristics and integrated reporting quality: an agency theory perspective" The study analyzed the annual reports of 134 international firms. Regression, correlation, and robustness analysis are statistical techniques employed towards the objectives. The study concludes that there was a relationship between integrated reporting quality and a board's size, independence, diversity, and activity. In many of ways, this research enhances the body of knowledge in this area of study. In the first, it extends the impact of agency theory; in the second, it determines further internal factors that influence the quality of integrated reporting.

Ofoegbu et.al., (2018) The study investigated at whether corporate board compositions affected the amount of environmental disclosure given by listed companies in two of the world's most important economies that are merging: Nigeria and South Africa, which use traditional and integrated reporting frameworks, respectively. Descriptive, multidimensional, and regression techniques were used to examine data from the annual reports of 303 environmentally sensitive businesses chosen from South Africa (213) and Nigeria (90). Major findings show that environmental disclosure and board independence are significantly positively correlated in Nigeria. Environmental disclosure is considerably influenced by 45% of environmentally sensitive sectors in South Africa and insignificantly by 51% of environmentally polluting industries in Nigeria. Policymakers and other

authorities may use our results to create a framework that will have a significant influence on environmental reporting.

Objective

- To Assess the Relationship between Board Governance and IR quality in the context of the Indian automobile sector

Research Methodology

Sample Design and data

The study is limited to companies that uploaded their integrated report at least last year and are listed as NSE 50 and top five in their sector based on market cap. If the above condition is satisfied then an available sample has been selected for the study. Data was obtained from annual reports that various companies have published. Selected samples are 1. Maruti Suzuki India Ltd. 2. Tata Motors Ltd. 3. Mahindra & Mahindra Ltd 4. Eicher Motors Ltd 5. Hero MotoCorp Ltd. and study period were 2018-19 to 2022-23.

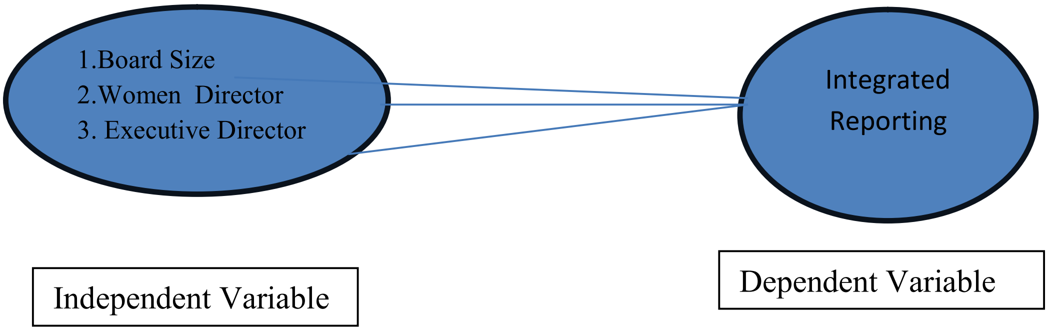

The dependent variable is the IR Index, measured using a weighted disclosure quality index and scoring method through content analysis. The integrated reporting framework 2021 is adhered to by the IR Index, which is based on content (8 Elements and Total 47 aspects shown in Table 1), and Table no. 2 is used as the scoring technique. Independent variables are Board Size, % of Women in board members, and % of executives in board members.

Content	**aspects**
Organizational overview and external environment	5
Governance	5
Business model	7
Risks and opportunities	3
Strategy and resource allocation	4
Performance	6
Future Outlook	3
Basis of preparation and presentation	3

Table 1 Integrated Reporting Disclosure Index
Table 2 Weighted Disclosure Index

Disclosures categories	Score Assigned
When an item is described in qualitative and quantitative terms. (i.e. specific)	4
When an item is described in qualitative and quantitative terms. (i.e. non-specific or in general terms)	3
When an item is described in qualitative or Quantitative terms (i.e. specific)	2
When an item is described in qualitative or quantitative (i.e. non-specific or in general terms)	1
When an item is not disclosed	0

This study uses regression analysis to test its hypotheses. The regression equation was as follows:

IR = β0 + β1 Board Size + β2 %Women + β3 % Executives + µ

Hypothesis Development

Independent Variable	Hypothesis	Expected Sign
Board Size	H1	+
Executive	H2	+
Women	H3	+

Findings

Descriptive Statistics

Tables 3 show the mean, standard deviation, minimum and maximum values, and measures of skewness and kurtosis for the numerical variables for companies adopting Integrated Reporting in India

Table 3 Descriptive Statistics

	N	Range	Min.	Max.	Sum	Mean	S.D.	Skew.	Kur.
IR	25	.45	.53	.98	21.57	.86	.11	-2.14	3.72
FEMALE	25	26.19	7.14	33.33	469.08	18.76	7.60	.15	-1.08
BOARDSIZE	25	10.00	4.00	14.00	246.00	9.84	2.93	-.26	-1.03
EXECUTIVE	25	55.56	11.11	66.67	920.87	36.83	17.40	.33	-1.22

According to Table 3, the Board size in companies with IR ranges between 4 and 14 directors with an average size of approximately 9.84. While executives are a maximum of 66.67 % and a minimum of 11.11 % in companies with a mean value of 36.83%. Overall, female directors represent 18.76% of the total board size of directors.

Correlation matrix

Table 4 presents the Pearson correlations matrix between the dependent and independent variables. The results of the Pearson correlation analysis indicate that the highest correlation coefficient is 0.350 on BOARD SIZE.

Table 4 Correlations Matrix

		IR	BOARDSIZE	FEMALE	EXECUTIVE
IR	Pearson Correlation	1	.350	.119	-.174
	Sig. (2-tailed)		.086	.570	.406
BOARDSIZE	Pearson Correlation	.350	1	-.216	.031
	Sig. (2-tailed)	.086		.300	.881
FEMALE	Pearson Correlation	.119	-.216	1	-.530**
	Sig. (2-tailed)	.570	.300		.006
EXECUTIVE	Pearson Correlation	-.174	.031	-.530**	1
	Sig. (2-tailed)	.406	.881	.006	

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).
IR is significantly positively correlated to % WOMEN with 0.119 at the 5% significance level while is negatively correlated to % Executive with -0.174 at the 5% level.

Regression results

Table 5 provides the results of the multivariate regression models. The Chi-square test is 44.34 and the model appears highly significant (ρ =.001). The VIF test suggests that the model does not suffer from any multicollinearity problem where the VIF of all variables ranges between 1.059 and 1.404.

Table 5 Linear Regression results

Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients			
		B	Std. Error	Beta	t	Sig.	VIF
1	(Constant)	.698	.152		4.585	.000	
	BOARDSIZE	.015	.008	.385	1.881	.074	1.059
	FEMALE	.002	.004	.144	.599	.555	1.471
	EXECUTIVE	-.001	.002	-.109	-.465	.647	1.404

The results also indicate that, as hypothesized (H1), company BOARD SIZE has a positive (β1= .015) and statistically Insignificant relationship (p = 0.074) with the adoption of IR. Similarly, in support of hypothesis 2, the regression results show an Insignificant positive relationship (β2 = .002, ρ = .555) between % WOMEN and a firm choosing IR.% Executive is found to be negatively related

to IR (β3=-.001)and the p-value is higher than the significance level then it is insignificant.

Conclusions

The investigation used a sample of firms in the Indian automobile sector to assess the causal relationship between the diversity components of the board and the implementation of IR as a disclosure mechanism. Three of the hypotheses are not supported by the study's outcomes**.** There are several limitations to our study such as the sample being limited also the statistical tool being limited. further research is required to fully comprehend the implications of our particular research topics. Starting with, other board characteristics, such as professional and educational experience, foreign members of the board and members of the auditor should be examined to get more insight into the impact of board Characteristics on disclosure standards. The fact that the empirical findings are based on longitudinal, research further study will be based on the cross-sectional study.

Reference

Ahmed, M. M. A. (2023). The relationship between corporate governance mechanisms and integrated reporting practices and their impact on sustainable development goals: evidence from South Africa. *Meditari Accountancy Research*, *31*(6), 1919-1965.

Fayad, A. A. S., Mohd Ariff, A. H., Mohd, B., & Ooi, S. C. (2022). Dose board characteristics influence integrated reporting quality. *Empirical evidence from an emerging market. Cogent Economics and Finance*, *10*(1).

Girella, L., Zambon, S., & Rossi, P. (2021). Board characteristics and the choice between sustainability and integrated reporting: a European analysis. *Meditari Accountancy Research*, *30*(3), 562-596.

Ofoegbu, G. N., Odoemelam, N., & Okafor, R. G. (2018). Corporate board characteristics and environmental disclosure quantity: Evidence from South Africa (integrated reporting) and Nigeria (traditional reporting). *Cogent Business & Management*, *5*(1), 1551510.

Vitolla, F., Raimo, N., & Rubino, M. (2020). Board characteristics and integrated reporting quality: An agency theory perspective. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, *27*(2), 1152-1163.

Lopes, A. I., & Braz, M. J. (2020). Integrated reports and board diversity: An international perspective. In *Conceptual and theoretical approaches to corporate social responsibility, entrepreneurial orientation, and financial performance* (pp. 152-170). IGI Global.

Adenan, N. Z. C., & Said, R. (2021). The role of board diversity on the relationship between corporate governance, human capital and integrated reporting: a systematic literature review approach. *International Journal of Critical Accounting*, *12*(5), 382-402.

Huei, L. Y., & Kee, P. L. (2021). Integrated reporting and firm performance in Malaysia: moderating effects of board gender diversity and family firms. *Studies of Applied Economics*, *39*(4).

Lajnef, K., & Dhifi, K. (2024). Does board cultural diversity mediate the relationship between integrated reporting and corporate social responsibility? Insights from South Africa. *Management Research Review*.

Fasan, M., & Mio, C. (2017). Fostering stakeholder engagement: The role of materiality disclosure in integrated reporting. *Business Strategy and the Environment*, *26*(3), 288-305.

Anazonwu, H. O., Egbunike, F. C., & Gunardi, A. (2018). Corporate board diversity and sustainability reporting: A study of selected listed manufacturing firms in Nigeria. *Indonesian Journal of Sustainability Accounting and Management*, *2*(1), 65â-78.

ભારતમાં નગરીકરણ

ડૉ. નિલેશ બી. સેતા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર(સમાજશાસ્ત્ર)
શ્રીમતી વી. પી. કાપડિયા મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, ભાવનગર

➢ **પરિચય :–**

વર્તમાન સમયમાં સામાજિક પરિવર્તન અને આર્થિક વિકાસના પરિબળોમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયા એક મુખ્ય પરિબળ તરીકે સ્થાન ધરાવે છે. માનવસમાજમાં નગરના અસ્તિત્વનું મૂલ્યાંકન કરતા કેટલાક વિદ્વવાનો સભ્યતાના એક અભિન્ન અંગ તરીકે સ્વીકારે છે તો બીજી બાજુ કેટલાક અન્ય વિદ્વવાનો નગર વિકાસને સભ્યતાની પડતીના ચિહ્ન સ્વરૂપે જોવે છે. ભારતમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયાનો વિચાર કરતા ખ્યાલ આવે છે કે પ્રાચીનકાળથી ભારતમાં શહેરોના ઉદ્દભવ, નિર્માણ અને વિકાસની પ્રક્રિયા તથા ગામડામાંથી શહેરમાં સ્થળાંતર કરવાની પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રહી છે. પ્રાચીનયુગની તુલનામાં મધ્યયુગમાં શહેરોનો વ્યાપ વિસ્તૃત બન્યો જેમાં મુખ્યત્વે રાજકીય કારણો કેન્દ્રસ્થાને હતાં. બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન ભારતમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયા મધ્યયુગ કરતા વધુ ઝડપી બની તેમાં ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. આમ છતાં ૧૯૫૧ સુધી ભારતમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયા એકંદરે ધીમી રહી હતી. પરંતુ છેલ્લા પંચોતેર વર્ષમાં ગ્રામીણલોકોનું શહેરોમાં સ્થળાંતર કરવાનું પ્રમાણ સતત વધતું જાય છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં સામાજિક આયોજનનું એક ધ્યેય ઝડપી ઉદ્યોગીકરણ કરવાનું રહ્યું છે. પરિણામે શહેરોમાં અનેકવિધ જાહેર અને ખાનગી ઉદ્યોગો સ્થપાતા રહ્યા અને આ રીતે ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયા તુલનાત્મક રીતે ઝડપી બનતાં નગરોની વૃદ્ધિનો દર પણ વધતો રહ્યો છે.

➢ **નગરીકરણનો અર્થ :–**

નગરીકરણ નગર સમુદાયના ગત્યાત્મક પાસાને લગતી પ્રક્રિયા છે. નગરીકરણની પ્રક્રિયામાં એક બાજુ નગરની વસ્તીમાં વૃદ્ધિ થાય છે તો બીજી બાજુ નગરના તત્વોનું ગામડામાં પ્રસરણ થાય છે. અહીં આપણે વિભિન્ન વિદ્વવાનો દ્વારા આપવામાં આવેલ અર્થ સમજીએ.

- નગરીકરણની વ્યાખ્યા આપતાં બર્ગેલ જણાવે છે કે ‘‘નગરીકરણ એવી પ્રક્રિયા છે કે જેની મારફત ગ્રામ્ય સમુદાયો નગરીય રૂપ ધારણ કરે છે.’’
- આશિષ બોઝ વસ્તીશાસ્ત્રીય અર્થમાં નગરીકરણનો અર્થ આપતા જણાવે છે કે ‘‘અમુક સમયગાળા દરમિયાન કુલ વસ્તીમાં નગરીય વસ્તીના પ્રમાણમાં થયેલ વૃદ્ધિને નગરીકરણ કહેવાય.’’
- નેલ્સ એન્ડરસન નગરીકરણનો વિસ્તૃત અર્થ આપતા જણાવે છે કે ‘‘નગરીકરણનું તાત્પર્ય માત્ર ગામડાના લોકનું શહેરો તરફ જવું અથવા ખેતી છોડી વ્યાપાર કે નોકરી કરવી એવો જ નથી. પરંતુ આ પ્રક્રિયામાં વ્યકિતના વિચારો, વ્યવહારો, મનોવૃત્તિઓ અને મૂલ્યોમાં થવાવાળુ પરિવર્તન પણ સમાયેલું છે.’’

ઉપરોકત વ્યાખ્યાઓના આધારે નગરીકરણનો અર્થ સમજાવતાં તેનાં નીચે મુજબના ત્રણ મુખ્ય પરિમાણો દર્શાવી શકાય :

૧) નગરસમુદાયમાં સ્થળાંતર વડે થતી વસ્તીવૃદ્ધિ
૨) દેશની કુલ વસ્તીમાં ગ્રામીણ સમુદાયની તુલનામાં નગર સમુદાયમાં રહેતા લોકોનું વધતું જતું પ્રમાણ.
૩) નગર કે શહેરની અસર હેઠળ ગ્રામીણ સમુદાયોમાં નગરીય તત્વોનું પ્રસરણ.

આમ, નગરીકરણ એક એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં નિશ્રિત સમયગાળા દરમિયાન ગ્રામીણ વસ્તીનું શહેરોમાં સ્થળાંતર કરવાની, શહેરોના ઉદ્દભવ અને વિકાસની, ગામડાનું નગરીય સ્વરૂપ ધારણ કરવાની અને આ રીતે નગરના કદમાં વૃદ્ધિ તથા નગરોની સંખ્યામાં થતી વૃદ્ધિની પ્રક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે.

➢ **ભારતમાં નગરીકરણ :–**

ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી જ નગરોનું અસ્તિત્વ રહ્યું છે. સિંધુખીણની નજીકમાં આવેલાં મોહેં–જો–દડો અને હડપ્પા શહેરો કદમાં તુલનાત્મક રીતે નાના હોવા છતાં સભ્યતાના કેન્દ્રો તરીકેનું સ્થાન ધરાવતા હતાં. પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં પણ નગરોનું અસ્તિત્વ હતું. પરંતુ તે સમયના નગરીકરણના પ્રમાણ, સ્વરૂપ અને લાક્ષણિકતાના સંદર્ભે પૂરતી માહિતી પ્રાપ્ત થતી

નથી. આમ છતાં પ્રાચીન યુગનાં નગરોમાં કાશી, પ્રયાગ, અયોધ્યા, મથુરા વગેરે ઉલ્લેખનીય છે. મૌર્યકાળ દરમિયાન ભારતમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયા ઉપર પ્રકાશ પાડે તેવી કેટલીક માહિતી ઉપલબ્ધ થાય છે. મૌર્યકાળમાં નગરોની સંખ્યામાં વધારો થયો. નાના કદના શહેરોનું મોટાં કદનાં શહેરોમાં રૂપાંતર થયું જેમાં નાલંદા, રાજગૃહ, મેરઠ, પાટલીપુત્ર, સારનાથ, બનારસ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. લલિતપ્રસાદ નોંધે છે તે મુજબ મૌર્યયુગમાં અનેક ગામડાંઓનું નાના નગરોમાં રૂપાંતર થયું અને નગરોનો વિકાસ થયો. ગુપ્તયુગ દરમિયાન અનેક નવાં નગરોની સ્થાપના થઈ. નાસિક, ઉજજૈન જેવાં શહેરો આ સમયગાળા દરમિયાન વિકાસ થયો. મુસ્લિમયુગમાં અનેક નગરોનો નાશ થયો તો બીજી બાજુ મુસ્લિમ અને મોગલકાળમાં નવાં નગરોનું નિર્માણ થયું. ફત્તેહપુર સિક્રી, ફિરોઝાબાદ, સહરાનપુર, મુગલસરાઈ, અલાહાબાદ વગેરે નોંધી શકાય. આમ,પૂર્વઔદ્યોગિક યુગમાં ભારતનાં નગરો રાજકીય અને આર્થિક વર્ચસ્વ ધરાવવા ઉપરાંત શૈક્ષણિક, સાંસ્કૃતિક અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે પણ ઘણું આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકયા હતાં. આ અર્થમાં ભારતમાં નગરો તથા નગરવિકાસનો ઘણો લાંબો અને સમૃદ્ધ ઇતિહાસ છે.

- **ભારતમાં નગરીય વસ્તી :–**

ભારતમાં નગરીકરણને સમજવા સમયે–સમયે ભારતમાં નગરીય વસ્તીમાં થયેલા વધારાની સમજ મેળવવી જરૂરી છે જે નીચેના કોષ્ટક પરથી સ્પષ્ટ થશે.

કોષ્ટક નં. ૦૧ : ભારતમાં ગ્રામીણ–શહેરી વસ્તી

વર્ષ	શહેરી વસ્તી (ટકામાં)	ગ્રામીણ વસ્તી (ટકામાં)
૧૮૭૨	૮.૭૨%	૯૧.૨૮%
૧૯૦૧	૧૦.૮૪%	૮૯.૧૬%
૧૯૫૧	૧૭.૨૯%	૮૨.૭૧%
૨૦૦૧	૨૭.૭૮%	૭૨.૨૨%
૨૦૧૧	૩૧.૧૬%	૬૮.૮૪%

સ્ત્રોત : વસ્તી ગણતરી અહેવાલ – ૨૦૧૧

ઉપરોકત કોષ્ટકથી ખ્યાલ આવે છે કે ૧૮૭૨માં ભારતનાં નગરોમાં વસવાટ કરતા લોકોનું પ્રમાણ માત્ર ૮.૭૨% હતું જયારે ગ્રામીણ સમુદાયમાં વસવાટ કરતા લોકોનું પ્રમાણ ૯૧.૨૭% હતું. ૧૯૦૧માં નગરમાં વસતા લોકોનું પ્રમાણ માંડ ૧૦.૮૪% હતું જે ૧૯૫૧માં ૧૭.૨૯ થયું એટલે કે ૫૦ વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન ગ્રામીણ વસ્તીમાં ૬.૫%નો ઘટાડો થયો તો નગરની વસ્તીમાં ૬.૫%નો વધારો થયો. આ ઘટના નગરીકરણની પ્રક્રિયાનો નિર્દેશ કરે છે. ભારતમાં ૨૦૦૧માં ૨૭.૭૮% લોકો નગરમાં વસતા હતા એટલે કે ૧૯૫૧ થી ૨૦૦૧ના સમયગાળા દરમિયાન નગરીય વસ્તીમાં ૧૦.૫૯%નો વધારો થયો, જેનાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્વતંત્રતા ભાદ ભારતમાં નગરીકરણની ઝડપમાં વધારો થયો છે. ૨૦૧૧માં ૩૧.૬% લોકો નગરમાં વસવાટ કરતા હતા. આમ, ૨૦૦૧ થી ૨૦૧૧ના માત્ર એક દસકામાં નગરીય વસ્તીમાં ૩.૩૫%નો વધારો થયેલો જણાય છે જે દર્શાવે છે કે એકવીસમી સદીની શરૂઆતમાં ગ્રામીણલોકોની નગરમાં જવાની પ્રક્રિયા અતિ ઝડપી બની છે.

ભારતમાં આઝાદી પહેલા બ્રિટિશ વહીવટકર્તાઓએ ભારતમાં ઔદ્યોગિક વિકાસ માટે રસ દાખવ્યો નહી આથી નગરીકરણને વેગ મળી શકયો નહી. તેમ છતાં ૧૯૨૧ના વસ્તીગણતરી અહેવાલમાં નોંધવામાં આવ્યું કે, ૧૯૦૧ થી ૧૯૨૧ દરમિયાન ૫૦,૦૦૦ કે તેનાથી વધુ વસ્તીવાળા નગરોમાં ૧૬%નો વધારો થયો, જયારે ૫,૦૦૦ થી ૫૦,૦૦૦ની વસ્તીવાળા નગરોમાં ખાસ વધારો થયો નહીં. જે ઘટના દર્શાવે છે કે ''મધ્યમ કદનાં નગરો ક્ષીણ થતાં જાય છે અને મોટા કદના નગરો વધતા જાય છે.'' આનાથી વિપરીત વિધાન ૧૯૩૧ના મૈસુરના એક રીપોર્ટમાં નોંધવામાં આવ્યું, તેમાં જણાવવામાં આવ્યું કે ''લોકો પાસે જયારે ગામડાંમાં જીવવા કોઈ સાધન રહેતાં નથી અને પાયમાલ થઈ જાય છે ત્યારે તેઓ નગરમાં રોજગારી અર્થે જાય છે, એટલે કે જયાં સુધી ગામડાંમાં આજીવિકા મળી રહે ત્યાં સુધી લોકો નગર તરફ જવાનો વિચાર કરતા નથી.

- **ભારતમાં નગરોની સંખ્યા :–**

ભારતમાં પ્રત્યેક દશકમાં નગરીય વસ્તી અને નગરોની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી રહી છે. શહેરોની સંખ્યામાં થયેલો વધારો નવા નગરોના નિર્માણની અને ગામડાનું નગરોમાં રૂપાંતર પામવાની પ્રક્રિયા ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. ભારતમાં ઉદ્યોગીકરણ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, શિક્ષણ વગેરે જેવા પરિબળોના કારણે નગરીકરણની પ્રક્રિયા ઝડપી વિકસી છે. નીચે કોષ્ટકમાં ૧૯૦૧ થી ૨૦૧૧ દરમિયાન ભારતમાં નગરોની સંખ્યા અને વસ્તી દર્શાવવામાં આવી છે.

કોષ્ટક નં. ૦૨ : ભારતમાં નગરોની સંખ્યા અને વસ્તી

ક્રમ	સેન્સસ વર્ષ	નગરોની સંખ્યા	નગરીય વસ્તી (મિલિયનમાં)	નગરીય વસ્તી (ટકામાં)
૧	૧૯૦૧	૧૯૧૬	૨૫.૭૦	૧૦.૮૫
૨	૧૯૧૧	૧૯૦૮	૨૫.૬૭	૧૦.૩૦
૩	૧૯૨૧	૨૦૪૮	૨૭.૮૨	૧૧.૧૮
૪	૧૯૩૧	૨૨૨૦	૩૩.૧૪	૧૨.૦૦
૫	૧૯૪૧	૨૪૨૭	૪૩.૭૭	૧૩.૮૬
૬	૧૯૫૧	૩૦૬૦	૬૨.૦૦	૧૭.૨૯
૭	૧૯૬૧	૨૭૦૦	૭૮.૩૪	૧૭.૯૭
૮	૧૯૭૧	૩૧૨૬	૧૦૮.૨૬	૧૯.૯૧
૯	૧૯૮૧	૪૦૨૯	૧૫૬.૪૨	૨૩.૩૪
૧૦	૧૯૯૧	૪૬૮૯	૨૧૫.૭૮	૨૫.૭૦
૧૧	૨૦૦૧	૫૧૬૧	૨૮૬.૧૨	૨૭.૮૧
૧૨	૨૦૧૧	૭૯૩૫	૩૭૭.૧૦	૩૧.૨૦

સ્ત્રોત : વોલ્યુમ – ૨, રૂરલ–અર્બન ડિસ્ટ્રીબ્યુશન ગુજરાત સિરીઝ – ૨૫, સેન્સસ–૨૦૧૧

ઉપરોકત કોષ્ટકથી ખ્યાલ આવે છે કે ભારતમાં ૧૯૦૧માં ૧૯૧૬ શહેરોમાં ૨૫.૭૦ મિલિયન લોકો વસવાટ કરતા હતા જે ભારતની કુલ વસ્તીના ૧૦.૮૫% હતા. જેમાં વધારો થતા ૨૦૧૧માં ૭૯૩૫ શહેરોમાં ૩૭૭.૧૦ મિલિયન લોકો શહેરોમાં વસવાટ કરતા થયા જે ભારતની કુલ વસ્તીના ૩૧.૨૦% છે. ૧૯૧૧ના વર્ષને બાદ કરતા ૧૯૦૧ થી ૨૦૧૧ સુધી ભારતમાં દરેક દશકમાં નગરીય વસ્તીમાં વધારો થતો જણાય છે. ખાસ કરીને આઝાદી બાદ ભારતમાં નગરો અને નગરીય વસ્તી તીવ્રગતીએ વધી છે.

- **ભારતમાં સૌથી વધુ નગરીય વસ્તી ધરાવતા રોજયો :–**

૨૦૧૧ના વસ્તી ગણતરી અહેવાલ પ્રમાણે દેશની ૩૧.૧૬% વસ્તી નગરોમાં વસવાટ કરતી હતી. એટલે કે દેશની કુલ ૧૨૧ કરોડની વસ્તી પૈકી ૩૭.૭ કરોડ લોકો નગરોમાં વસવાટ કરતા હતા. દેશમાં સૌથી વધુ નગરીય વસ્તીનું પ્રમાણ ધરાવતું રાજય ગોવા છે જેની કુલ વસ્તીના ૬૨.૨% લોકો શહેરમાં વસવાટ કરે છે તો બીજા ક્રમે મિઝોરમ આવે છે જેની કુલ વસ્તીના ૫૧.૫% લોકો શહેરમાં વસવાટ કરે છે. જો કે દેશની કુલ શહેરી વસ્તીમાં મિઝોરમનો ફાળો માત્ર ૦.૦૧% જ છે. તમિલનાડુમાં ૪૮.૪% લોકો શહેરમાં વસવાટ કરે છે તો કેરળની કુલ વસ્તીના ૪૭.૭% લોકો શહેરમાં વસવાટ કરે છે જયારે મહારાષ્ટ્રમાં ૪૫.૨% નગરીય વસ્તી છે.

દેશમાં નગરમાં વસવાટ કરતા લોકોની બાબતમાં મહારાષ્ટ્ર પ્રથમ ક્રમ ધરાવે છે જયાં કુલ ૫૦.૮ મિલિયન લોકો નગરમાં વસવાટ કરે છે જે દેશની નગરમાં વસવાટ કરતી કુલ વસ્તીના ૧૩.૫% લોકો છે. દેશના સૌથી વધુ વસ્તીવાળા પ્રથમ દસ શહેરોમાં મહારાષ્ટ્રના મુંબઈ(પ્રથમ ક્રમ) અને પુના(આઠમાં ક્રમે) એમ બે શહેરોનો સમાવેશ થાય છે તો બીજા ક્રમે ઉત્તરપ્રદેશ આવે છે જયાં ૪૪.૪ મિલિયન લોકો શહેરોમાં વસવાટ કરે છે. ભારતના સૌથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરોમાં ઉત્તરપ્રદેશના કાનપુર(દસમાં ક્રમે)નો સમાવેશ થાય છે. જયારે શહેરી વસ્તીની બાબતમાં ત્રીજા ક્રમે તમીલનાડુ રાજય હતું અહીં ૩૪.૯ મિલિયન લોકો નગરમાં વસવાટ કરે છે. રાજયનું ચેન્નઈ(ચોથા ક્રમે) ભારતના સૌથી વધુ વસ્તીવાળા પ્રથમ દસ શહેરોમાં સ્થાન ધરાવે છે.

- **સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરો :–**

વસ્તીના પ્રમાણના સંદર્ભે નગરોની સંખ્યાની વૃદ્ધિનો વિચાર કરીએ તો ૧૯૩૧માં ૧ લાખ કે તેથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરોની સંખ્યા ૩૮ની હતી જે વધીને ૧૯૫૧માં ૭૬ની થઈ. ૧૯૫૧માં ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરોની સંખ્યા માત્ર ૫ (મુંબઈ, કલકત્તા, મદ્રાસ, હૈદરાબાદ અને દિલ્હી) હતી, જે ૧૯૭૧માં ૭ થઈ, ૧૯૯૧માં ૨૩ની થઈ અને ૨૦૦૧માં ૩૫ અને ૨૦૧૧માં ૧૦ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા શહેરોની સંખ્યા ૫૩ થવા પામી.

૨૦૧૧ના વસ્તીગણતરી અહેવાલ પ્રમાણે દેશમાં ૭૯૩૫ શહેરો આવેલા છે. જેમાં ૪૦૪૧ વૈધાનિક શહેરો, ૩૮૯૪ સેન્સસ શહેરો અને ૫૩ મેટ્રોપોલીટન(૧૦ લાખથી વધુ વસ્તી ધરાવતા) શહેરોનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં સૌથી વધુ વસ્તી ધરાવતા દસ શહેરો નીચે મુજબ છે.

કોષ્ટક નં. ૦૩ : ભારતના સૌથી વધુ વસ્તીવાળા શહેરો–૨૦૧૧

ક્રમ	શહેર	રાજય	વસ્તી(કરોડમાં)
૧	મુંબઈ	મહારાષ્ટ્ર	૧૮.૧૪
૨	દિલ્હી	દિલ્હી	૧૬.૩૧
૩	કોલકતા	પશ્ચિમ બંગાળ	૧૪.૧૧
૪	ચેન્નઈ	તમીલનાડુ	૮.૯૯
૫	બેંગ્લોર	કર્ણાટક	૮.૪૯
૬	હૈદરાબાદ	આંધ્રપ્રદેશ	૭.૭૪
૭	અમદાવાદ	ગુજરાત	૬.૩૫
૮	પુના	મહારાષ્ટ્ર	૫.૦૪
૯	સુરત	ગુજરાત	૪.૫૮
૧૦	કાનપુર	ઉતરપ્રદેશ	૨.૯૨

સ્ત્રોત : વસ્તી ગણતરી અહેવાલ –૨૦૧૧

આમ, અન્ય દેશોની તુલનામાં ગ્રામીણ અને શહેરીવસ્તીના પ્રમાણના આધારે ભારતમાં નગરીકરણ ધીમું દેખાતું હોવા છતાં ભારતનાં નગરોમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો જે દર છે તે વિદેશના નગરોની વસ્તીવૃદ્ધિના દર કરતાં ઉંચો છે. ભારતમાં બ્રિટિશ અમલ દરમિયાન નવાં શહેરોનો ઉદ્દભવ થયો અને ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતાં ગયાં. ગામડામાંથી શહેરોમાં થતાં સ્થળાંતરનું પ્રમાણ પણ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું અને તે રીતે શહેરોમાં વસ્તીનું કેન્દ્રિકરણ થતું ગયું. આ રીતે જોતાં ભારતમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયા ઝડપી બની છે. ભારતમાં જે ઢબે નગરીકરણ થઈ રહ્યું છે અને તેણે જે કેટલીક વિલક્ષણ સામાજિક ઘટના વિકસાવી છે તે કારણે કેટલાક પશ્ચિમી વિદ્વાનો ભારતના નગરીકરણને 'અતિનગરીકરણ' તરીકે ઓળખાવે છે. અતિનગરીકરણ એટલે નગરોની વસ્તીમાં થતો ઝડપી વધારો.

➢ **નગરીકરણના સહાયક પરીબળો :–**

ઉપરોકત માહિતીથી ખ્યાલ આવે છે કે વર્તમાન સમયે ભારતમાં નગરીકરણની પ્રક્રિયા તીવ્રગતિએ આગળ વધી રહી છે જેને પશ્ચિમના વિદ્વવાનો 'અતિનગરીકરણ' તરીકે ઓળખાવે છે જેના માટે નીચે મુજબના કેટલાક સહાયક પરીબળો જવાબદાર હોવાનું જોવા મળે છે.

૧) કૃષિક્ષેત્રમાં ક્રાંતિ :–

ભારતમાં એક સમય એવો હતો કે જયારે ગ્રામીણ સમુદાયને કૃષિ માટેનું મુખ્ય કેન્દ્ર માનવામાં આવતું હતું. આ યુગમાં ખેતી માટેના જૂના સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા ઉત્પાદન કરવામાં આવતું આથી ખેડૂતના પોતાના કુટુંબનું ગુજરાન ચાલે એટલી કમાણી જ થઈ શકતી હતી. જો કે વર્તમાન સમયે ખેતી ક્ષેત્રે ક્રાંતિકારી ફેરફારો થયા છે. બળદના ઉપયોગ દ્વારા હળથી ખેતી કરવામાં આવતી તેના બદલે ટ્રેકટર આવ્યા, ઉત્તમ પ્રકારના બિયારણો, જંતુનાશક દવાઓ, ખાતરોનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. થ્રેસર, સ્પેયર, ડ્રીલમશીન જેવા આધુનિક સાધનોનો વિકાસ થતા ઓછા ખર્ચ અને સરળતાથી ઉત્પાદન મેળવવાનું શકય બન્યું છે આજે ડ્રોનના ઉપયોગથી દવાનો છંટકાવ પણ શકય બન્યો છે. નહેરો અને કૂવા દ્વારા વ્યાપક જમીનમાં સિંચાઈ થવા લાગી છે. આ તમામ ફેરફારોના પરિણામે કામમાં સરળતા અને ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે આથી ગ્રામીણ ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરતા લોકોની આવકમાં વધારો થયો છે. આ આવકનો ઉપયોગ કરી ગ્રામીણ લોકો નગરીય જીવનશૈલીના તત્વોને પોતાના જીવનમાં આત્મસાત કરી પોતાના જીવનને વધુ સુવિધાપૂર્ણ બનાવે છે. વર્તમાન સમયે ગ્રામીણ સમુદાયમાં ખાનપાન, પહેરવેશ, ઘર સજાવટની વસ્તુઓ વગેરેમાં શહેરી તત્વો જોવા મળે છે જે ગ્રામીણ સમુદાયમાં નગરીય તત્વોના પ્રસરણનો નિર્દેશ કરે છે. આમ, કૃષિક્ષેત્રે આવેલા પરિવર્તનોએ નગરીય તત્વોના ગ્રામીણ સમુદાયમાં પ્રસરણમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે.

૨) ઔદ્યોગીકરણ :–

નગરીકરણ માટે સૌથી મહત્વનું સહાયક પરિબળ ઔદ્યોગીકરણ છે. ઉદ્યોગીકરણ એટલે માનવ સંચાલિત ઉત્પાદનનાં સાધનોની જગ્યાએ યંત્ર સંચાલિત સાધનોના ઉપયોગ અને તેનું વિસ્તૃતિકરણ. ઉદ્યોગીકરણ વ્યકિતને વ્યાવસાયિક પસંદગીની વિશાળ તકો પૂરી પાડે છે અને વ્યકિતમાં ઉચ્ચ જીવનધોરણની ઝંખના જગાડે છે. સાથોસાથ તે પરંપરાગત હસ્તઉદ્યોગો અને ગૃહઉદ્યોગો ઉપર વિઘાતક અસર ઉપજાવે છે. આથી ઉદ્યોગીકરણ ભૌગોલિક અને સામાજિક ગતિશીલતા માટેનું મહત્વનું પરિબળ બનતાં તે શહેરીકરણ માટેનું સહાયક પરિબળ બને છે.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પરિણામ સ્વરૂપ નવી–નવી શોધોનો જન્મ થતા અનેક સ્થળોએ મોટા–મોટા કારખાના સ્થાપિત કરવામાં આવ્યા જે ઉત્પાદનના કેન્દ્રો બન્યા અને ધીમે ધીમે વિશાળ નગરમાં પરિવર્તિત થયા. નવા વિકસેલા ઔદ્યોગિક કેન્દ્રોમાં ગ્રામીણ લોકો રોજગારી માટે આવીને વસવાટ કરવા લાગ્યા આથી નગરીકરણની પ્રવૃત્તિને વેગ મળ્યો. ભારતમાં કેટલાક નગરો તો વિશિષ્ટ ઉદ્યોગોના કારણે જ વિકસ્યા જેમ કે લોખંડ ઉદ્યોગ માટે ટાટાનગર અને જમશેદપુર, કાગળ ઉદ્યોગ માટે દાલમીયાનગર, કાપડ ઉદ્યોગ માટે અમદાવાદ, સ્ટીલ ઉદ્યોગ માટે રૂરકેલા, ટેકક્ષટાઈલ અને હિરા ઉદ્યોગ માટે સુરત વગેરે.

૩) શિક્ષણનો વિકાસ :–

નવા અસ્તિત્વમાં આવેલા ઔદ્યોગીક કેન્દ્રોના સંચાલન માટે શિક્ષિત વ્યકિતઓની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે. આથી શહેરોમાં આધુનિક શિક્ષણ સંસ્થાઓનો વિકાસ થતા શહેરો શિક્ષણના કેન્દ્રો બનવા લાગ્યા. કારખાનામાં કામ કરતા કર્મચારીઓના બાળકો માટે સ્થપાયેલી શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ગ્રામીણ સમુદાયમાં વસવાટ કરતા લોકો પણ પોતાના બાળકોને મોકલવા લાગ્યાં જેના કારણે શહેરોની શિક્ષણ વ્યવસ્થાએ લોકોનું ધ્યાન ખેચ્યું. પરિણામે શિક્ષણ માટેના કેન્દ્રો નગરોમાં બદલાવવાની પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. પ્રાચીન અને મધ્યયુગમાં કેટલાંક શહેરો તેના પ્રસિદ્ધ શિક્ષણ કેન્દ્રોના લીધે વિકાસ પામ્યાં હતાં. તક્ષશીલા, વારાણસી, નાલંદા, વિક્રમશિલા વગેરે પ્રાચીન નગરોના વિકાસમાં શિક્ષણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. મધ્યયુગમાં બનારસ, મિથિલા, પ્રયાગ, મદુરાઈ વગેરે ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કેન્દ્રો હતાં. જયારે વર્તમાન સમયે વલ્લભવિદ્યાનગર, યાદવપુર, રૂરકી વગેરે જેવા શૈક્ષણિક શહેરોએ નગરીકરણમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી છે.

શિક્ષણ એક બાજુ ઉચ્ચ જીવનધોરણની ઝંખના જગાડી સામાજિક ગતિશીલતાનું દ્વાર બને છે, ઉદ્યોગોના કારણે ઊભી થયેલ નવી વ્યવસાયિક તકો ઝડપવા તે વ્યકિતને શકિતમાન બનાવે છે. આથી શિક્ષણ વ્યકિતને શહેરો તરફ લઈ જાય છે અને શિક્ષિતો શહેરમાં સ્થળાંતર કરવા લાગે છે. બીજી બાજુ, શિક્ષણ સંશોધન પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપે છે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે થતાં સંશોધનો ઔદ્યોગિક વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપી નવા ઉદ્યોગો વિકસાવવાની શકયતાઓ સર્જી ઉદ્યોગીકરણની પ્રક્રિયાને અને તે દ્વારા નગરીકરણની પ્રક્રિયાને વેગ આપે છે.

૪) પરીવહન સાધનોમાં વૃદ્ધિ :–

ઔદ્યોગીક ક્રાંતિના કારણે યંત્રો દ્વારા ઝડપથી વસ્તુનું ઉત્પાદ શકય બન્યું પરંતુ કાચો માલ કારખાના સુધી લાવવા અને તૈયાર માલ બજાર સુધી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થાનો અભાવ જણાતો હતો. આથી આ દિશામાં સંશોધનો થવા લાગ્યા જેના પરિણામે રેલ્વે, મોટરકાર, વિમાન, ટ્રક વગેરે તીવ્રગતિવાળા વાહનો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. બ્રિટિશઅમલ દરમિયાન ભારતમાં રેલ્વેની સ્થાપના અને તેનું વિસ્તૃતીકરણ થયું અને સ્વતંત્રતા પછી ભારતના મોટાભાગના વિસ્તારોને રેલ્વેથી સાંકળવામાં આવ્યા. એ જ રીતે ધોરીમાર્ગો અને અન્ય પાકા રસ્તાઓના વિકાસને લીધે માલની હેરફેર સરળ અને ઝડપી બની તથા મુસાફરી પણ સરળ અને ઝડપી બની તો જળમાર્ગના વિકાસે આંતરિક અને બાહ્ય વ્યાપાર તથા આયાત અને નિકાસ–વ્યાપાર સુગમ બનાવ્યો. આમ, ખૂબ જ ટૂંકા સમયગાળામાં આકાશ, જમીન અને સમુદ્ર માર્ગે પરિવહન માટેના સાધનોની ઝાળ પાથરી દેવામાં આવી. જેના પરિણામે વ્યાપારિક નગરો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં અને વ્યાપારની ઉન્નતીની સાથો સાથ આર્થિક ઉન્નતી પણ થવા લાગી. કલકત્તા, કંડલા, કોચી, મુંબઈ, અમદાવાદ, વિશાખાપટ્ટનમ વગેરે જેવા શહેરો પરિવહન સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે.

૫) વ્યાપારી ક્ષેત્રોનો વિકાસ :–

બ્રિટિશ શાસન પૂર્વે ભારતમાં આજીવીકાનું મુખ્ય સાધન ખેતી અને ખેતી સાથે સંકળાયેલા વ્યવસાયો હતા. પરંતુ ઔદ્યોગીક ક્રાંતિના પરિણામે યંત્રવિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો જેના દ્વારા ઉત્પાદિત વસ્તુઓના ખરીદ–વેચાણ માટે નવા બજારોની આવશ્યકતા પડી આથી પરીવહન સુવિધાઓથી પરિપૂર્ણ સ્થાનો ઉપર વ્યાપારી ક્ષેત્રોનો વિકાસ થયો. આમ, જે સ્થળો પર ખરીદ–વેચાણ માટેના બજારોનો વિકાસ થયો તે ક્ષેત્રો વ્યાપારી કેન્દ્ર તરીકે ખ્યાતી પામ્યા જેણે નગરીકરણની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

૬) વસ્તીવૃદ્ધિ :–

૧૯૦૧માં ગ્રામીણ વસ્તી ૨૧ કરોડ ૨૫ લાખ હતી જે ૧૯૫૧માં ૨૯ કરોડ ૮૬ લાખ થઈ જયારે ૨૦૧૧માં ૮૩ કરોડ ૩૦ લાખ થઈ. આમ ગ્રામીણ વસ્તીમાં સતત વધારો થતો ગયો જેની સામે ખેતી કરવા યોગ્ય જમીન અને ખેત ઉત્પાદનમાં નહિવત્ વધારો થયો. ગ્રામીણ વસ્તીમાં થયેલા વધારાની મૂળભૂત આવશ્યકતાની પૂર્તિમાં સફળતા ન મળતા ગ્રામીણલોકો આજીવિકાની શોધમાં એવા નગર તરફ સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા જે ઔદ્યોગિક કેન્દ્ર તરીકે વિકસિત થયા હોય. આજ કારણથી વર્તમાન સમયે નગરીકરણની પ્રવૃત્તિને વધુ બળ મળી રહ્યું છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદ અને સુરત જેવા શહેરોમાં થયેલ વસ્તીનો વધારો આ પ્રક્રિયાનું જ પરિણામ છે.

૭) નગરોનું આકર્ષણ :–

ગ્રામીણ વસ્તીના શહેરમાં સ્થળાંતર માટેનું એક મહત્વનું કારણ નગર પ્રત્યેનું આકર્ષણ છે. નગર આધુનિક જીવનશૈલી અને નવાં નવાં આર્થિક સાહસો કરી સમૃદ્ધ જીવન ગાળવા માટેની જરૂરી તકો ધરાવતું કેન્દ્ર હોય છે. નગરમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ, ભૌતિક સગવડો, આનંદ–પ્રમોદના સાધનો, નોકરી માટેની વિશાળ તકો, આરોગ્ય માટેની વિશિષ્ટ સેવાઓ હોવાથી સૌ કોઈ આકર્ષાય છે. શહેરમાં વ્યકિત પોતાની તમામ આવશ્યકતાઓની પૂર્તિ સરળતાથી કરી શકે છે. રોજગારી માટેની વિભિન્ન તકો, મનોરંજન માટે સિનેમાગૃહો, બાગ–બગીચા, બાળકોના શિક્ષણ માટે શાળા–કોલેજ અને શિક્ષણના કેન્દ્ર હોય છે. આથી સ્વાભાવિક રીતે જ ગ્રામીણ લોકો નગરથી આકર્ષાયને નગરમાં આવવા પ્રેરાય છે જે નગરીકરણની પ્રવૃત્તિને વેગ આપે છે.

૮) રાજકીય પરિસ્થિતિ :–

ભારતમાં કેટલાક શહેરો તેના રાજકીય મહત્વને લીધે ઉદ્દભવ–વિકાસ પામ્યા છે. રાજયની રાજધાનીનું મથક ધરાવતાં સ્થળો, જિલ્લા કે તાલુકા મથકો રાજકીય, વહીવટી અને ન્યાયવિષયક મહત્વ ધરાવતા હોવાના લીધે વિકાસ પામે છે. આવા સ્થળો ધીમે ધીમે વ્યાપાર, વાણિજય, ઉદ્યોગ, શિક્ષણ વગેરે ક્ષેત્રે પણ મહત્વ ધારણ કરતા જાય છે. પરિણામે આસપાસનાં ગામડાની વસ્તી ત્યાં સ્થળાંતર કરી વસવાટ કરવા માટે આવે છે. બુદ્ધના સમય દરમિયાન રાજગૃહ એક તીર્થસ્થાન હતું. બિંબિસારે રાજગૃહને રાજધાની બનાવી. આથી સમય જતાં તે પ્રાચીનયુગનું રાજકીય અને ધાર્મિક મહત્વ ધરાવતા નગરમાં રૂપાંતર પામ્યું. અજાતશત્રુએ પાટલિપુત્રને રાજધાની બનાવી ત્યારબાદ તેનો વિકાસ થવા લાગ્યો અને મૌર્યયુગમાં તે મહત્વનું શહેર બન્યું. કેટલીક વખત જે તે રાષ્ટ્ર કે રાજયની રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ થતી ઉથલ–પાથલના કારણે કે રાજયની નીતિના કારણે લોકોને એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં જવાની ફરજ પડે છે. જેમ કે આઝાદી સમયે ભારત અને પાકિસ્તાનના ભાગલા પડતા અનેક લોકો પાકિસ્તાનમાંથી નિરાશ્રિત થઈ ભારતમાં આવી જુદા જુદા પ્રદેશમાં વસવાટ કર્યો. એ જ રીતે ૧૯૭૧માં બાંગ્લાદેશની મુકિત સમયે બાંગ્લાદેશમાંથી અસંખ્ય લોકોએ કલકત્તા આવીને વસવાટ કર્યો.

રાજકીય નેતાઓ પણ મહદઅંગે શહેરી સમુદાયમાં વસવાટ કરતા હોય છે આથી નગરોની સુખ–સુવિધા પ્રત્યે વધુ જાગૃત હોય છે. પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં નગરોની ઉન્નતી માટે વધુમાં વધુ પૈસા ફાળવવામાં આવે છે. નગરોમાં સૈનિક છાવણી, પોલીસ સ્ટેશન, બેન્કો, સંશોધન કેન્દ્રો, શાળા, કોલેજ, હોસ્પિટલ, રસ્તા, રેલ્વે, વિમાન જેવી સુવિધાઓ સરળતાથી વિકસિત થાય છે. કેન્દ્રિય મંત્રીઓ કે રાજય સરકારના મંત્રીઓ અવાર–નવાર શહેરની મુલાકાત અર્થે આવતા હોય છે. આ જ કારણથી લોકોની માંગો અને ફરીયાદોનુ નિવારણ તાત્કાલીક કરવામાં આવે છે.

૯) અનુકૂળ ભૌગોલિક વાતાવરણ :–

અનુકૂળ ભૌગોલિક વાતાવરણ નગરીકરણનું એક મહત્વનું સહાયક પરિબળ છે. બ્રિટિશઅમલ દરમિયાન શહેરોની ઉત્પત્તિ માટેના વિભિન્ન પરિબળોમાં એક પરિબળ ભારતના અમુક વિસ્તારોની ઠંડી આબોહવા હતી. બ્રિટિશ પ્રજા ઠંડા પ્રદેશની રહેવાસી હતી. આથી ભારતમાં વસવાટ માટે તેમણે ઠંડી આબોહવાવાળા પ્રદેશો શોધીને ત્યાં શહેરો વસાવવાની શરૂઆત કરી. દહેરાદૂન, મસૂરી, નૈનીતાલ, સિમલા વગેરે શહેરોના ઉદ્દભવ–વિકાસ પાછળ ત્યાંની અનુકૂળ ઠંડી આબોહવાએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આ ઉપરાંત જયાં ઉપજાવ જમીન, સિંચાઈના સાધનો, ખનિજ પદાર્થો, અનુકૂળ જળવાયુ વગેરે હોય ત્યાં મોટા–મોટા ઉત્પાદન કેન્દ્રો સરળતાથી વિકસિત થાય છે. આ પ્રકારના કેન્દ્રોમાં રોજગારી વ્યાપક તકો હોવાથી લોકો સ્થળાંતર કરી આવા પ્રદેશમાં વસવાટ કરે છે જે નગર તરીકે વિકસિત થાય છે. ગંગાના ખીણ પ્રદેશમાં ૨૩ જેટલા મોટા શહેરો વિકસ્યા છે જેમાં તે પ્રદેશની ફળદ્રુપતાએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. જમશેદપુર, રાચી, જરીયા, ધનબાદ ખનીજ સંપતિના લીધે વિકાસ પામ્યા છે તો કાપડ ઉધોગ માટેના અનુકૂળ હવામાનના કારણે મુંબઈ અને અમદાવાદ જેવા શહેરોનો વિકાસ થયો છે.

૧૦) મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળ :–

કન્નડ લોકોમાં એક કહેવત છે કે 'બરબાદ થયા પછી શહેરોમાં જાઓ.' એટલે કે ગામડામાં જમીન વગેરે બધી જ મિલકત ગુમાવી દીધા પછી આજીવિકાનું કોઈ સાધન ન રહેતાં આજીવિકા મેળવવા શહેરોમાં સ્થળાંતર કરો. આમ, આર્થિક પાયમાલીમાંથી હતાશા અને નિરાશામાંથી બહાર નીકળવા કેટલાક ગ્રામલોકો શહેરોમાં સ્થળાંતર કરે છે. ગ્રામીણ મધ્યમ વર્ગના અને નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય લોકોને નગરીય જીવનનું આકર્ષણ હોય છે. આવું આકર્ષણ પણ મનોવૈજ્ઞાનિક પરિબળ છે.

➢ **સારાંશ :–**

ભારતીય સભ્યતાના અસ્તિત્વનું મૂલ્યાંકન કરતા ખ્યાલ આવે છે કે ભારતીય સભ્યતાના અભિન્ન અંગ તરીકે નગરોનું અસ્તિત્વ રહ્યું છે. જો કે વર્તમાન સમયે વિભિન્ન પરીબળોની અસર નીચે નગરીય વસ્તીમાં તીવ્ર ગતીએ વધારો થઈ રહ્યો છે જે રાષ્ટ્રીય વિકાસને અવરોધવાનું કામ કરે છે કારણ કે નગરોમાં વસ્તીના અતિશય દબાણના લીધે જાહેર સગવડો પૂરી પાડી શકાતી નથી. આ જ કારણથી ભારતમાં છેલ્લા ત્રણ દાયકાથી વધી રહેલ નગરીય વસ્તીના કારણે અતિનગરીકરણની વિભાવના અસ્તિત્વમાં આવી છે.

➢ **સંદર્ભ સૂચી :–**

- ડૉ. હરીશ દોશી(૧૯૯૮), ***નગર સમાજશાસ્ત્ર***, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ–૬
- ડૉ. લલિતપ્રસાદ ક. વિદ્યાર્થી(૧૯૬૭), ***ભારતીય નગર (સમાજશાસ્ત્રીય અન્વેષણ)***, આર. આર. શેઠની કંપની, અમદાવાદ–૧
- ડૉ. હરીશ દોશી(૧૯૮૯), ***ભારતમાં નગરીકરણ***, યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ–૬
- डॉ. वी. एन. सिंह और डॉ. जनमेजय सिंह(२०१७), ***नगरीय समाजशास्त्र***, विवेक प्रकाशन, दिल्ली-७
- शशि के. जैन, ***नगरीय समाजशास्त्र***, रिसर्च पब्लिकेशन, जयपुर
- डॉ. नम्रता सिंह(२००९), ***मध्यकालीन भारत मे नगरीकरण***, युनिवर्सिटी पब्लिकेशन, नई दिल्ली
- रामबीहरीसिंह तोमर एवं डॉ. द्वारिकादास गोयल(१९७५), ***नगरीय समाजशास्त्र***, श्रीराम मेहर एण्ड कम्पनी, अगर-३
- ૩૨લ–અર્બન ડિસ્ટ્રીબ્યુશન ગુજરાત સિરીઝ – ૨૫, વોલ્યુમ – ૨, સેન્સસ–૨૦૧૧
- https://censusindia.gov.in/census.website/
- https://mohua.gov.in/cms/urban-growth.php
- https://en.wikipedia.org/wiki/Urbanization_in_India

અમેરિકાનું આંતર-બાહ્ય અવલોકન : *સલામ અમેરિકા ઉર્ફે મારી વિદ્યાયાત્રા*
[સલામ અમેરિકા ઉર્ફે મારી વિદ્યાયાત્રા, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૯૬, મૂલ્ય : ૮૦]

પલક ગુર્જર
પીએચ.ડી. શોધછાત્ર,
ગુજરાતી વિભાગ, ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર

અજયસિંહ ચૌહાણ
પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, ગુજરાત કેન્દ્રીય વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગર

આધુનિક અને અનુઆધુનિક એમ બે સમયોમાં સુમન શાહનું વિવેચન ક્ષેત્રે તેમજ સર્જનાત્મક ક્ષેત્રે મહત્વનું કાર્ય રહ્યું છે. સૈદ્ધાંતિક વિવેચન અને કૃતિ વિવેચન એમ બંને જોડાજોડ એમના વિવેચન કાર્યો સતત ચાલ્યાં છે. એની સમાંતર વાર્તા, નિબંધમાં પણ એ નવોન્મેષ દાખવતા રહ્યા છે. એમની અભ્યાસ પ્રીતિને કારણે એ નવી-નવી તકો નવા-નવા વિદ્યાધામોની યાત્રા કરતા રહ્યા. એમાંથી જ એમને અમેરિકાની યેલ યુનિવર્સિટીમાં વિઝિટીંગ ફેલો તરીકે જોડાવાની તક મળી. આ માટે પ્રારંભે ઇંગ્લેન્ડ અને પછી અમેરિકામાં એમ મળી ચારેક મહિના જેટલું વિદેશમાં રહ્યા. એના અનુભવ 'સલામ અમેરિકા ઉર્ફે મારી વિદ્યાયાત્રા'માં આલેખિત કર્યા છે. પુસ્તકના શીર્ષકમાં અમેરિકાની સાથે વિદ્યાયાત્રા કેન્દ્રમાં છે. એમણે પ્રસ્તાવનામાં જ કહ્યું છે : "આ વિદ્યાયાત્રા કથા છે, છતાં સરેરાશ અર્થની પ્રવાસ કથા નથી, એમ નથી. આપણા એ જાતના સાહિત્ય રાશિમાં આનાથી શો અને કઈ રીતનો ઉમેરો થાય છે, તે અભ્યાસીઓ શોધશે, પછી જાણવું ગમશે" એમના આ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં એમની ભીતર રહેલા નિબંધકારના અનેક ઠેકાણે દર્શન થાય છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ભાષાભવનમાં પ્રોફેસર તરીકે કાર્ય કરતા સુમન શાહને અમેરિકા કે બ્રિટનની કોઈ જાણીતી યુનિવર્સિટીમાં જઈ સાહિત્યનું કામ કરવાની અદમ્ય ઝંખના હતી. એટલું જ નહિ, એમનું જીવનસ્વપ્ન પણ હતું. માટે જ જ્યારે તક મળે છે ત્યારે તે યેલ યુનિવર્સિટી, અમેરિકામાં સંશોધન કાર્ય અર્થે પોતાના ખર્ચે જાય છે. કોઈપણ સ્થળ, પરિવેશ વિશેનું નિરીક્ષણ બહુ માર્મિક અને મૂળગામી હોય છે, તે આ પુસ્તકમાંથી પસાર થતાં દેખાતા વગર રહેતું નથી. એટલું જ નહિ, જે-તે સ્થળ કે તેના માહોલને આલેખવામાં તેમની સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિ, તુલનાત્મક બૌદ્ધિક અભિગમ અને રસાળ ગદ્ય તરત નજરે પડે છે. પોતાના પ્રવાસના પ્રારંભના દિવસોમાં તેઓ ઇંગ્લેન્ડમાં રોકાય છે અને ત્યાંના જાણીતા સ્થળોનો પ્રવાસ કરે છે. એનાં વર્ણનો વિગતે આ પુસ્તકમાં આલેખાયા છે. ઇંગ્લેન્ડના રસ્તાઓની સ્વચ્છતા, બજારોની ચહલ-પહલ એ બધું સતત ભારત સાથે જોડીને એ સન્નિધિકરણ દ્વારા વાતને ઉપસાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, "એક સરેરાશ અંગ્રેજ સ્ત્રી કે પુરુષ પ્રમાણમાં વધારે ઝડપી ચાલ ધરાવે છે. અમેરિકનોનું પણ એમ જ છે. ઉતાવળ હોય તો તે લગભગ દોડવા જેવું કરે પણ બધી જ વખતે તમને જરા પણ અથડાવાય નહીં, તેની પૂરી કાળજી રાખે. અકસ્માતે તેમ થઈ જાય તો ઊભા રહીને પ્રામાણિક ભાવે માફી માંગે. **આવા દરેક પ્રસંગે પ્રેમાદરની તેમ હાસ્યની આપ-લે થાય છે. ધૃણા, તિરસ્કાર કે ગાળોની નહીં." (પૃષ્ઠ, ૧૦)

અંગ્રેજો વિશે એટલે કે ધોળિયાઓ વિશે આપણે ત્યાં જોવા મળતી લોકવાયકાઓ અંગે તેમણે નિજી અનુભવોથી તેનું ખંડન કર્યું છે. ધોળિયાઓ ધોળા હોય છે એટલું જ નહીં, કંઈ ખાસ રૂપાળા કે નેકીલા નથી હોતા, એ વાયકા તેમને સાવ ખોટી લાગે છે. એટલે ત્યાંના માનવ સૌંદર્યનું વર્ણન અને તે વિશેનો પોતાનો મત તેઓ નિઃસંકોચ પ્રગટાવતાં નોંધે છે કે, "અંગ્રેજ સ્ત્રી કે પુરુષ માટે ગોરા હોવું તો સામાન્ય પણ કેટલાય ચહેરા અમને અક્ષરશઃ સુંદર જોવા મળ્યા. સુરેખ શિલ્પ અને રમણીય નાક-નકશા.

વાળની વિવિધ છટાઓ ને પોશાક-આભૂષણોનો પૂરો ઠાઠમાઠ. મને થતું શારીરિક સુદૃઢતા અને સૌષ્ઠવનો સુભગ યોગ દાખવતી રમણીઓ ખરે જ પરલોકની ભ્રાંતિ સર્જે છે. ગ્રીક શિલ્પોમાં કે યુરોપીય ચિત્રકલામાં કે સાહિત્ય રચનાઓમાં જોયેલું-વાંચેલું સૌંદર્ય હરતું-ફરતું સંચરતું જોવાનો એ લહાવો અનેરો હતો. આમાં અભિભૂત થવાની વાત નથી, પ્રભાવ ઝીલવાની અને ઝીલ્યા પછી તેની પ્રામાણિક કબૂલાત આપવાની વાત છે. દંભીઓ કે ડોળઘાલુઓ જ એવા લહાવા છૂપાવી શકે. હું તો એ બધાંને જીવનરાગનું ઉપયોગી રસાયણ ગણું છું. સંભવ છે કે, એ વિનાનું બધું અધૂરું ને આછુંપાછું રહી જવાનું હોય.” (પૃષ્ઠ, ૧૦)

લંડનના ફૂટપાથ પર જોવા મળતા બસ્કર્સ અને બેગર્સ આપણી ભાષામાં કહીએ તો ભિખારીઓ જે રીતે ત્યાં ભીખ માગે છે, તેમાં પણ કેવું સ્વમાન રહેલું છે, તે લેખકે દર્શાવ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડના વિવિધ શહેરોમાં ફરતાં તેમણે જોયેલાં શહેરો, તેનાં વિવિધ સ્થળો, મકાનો, શેરીઓ, વાહનો અને શિસ્ત, લોકોનો વ્યવહાર અને ત્યાંનાં વૃક્ષો તથા સતત બદલાતું વાતાવરણ આ બધું લેખકની દ્રષ્ટિમાં બરાબર ઝીલાઈ છે અને તેમની સબળ કલમે નિરૂપાય છે. ત્યાંનાં વાહનો વિશે કેવી સહજ છતાં આસ્વાદ્ય ભાષામાં પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરતાં લખે છે, “લંડનમાં વોલ્વો, વૉક્સન, મઝદા એમ અનેકાનેક પ્રકારની કારો જોયેલી. આપણી રિક્ષાથી ય નાની લાગે એવી બચુડી કારો બહુ ગમી ગયેલી. માત્ર બે જ જણ બેસી શકે. એટલે બંને પ્રિયજન હોય, પરસ્પરને તો દેખીતું છે કે વધારે ફાવે. ગાડીઓનું એ વૈવિધ્ય ત્યાંની લાડીઓના વૈવિધ્ય જેવું જ અપરંપાર.” (પૃષ્ઠ, ૨૯)

ઇંગ્લેન્ડમાં લેખકનું આકર્ષણ તો શેક્સપિયરનું જન્મસ્થળ સ્ટેનફર્ડ જોવાનું હતું અને શેક્સપિયરની આ જગ્યાએ તેઓ પહોંચે છે ત્યારે તેનો રોમાંચક ભાવ તેમના એવા જ હૃદ્ય ગદ્યમાં બરોબર ઝીલાયો છે. “કાર પાર્ક કરીને, એ તડકિત ચોખ્ખી બપોરે જેવાં અમે મહાકવિના એ વિશ્વવિખ્યાત પરિસરમાં પગલાં ભર્યાં કે તરત મારા ચિત્તના ચોકમાં આનંદ ખળભળી ઉઠ્યો. ક્લોપ્ટન બ્રિજ પરથી ધીમી ચાલે શેક્સપિયર સ્ટેચ્યુને જોતાં જોતાં અમે હેનલી સ્ટ્રીટ પહોંચ્યા જ્યાં કવિનું જન્મસ્થળ છે. બાજુમાં જ ‘શેક્સપિયર સેન્ટર’ છે. એ બધી રોમાંચક ક્ષણો હતી. હું એવું જરૂર કહી શકું કે શેક્સપિયરનાં કેટલાંક સોનેટ્સ, ‘ઑથેલો’, ‘ટેમ્પેસ્ટ’, ‘જુલિયસ સીઝર’ અને ‘હેમ્લેટ’નો મેં સવિશેષ ઊંડાણથી અભ્યાસ કરેલો છે. કવિની કલાદાખલ મહાનતા મારી સાહિત્ય-સમજના એક ચોક્કસ સંવિભાગનું જવાબદાર પરિબળ છે. એ પૂર્વભૂમિકાને લીધે પણ હું થોડો વધારે ગદગદ હતો.” (પૃષ્ઠ, ૩૯-૪૦)

ઇંગ્લેન્ડમાં વસતા ગુજરાતીઓમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષાની સ્થિતિ ત્યાં શું છે, તે વિશે સચોટ નિરીક્ષણો વ્યક્ત કર્યાં છે. ત્યાં ચાલતા સાહિત્યના કાર્યક્રમો અને લખતા લેખકોને હજી વધારે નિસબતપૂર્વક કામ કરવાની આવશ્યકતા છે. તે વિશે તેમણે નોંધ્યું છે કે; વિદેશ વસતા સાહિત્યકાર પદવાંએ ખૂબ જ કામ કરવું રહે, સાથે પોતાની સાહિત્ય સાથેની નિસબત તપાસવી પડે અને લખવા માટેનું કારણ શોધીને પોતાનું આગવું કેન્દ્ર રચવું પડે. ત્યાંની સાહિત્ય સંસ્થાઓએ પણ કલાની સાધના - આરાધનાનો મહિમા સમજાવે તેવાં નક્કર કામોનું ન્યુક્લિયસ રચવું જોઈએ એકલા મેળાવળાથી કંઈ વળે નહીં. સાહિત્ય નામે હળ્યાં-મળ્યાં ને છૂટાં પડ્યાં, કે ખાધું-પીધું ને મોજ કરી એટલું જ જો કરવું હોય તો કશી મુશ્કેલી જ છે ક્યાં છે ?” (પૃષ્ઠ, ૨૧) આમ પંદર દિવસના રોકાણમાં તેમણે જોયેલું ઇંગ્લેન્ડ અહીં પ્રારંભના તેંતાલીસ જેટલાં પૃષ્ઠમાં સરસ રીતે પમાય છે.

પ્રકરણ ૭ પછી તેમનો અમેરિકા પ્રવેશ તેઓ જે પ્રયોજન માટે ગયા છે, તે યુનિવર્સિટીના વર્ણનથી થાય છે. આ પ્રકરણને આપવામાં આવેલું શીર્ષક જ ઘણું બધું સૂચવી જાય છે, જેમ કે, ‘યેલ યુનિવર્સિટી કે સિટી?’ જગવિખ્યાત એવા વિદ્યાધામનાં બધાં જ પાસાં તેમણે અહીં ઉજાગર કર્યાં છે. યુનિવર્સિટીના વિવિધ ડિપાર્ટમેન્ટોમાં કામ કરતા પ્રોફેસરો કે ઓફિસ સ્ટાફ આ બધાનો જે સહકાર લેખકને મળે છે, તે અતિ ઉત્સાહવર્ધક છે.

અમેરિકા શક્યતાઓથી ભરપૂર એવો વિરલ દેશ છે. લેખક કહે છે તેમ અમેરિકન વ્યક્તિનું નાગરિક તરીકેનું જીવન, તેનું જાહેર-જીવન પૂરેપૂરું ‘ઓકે’ છે અને એટલે જ અમેરિકાની વિશેષતાઓ જોયા પછી નોંધે છે કે; “આંખ મળે કે તરત અજાણ્યું જન પણ ‘હાય’ કરે, કરે જ. એમાં બનાવટ કે ટેવની વાત નથી. એમાં માણસને માણસ મળી ગયાની એક માનવીય અભિવ્યક્તિ છે, એક જાતની સાહેદી પૂરવાની વાત છે, તમને ફાવે તો તમે વાતોએ પણ વળગી શકો. અમેરિકામાં માનવીય વૈભવ અને

વિલાસ બધે ગર્જ્યા કરે છે. જાણે, બધું જેટલું અમેરિકન તેટલું એક્ઝોટિક તેટલું જ ઈરોટિક. ચોપાસ જીવનનો ઉલ્લાસ જ ઉલ્લાસ. અમેરિકા મનુષ્ય પ્રાણી સર્જી શકે તે સઘળી લીલાનો રઢિયાળો દેશ છે- જાણે મનુષ્યસર્જિત સ્વર્ગ ! સંસાર કંઈ અમસ્તો થોડો એના પ્રેમમાં પડેલો છે..!" (પૃષ્ઠ, ૯૭) અમેરિકાનું આટલું અહોભાવથી અદભુત આલેખન કરનારા આ સર્જક માત્ર ભાવુકતાથી બધ્ધ, એકપક્ષીય આલેખનકર્તા નથી. તેમણે 'અમેરિકા સ્વર્ગ નથી, સ્વર્ગનો આભાસ છે!' પ્રકરણમાં ત્યાંની ઝાક્ઝમાળ પછવાડે રહેલી બધી જ વિકૃતિઓ અને ગંદકીઓને બિલકુલ તટસ્થ રીતે અનાવૃત કરી છે. ત્યાંના દાંપત્યજીવન અને કુટુંબ જીવનનું ભંગાણ, સ્ત્રીઓ, બાળકો તથા વૃદ્ધોની દયનીય સ્થિતિ વિશે સચોટ નિરીક્ષણો રજૂ કર્યાં છે. સેક્સ અને તેની સાથે સંકળાયેલી અનેક વિગતો તેમણે તેની ભરપૂર મર્યાદાઓ સમેત ઉઘાડી પાડી છે. વ્યસનોની ચુંગાલમાં ફસાયેલા લોકો અને સેક્સ ટોયઝનું વેચાણ જેવી બાબતો, બાળપણમાં થતું જાતીય શોષણ, ગ્રૂપ સેક્સ, વેશ્યાવૃત્તિ (સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને દ્વારા) વગેરે બદીઓને વિગતે દર્શાવી છે. આવા દેશમાં વસતા ભારતીય અને ગુજરાતીઓની નવી પેઢીમાં સંસ્કારો બચાવવાની મથામણ અને તેના મિથ્યા પ્રયાસો વિશે તેમનાં મંતવ્યો ઘેરા ચિંતન સાથે પ્રગટ્યાં છે. જે સમાજમાં સ્ત્રી-પુરુષ સંબંધ વિશે આટલી મુક્તતા હોય ત્યાં બળાત્કાર અને વેશ્યાવૃત્તિ ન જ હોવાં જોઈએ, છતાં, અહીં છે.

અમેરિકન પ્રજાની મુક્ત અને સ્વતંત્ર જીવનપદ્ધતિ સામે આપણા સમાજની જૂઠ્ઠી અને દંભી જીવનરીતિને તર્ક અને ગદ્યના આકર્ષક સુમેળ દ્વારા પ્રગટાવી છે. બાળકો સાથે થતા જાતીય દુર્વ્યવહારો સંદર્ભે તેઓ કહે છે કે; "બાળ-જાતીય- દુર્વ્યવહારો ભારતમાં પણ નથી એમ નથી. પરંતુ આપણું બધું ખૂણે-ઢાંક્યું હોય છે. પ્રજા તરીકે આપણે એટલા બધા દંભી અને જૂઠા છીએ કે કશી પણ કમજોરીનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. સ્વીકાર નથી તેથી તેની ખુલ્લા મનની ચર્ચા પણ નથી. 'ઓપન ડિબેટ'ની તો વાત જ ક્યાં ? આપણે ભૂંડી રીતે મીંઢા છીએ. આપણો મોટા ભાગનો જીવન સમય જાતભાતની ઠાંસ મારવામાં વેડફાય છે."(પૃ. ૧૦૪)

પરદેશમાં લખાતા ગુજરાતી સાહિત્ય વિશે પણ તેમણે મૂલાગામી નિદાન કર્યું છે. જે લાગ્યું છે તે નિર્ભિક રીતે છતાં સહજ રીતે લખ્યું છે. ત્યાં લખાતા ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદાઓ બતાવીને તેઓ તેના ઉપાયો પણ સૂચવે છે, તે મોટી વાત છે. પરદેશમાં રહેતા સાહિત્યકારોએ કેળવવાની થતી સજ્જતા તેમણે મુદ્દાસર આલેખી છે. અહીં જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને માહિતીની વિગતો તથા તુલનાત્મક નિરીક્ષણો સવિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. છતાં લેખકમાં રહેલો પ્રકૃતિનો ચાહક જીવ પણ અહીં ઘણી બધી જગ્યાએ પૂરેપૂરો ખીલ્યો છે, અને એમ બન્યું છે, ત્યાં પ્રકૃતિનાં સુંદર વર્ણનો તેમના આસ્વાદ્ય ગદ્યમાં સુપેરે વિલસ્યાં છે, દા.ત. "આ સ્નોનું પ્રિયજનની કૃપા જેવું અથવા તો કોઈ પરમના પ્રેમ જેવું તો નથી ને...? સૌને સૌની અવસ્થા પાત્રતા, સજ્જતા પ્રમાણે મળ્યો હતો. જે જેટલો ઝીલી શક્યું, તે તેટલો પામ્યું હતું. ડાળખીને ચપટી મળ્યો, તો છાપરાને અઢળક મળ્યો, વૃક્ષોને વહેંચાયેલો મળ્યો, તો ઢોળાવોને ઢળતો મળ્યો... પણ પછી ઓગળતું બધું નીચે અને નીચે સરતું-પડતું અને ઝમતું-સિંચાતું રહ્યું... મેં એવાં અગણિત હિમપુષ્પોને ગળતાં જોયાં અત્ર તત્ર સર્વત્ર. પછી તો અંદરથી ય મૂંગા થઈ જવાયું. એ શુદ્ધ અનિર્વચનીયતાને બસ માણતો રહ્યો."(પૃ.69) તો ત્યાંનાં મકાનો વિશે લખે છે : "ત્યાંના રહેણાંકો, મકાનો, ઘરો પણ જાણે નાની- મોટી સ્થાપત્ય રચનાઓ. શેરીઓ જાણે ચિત્રકારે ઘડેલી-ચીતરેલી. આકારો વળાંકો અને રંગોની બધે સૌષ્ઠવભરી રમઝટ. વૃક્ષો અને પુષ્પો પણ બધે જ હોય. લોન પણ ક્યારેક જ ન હોય. પાર્ક, લેઈક્સ અને વૂડ્સની એકધારી પણ રોમાંચક મેળવણી પણ ખરી જ. એવી પ્રકૃતિથી એવું દૂર નથી અમેરિકા. ખરી વાત તો એ છે કે મનુષ્યકૃતિ અને પ્રકૃતિનું શક્યતમ સાયુજ્ય અમેરિકામાં ઠેકઠેકાણે ઊભું કરાયું છે." (પૃષ્ઠ, ૮૪)

સાગર, પશુ, પંખી અને માનવ વગેરેની જુદાઈનો એટલે કે નોખાપણાનો સુંદર ચિતાર આ વર્ણનમાં છે; "સાગર જોતાં એવું થાય, કે એમાં પેસિફિક ઓસનનાં પાણી ય છે, તો વળી એટલાન્ટિક્નાં ય ક્યાં નથી ? પ્રકૃતિમાં બધું એક અને એકાકાર છે. આકાશ, તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો તો એકનાં એક જ છે. તેમના પ્રકાશ અને તેમના પ્રકાશની અનુપસ્થિતિથી પ્રગટતા અંધકાર પણ બધે સરખેસરખા જ છે. છતાં દરેકના રૂપ જુદાં છેઃ પ્રકૃતિમાં રૂપોની અનંતતા છે. કોઈ વાદળું કદી પહેલાંના આકારે નથી હોતું.

વૃક્ષો અહીં છે, ત્યાં પણ છે. છતાં વૃક્ષ વૃક્ષમાં ફેર છે, પંખી પંખીમાં ફેર છે. ચહેકાટ એની એ ચકલીનો, પણ જુદો છે. બાળકો એવાં જ, પણ કલ્લોલ જુદો છે. માણસો એવાં જ - માણસ જેવાં ! પણ જુદાં છે." (પૃષ્ઠ, ૧૬૭)

આવાં મનોહર વર્ણનો સાથે લેખકમાં રહેલો ભાવનાત્મક ખૂણો ત્યાંના એક મકાનના દર્શનથી જે રીતે ખૂલ્યો છે, તે અગોચરની રમણીય ઝાંખી કરાવે તેવો બળૂકો છે. જેમ કે; "શિયાળાની એવી એક ભૂખરી સાંજે બસમાં હું યેલથી પાછો ફરતો'તો. પેલો શેરીઓવાળો ભાગ આવ્યો ને હું લગીર સૂનમૂન થવા લાગ્યો. થોડાં પેસેન્જર્સ હતાં બસમાં. એક શેરીના વળાંકે બસ-સ્ટોપ આવતાં બસ ઊભી. સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે ત્યારે તડકો નીકળી આવેલો. તડકાનો એક મોટો ટુકડો સામેના ઘરના વરંડાની જાળી લગી પહોંચી ગયેલો ને જાણે એને ચાળતો હતો. મને એકાએક થયું : આ ઘર મને જાણીતું છે - હું ક્યારેક અહીં રહ્યો છું. ક્ષણાર્થ ધૂંધળું થઈ ગયું બધું. કશો અજાણ અતીત ઉતરી આવ્યો. અને પછી તરત કંઈ નહીં -કેમકે બસ પણ ચાલવા માંડેલી. એ પેરાસાયકોલોજીકલ મોમેન્ટ હતી કે શું ? ખબર નથી, પણ ચિત્તમાં હજીએ એવી જ અકબંધ છે."(પૃ. ૧૬૫)

લેખકનો આ પ્રવાસ એ વિદ્યાકીય કાર્ય માટે થયેલો છે, તેથી માહિતીલક્ષી વિગતો અહીં આ પુસ્તકમાં સવિશેષ દેખાય છે. એટલે અમેરિકાની પ્રકૃતિનું જોઈએ તેટલું લલિત વર્ણન જોવા મળતું નથી. લેખકે એવાં પ્રાકૃતિક વર્ણનો હજુ વધુ સંપળાવ્યાં હોત તો પુસ્તક વધુ લાલિત્યમય બની રહેત. બીજી એક વાત એ પણ નોંધવાનું મન થાય છે કે લેખકની આ વિદ્યાયાત્રા હોવા છતાં તેમણે પોતે કરેલા પ્રોજેક્ટની વિગતો અને યેલ યુનિવર્સિટીમાં રહી કરેલું કામ, એ સંદર્ભ જોઈએ તેવો મૂકાયો નથી. થોડી આછીપાતળી વિગતો તે વિદ્યાકાર્યની મુકાઈ હોત તો આ પુસ્તકનું વિદ્યાકીય મૂલ્ય ખાસ્સું વધ્યું હોત ! છતાં સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આ પુસ્તકમાં મૂકાયેલાં સર્જકનાં સ્વાનુંભવપ્રેરિત નિરીક્ષણો, જે બુદ્ધિની ધાર પર બરાબર કસાઈને પ્રગટ્યાં છે. તેથી તેમાંથી પસાર થનારને માત્ર અમેરિકન શહેરો અને સ્થળો જ નહીં, પરંતુ તેના સમાજ અને લોકોની સારી-નરસી બંને બાજુઓનો સચોટ અને નિકટવર્તી પરિચય સાંપડે છે.

રામાયણ અને ઉત્તર રામચરિતનો તુલનાત્મક અભ્યાસ

પ્રા.પાલીબેન એલ.ગાંવિત
સંસ્કૃતના અધ્યાપક
સી.એન.આર્ટસ & બી.ડી.કોમર્સ કોલેજ, કડી

રામાયણનું કથાવસ્તુ ટુંકમાં જોઈએ તો, રાજા દશરથને ત્રણ રાણીઓ,ચાર પુત્રો, વિશ્વામિત્ર દ્વારા રામ લક્ષ્મણને યજ્ઞના રક્ષણ માટે લઈ જવું, સીતા સ્વયંવર,રામનું સીતા સ્વયંવરમાં શીવ ધનુષ્ય ભાંગવું, દશરથના ચારે પુત્રોના લગ્ન, માતાઓ દ્વારા નવવધુઓનો સત્કાર, દશરથ દ્વારા રામના રાજયાભિષેક જાહેરાત કરવી, મંથરાની ચઢવણીથી રાણી કૈકેયી દ્વારા લેણા નીકળતાં બે વરદાનોની માંગણી, રામના રાજયાભિષેક સમયે જ રામનો વનવાસ, રાજા દશરથનું રામના વિરહમાં મૃત્યુ, ભરત દ્વારા રાજ્યનો અસ્વિકાર,ભરત અને માતાઓ,મંત્રીઓ વગેરેનું રામને વનમાં લેવા જવું, રામની પિતાના સત્ય વચનના પાલન ખાતર વનમાંથી પાછા ફરવાની ના. રામ સીતા અને લક્ષ્મણનો વનમાં નિવાસ, રાવણ દ્વારા સીતાનું અપહરણ,રામ-લક્ષ્મણ દ્વારા સીતા શોધ. સુગ્રીવની મિત્રતા. સુગ્રીવ દ્વારા સીતા શોધમાં મદદ. હનુમાન દ્વારા સીતા શોધ, રામ-રાવણનું યુદ્ધ, રામનો લંકા વિજય, સીતાની અગ્નિપરીક્ષા, રામસીતાનું અયોધ્યામાં આગમન અને અયોધ્યામાં રામનો રાજ્યાભિષેક.

ભવભૂતિએ રામાયણના ઉત્તરકાંડમાંથી ઉત્તર રામચરિતનું કથાવસ્તુ લીધું છે. રામનો લોકવાયકાને કારણે સગર્ભા સીતાનો ત્યાગ,વાલ્મીકિ દ્વારા સીતાને આશ્રય, સીતા દ્વારા વાલ્મીકિ આશ્રમમાં જોડિયા પુત્રોનો જન્મ, વાલ્મીકિ દ્વારા લવ-કુશનો ઉછેર, સીતા ત્યાગ પછી લગભગ બાર વર્ષ પછી રામનો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો, રામનું યજ્ઞમાં વાલ્મીકિને આમંત્રણ, યજ્ઞમાં વાલ્મીકિ સહિત સીતા અને લવ-કુશની હાજરી,વાલ્મીકિ દ્વારા લવ-કુશને રામના દીકરાઓ તરીકે જાહેર કરવું, રામ દ્વારા લવ-કુશનો રામના દીકરાઓ તરીકે સ્વીકાર, સીતાનો પત્ની તરીકે રામ દ્વારા અસ્વીકાર થવાથી પૃથ્વી પ્રવેશ, રામ પોતાનું કાર્ય પૂરું કરે છે અને અંતે સ્વધામ જાય છે.

રામાયણ અને ઉત્તર રામચરિતના સામ્ય વિશે જોઈએ તો,રામ-રાવણના યુદ્ધ અને લંકાવિજય પછી રામનો રાજ્યાભિષેક, વાનરો, રાક્ષસો વગેરે સગા સંબંધીઓનું રામના રાજ્યાભિષેકમાં સામેલ થવું, રામનો વિલાપ,માલ્યવાન પ્રસ્ત્રવણ વગેરેનો ઉલ્લેખ, ત્રિજટા રાક્ષસીનો ઉલ્લેખ,સીતાને વનજોવાનું દોહદ, નગરચર્યા જોવા ગયેલ જાસૂસના વચનથી રામ દ્વારા સગર્ભા સીતાનો ત્યાગ, રામના વચને લક્ષ્મણનો ગંગાને કિનારે સીતાત્યાગ, વાલ્મીકિ દ્વારા સીતાને સહારો આપવો, વાલ્મીકિનું તમસા નદીમાં સ્નાન, વાલ્મીકિ આશ્રમમાં સીતા દ્વારા જોડયા પુત્રોનો જન્મ, વાલ્મીકિ દ્વારા લવ-કુશને શિક્ષા-અભ્યાસ, વાલ્મીકિ દ્વારા રામાયણની રચના અને લવ-કુશને રામકથા શીખવવી,સીતા ત્યાગ પછી રામનો બારવર્ષ પછી અશ્વમેધ યજ્ઞ,રામનુ એકપત્ની વ્રત, યજ્ઞમાં પત્નીની જરૂરત હોવાથી રામે બીજું લગ્ન ન કર્યું હોવાથી સીતાની મૂર્તિની સ્થાપના કરવી, અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડાને બાંધી લવ-કુશનું યુદ્ધ કરવું, લવ-કુશનું રામના પુત્રો તરીકે જાહેર થવું જેવા પ્રસંગો બંને કૃતિમાં સમાન રીતે નિરૂપાયેલા છે.

રામાયણ અને ઉત્તરરામચરિતના વૈષમ્ય વિષે જોઈએ તો, રામાયણમાં દશરથના ચાર પુત્રોનુ જ વર્ણન છે જયારે ઉત્તર રામચરિતમા દશરથને ચાર પુત્રો સિવાય શાંતા નામની એક દીકરી પણ છે તેને રાજા રોમપાદને દત્તક આપી છે અને ઋષ્યશૃંગ રાજાને પરણાવી છે. રામના રાજયાભિષેક પછી રામના બધા વડીલો એટલે કે ગુરુ વશિષ્ઠ અને માતાઓ જમાઈ ઋષ્યશૃંગના બારવર્ષના યજ્ઞમાં જાય છે.

ઉત્તર રામચરિતમા અષ્ટાવક્રનો પ્રસંગ કવિ એ નવો જ ઉમેર્યો છે જે રામાયણમાં નથી. અષ્ટાવક્ર રામ નવો રાજા બન્યો હોવાથી ગુરુ વશિષ્ઠ અને માતાઓનો સંદેશો લઈને આવ્યો છે. સદેશમાં ગુરુએ રામને પ્રજાનું અનુરંજન કરવાનું જણાવ્યું છે જયારે માતાઓ એ સીતા સગર્ભા હોવાથી સીતાની ખાસ કાળજી રાખવાનું રામને કહ્યું છે.

ચિત્રદર્શન પ્રસંગ ભવભૂતિનો પોતે રચેલ પ્રસંગ છે. રામાયણ મહાકાવ્ય હોવાથી તેમાં જનસ્થાનનું વર્ણન છે જયારે ઉત્તર રામચરિત નાટક હોવાથી ચિત્રદર્શન પ્રસંગમાં વનવાસના એટલે કે દંડકારણ્યના ચિત્રો બતાવ્યા છે. પિતા જનકના વિદાયથી દુઃખી સીતાના મનોવિનોદ માટે લક્ષ્મણ ચિત્રકારે દોરેલા તાજા જ ચિત્રો બતાવે છે. કારણકે લક્ષ્મણ સીતાને ખુશ રાખવાનું જાણે છે.

રામાયણમાં વડીલોની હાજરીમાં રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો છે, જયારે ઉત્તર રામચરિતમાં સીતા ત્યાગ વખતે ગુરુ વશિષ્ટ અને રામની ત્રણે માતાઓની અનુપસ્થિતિ બતાવી છે, તેઓ જમાઈ ઋષ્યશૃંગના યજ્ઞમાં ગયા છે. રામ સગર્ભા સીતાને દોહદ વિશે પૂછે છે. સીતા ગંગા કિનારાના વનમાં જવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. રામ તની ઈચ્છા પૂરી કરવાનું વચન આપે છે. સીતા સગર્ભા હોવાથી થાકી જાય છે અને તે રામના ખોળામાં જ સુઈ જાય છે રામ લોકવાયકાના લીધે આ જ બહાના હેઠળ સીતાનો ત્યાગ કરે છે.

શંબુકવધ પ્રસંગ રામાયણમાં નથી આ પ્રસંગ ભવભૂતિનો પોતે રચેલ પ્રસંગ છે જેમાં વર્ણવ્યવસ્થાની વાતો છે. શંબુક નીચા વર્ણનો હોવા છતા વર્ણવ્યવસ્થાને લોપીને તપ કરે છે તેથી રામ તેનો વધ કરવા જનાસ્થાનમાં જાય છે અને શંબુક કરે છે.

છાયા સીતા દ્રશ્ય પણ ભવભૂતિની પોતાની રચના છે. છાયા સીતા દ્રશ્યમાં રામે કરેલ સીતા ત્યાગ પછી બાર વર્ષે લવ અને કુશનો જન્મ દિવસ હોવાથી સીતા ઈશ્વાકુવંશના કુલદેવતાના મંદિરે પૂજા કરવા જય છે. એ વખતે સીતા અદ્રશ્ય રહીને પૂજા કરવા જાય છે. બીજી બાજુ એ જ સમયે રામ શંબુકનો વધ કરવા ફરી એકવાર જનસ્થાનમાં આવે છે તેને જનસ્થાનમાં આવતા સીતાની યાદ તાજી થાય છે. તેથી રામ વિલાપ કરે છે. રામાયણમાં સીતાત્યાગ પછી રાજારામના વિલાપને કોઈ સ્થાન નથી પરંતુ અહી રામને ખબર છે સીતા નિર્દોષ છે. તેથી રામનો વિલાપ પરાકાષ્ટાએ પહોચે છે. તે બેભાન થઈ જાય છે અને સીતા અદ્રશ્ય રહીને સ્પર્શ દ્વારા રામને ભાનમાં લાવે છે. રામના વિલાપથી સીતાના મનમાં રહેલું ત્યાગના દુઃખનું શૂળ દુર થાય છે.

મુરલા અને તમસાનો સંવાદ તેમજ તમસા અને સીતાનો સંવાદ પણ ભવભૂતિનો પોતાનો છે. ઉત્તર રામચરિતમમાં ભવભૂતિએ મુરલા અને તમસા બે નદીઓનો સવાદ મુક્યો છે.તમસાનદી પૂજા કરવા આવેલ સીતા સાથે આવે છે. વાસંતીનું પાત્ર પણ નવું છે, વાસંતી રામ અને સીતાના વનવાસ સમયે સખી બનેલ પાત્ર છે. રામને જનાસ્થાનમાં આવેલો જોઇને રામે નિર્દોષ સીતાનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી ગુસ્સે થયેલ વાસંતી રામને સીતાનો ત્યાગ શા માટે કર્યો એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. જાણે કવિએ સીતાના મનનો પ્રશ્ન વાસંતીના મુખે મુક્યો છે.

રામાયણમાં રામના અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડાનું રક્ષણ લક્ષ્મણ કરે છે જયારે ઉત્તર રામચરિતમાં અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડાનું રક્ષણ લક્ષ્મણનો પુત્ર ચન્દ્રકેતુ કરે છે.

વાલ્મીકિ આશ્રમમાં વડીલોનું મિલન પણ રામાયણમાં નથી આ વડીલોનું મિલન ભવભૂતિનું પોતાનું સર્જન છે સીતાત્યાગથી પિતા તરીકે રાજા જનક ખૂબ દુઃખી છે તે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વાલ્મીકિના આશ્રમે આવ્યો છે, તો વહુ સીતા નિર્દોષ હોવા છતા રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો હોવાથી રામના વડીલો પણ જમાઈ ઋષ્યશૃંગનો બાર વર્ષનો યજ્ઞ પૂરો થયા પછી અયોધ્યા પાછા ફરતા નથી તેઓ પણ વાલ્મીકિના આશ્રમે આવે છે અહી વડીલોનું મિલન થાય છે. અહી રામની માતાઓને જોઇને શરૂઆતમાં તો રાજા જનક ગુસ્સે થાય છે પરંતુ માતાઓ જનકને એવું કહે છે કે તેઓ પણ રામે વહુ સીતા નિર્દોષ હોવા છતાં ત્યાગ કર્યો હોવાથી રામ પર ગુસ્સે છે એવું કહે છે તેથી જનકનો તેમના પ્રત્યેનો ગુસ્સો શાંત થઈ જાય છે. આ વડીલોને લવને જોઇને તનમાં રામનો આભાસ થાય છે.

ગર્ભાંકદ્રશ્ય પણ રામાયણમાં નથી આ ગર્ભાંકદ્રશ્ય ભવભૂતિની પોતાની રચના છે અહી નાટકની અંદર નાટક ભજવાય છે. વાલ્મીકિએ લખેલ રામકથા ઉપર નાટક ભજવાયુ છે, જેમાં રામ સીતાનો પત્ની તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી તેથી સીતાનો પૃથ્વી પ્રવેશ જોઈને રામ નાટકને સાચું માની લે છે અને સીતા હવે નથી એમ માની બેહોશ થઈ જાય છે પરંતુ ત્યાં હાજર રહેલ સીતા સ્પર્શથી તેને ભાનમાં લાવે છે. ભવભૂતિનો જો એક મોટુ પરિવર્તન હોય તો તે છે રામ દ્વારા સીતાનો સ્વીકાર.

વિશેષતાઃ-

૧. 'રામનો વિરહ' દર્શાવી સીતા પ્રત્યેનો રામનો પ્રેમ કેવો હતો તે જણાવી જાણે કે ભવભૂતિ રામ ઉપર 'સીતા ત્યાગ' સમયે લાગેલા કલંકને ભૂસતા હોય એમ લાગે છે તેમજ રામ-સીતાનો પ્રેમ અલગ થવા છતાં અખંડ રહ્યો છે તે પણ દર્શાવે છે.

૨. 'છાયા સીતા દ્રશ્ય' દ્વારા સીતાત્યાગથી સીતાના મનમાં જે દુઃખનું શૂળ હતું કે પોતે નિર્દોષ હોવા છતાં રામે તેનો ત્યાગ કર્યો તે રામના વિલાપથી સીતા માટે વ્યક્ત થતા પ્રેમથી દુર થાય છે .

૩. વડીલોની હૂંફ સીતાને સતત મળતી રહે છે તેમ દર્શાવ્યું છે.

૪. રામના વડીલો યજ્ઞ પૂરો થવા છતાં અયોધ્યા પાછા ન જતાં વાલ્મીકિ આશ્રમે જાય છે એમ બતાવી વડીલોની રામ તરફ નારાજગી દર્શાવી છે .

૫. શંબુક વર્ણવ્યવસ્થા લોપીને તપ કરી રહ્યો છે. તેથી એક બ્રામણના પુત્રનું અકાળે અવસાન થયું છે એમ દર્શાવી વર્ણવ્યવસ્થાની વાતો કરી છે .

૬. રામાયણની કથાનો અંતજ બદલી નાખ્યો છે

સંદર્ભ સુચિ

૧ 'ઉત્તરરામ ચરિતમ્'
લેખકઃ સ્ત્રગધરા શંભુચંદ્ર નાન્દી
મહાજન બુકડીપો, અમદાવાદ, ૧૯૬૩ પ્રથમ આવૃત્તિ (પૃ.૧૧-૧૯)

२ उत्तररामचरितम
व्याख्याकार : तारिणीश झा
व्याकरण वेदान्ताचार्य
प्रकाशक : रामनारायणलाल वेणीप्रसाद,अलहाबाद, द्वितीय संस्करण १९६३ (पृ.३२-३८)

3 મહાકવિ ભવભૂતિ અને હર્ષદેવ કૃત નાટ્યકથાઓ
સંપાદક અને પ્રકાશક
જીવનલાલ અમરશી મહેતા
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૨૭ (પૃ.૯૩-૧૨૬)

4 भवभूति की कृतियों का नाट्यशास्त्रीय विवेचन
लेखकः अशोक कुमार दुबे
इल्हाबाद युनिवर्सिटी, इल्हाबाद,१९१९ संशोधन आवृत्ति (पृ.६४-७१)

तर्कसंग्रहग्रन्थस्य रचनायां सप्तपदार्थीग्रन्थस्य प्रभावः

Raghuvirsinh Dilipsinh Raj
Ph.D. Scholar
Gujarat University, Ahmedabad

“दृश्यते यथार्थतत्त्वम् अनेन्” इति व्युत्पत्त्यनुसारं येन माध्यमेन अर्थतत्त्वं साक्षात्कृतं भवति तत् दर्शनम्। भारतीयदर्शनम् आस्तिकदर्शनं नास्तिकदर्शनं च इत्येवं विभक्तम् अस्ति। अत्र महत्त्वपूर्णं यत् ईश्वरस्य सत्तायाः स्वीकारस्य अस्वीकारस्य च आधारेण आस्तिकदर्शनं नास्तिकदर्शनं च द्वौ विभागौ न स्तः, किन्तु यानि दर्शनानि वेदान् प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति तानि आस्तिकदर्शनेषु तथा च यानि वेदान् प्रमाणरूपेण न स्वीकुर्वन्ति तानि नास्तिकदर्शनेषु च विभक्तानि। चार्वाकदर्शनं बौद्धदर्शनं जैनदर्शनं च वेदान् प्रमाणरूपेण न स्वीकुर्वन्ति अतः तानि नास्तिकदर्शनानि। सांख्यदर्शनं योगदर्शनं न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च यानि वेदान् प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति अतः तानि आस्तिकदर्शनत्वेन ज्ञायन्ते।

यद्यपि न्यायदर्शनं वैशेषिकदर्शनं च स्वतन्त्रदर्शने तथापि तयोः मध्ये तत्त्वदृष्ट्या अभेदः अस्ति। न्यायदर्शनं प्रमाणशास्त्रं वैशेषिकदर्शनं तु पदार्थशास्त्रम्। न्यायदर्शनं तर्कस्योपरि अधिकं महत्त्वं ददाति अतः तर्कशास्त्रम् अस्ति। वैशेषिकदर्शनं तत्त्वदर्शनस्योपरि अधिकं महत्त्वं ददाति अतः तत्तत्त्वज्ञानम् अस्ति। महर्षिगौतमकृत-न्यायसूत्रं न्यायपरम्परायाः मुख्यग्रन्थः अस्ति, वैशेषिकसूत्रं तु महर्षिकणादकृत-वैशेषिकदर्शनस्य प्रमुखग्रन्थः अस्ति। न्यायसूत्रव्याख्यानार्थं वात्स्यायनः न्यायभाष्यं रचितवान्। तदनन्तरम् उद्योतकरः न्यायभाष्यस्य व्याख्यानार्थं न्यायवार्तिकग्रन्थस्य रचनां कृतवान्। वाचस्पतिमिश्रेण न्यायवार्तिकस्य व्याख्यानार्थं तात्पर्यटीका इति ग्रन्थः रचितः। उदयनाचार्यः तात्पर्यटीकायाः व्याख्यानार्थं तात्पर्यपरिशुद्धि-टीकां रचितवान्। एवं न्यायसूत्रेषु टीकायाः दीर्घपरम्परा आसीत्। वैशेषिकदर्शनेऽपि वैशेषिकसूत्रव्याख्यानार्थं प्रशस्तपादमुनिः पदार्थधर्मसंग्रहः इति भाष्यं रचितवान्। व्योमशिवाचार्यस्य व्योमवती, श्रीधरस्य न्यायकन्दली, उदयनाचार्यस्य किरणावली च अस्य प्रशस्तपादभाष्यस्य व्याख्यानार्थं रचिताः आसन्। वैशेषिकसूत्रव्याख्यानार्थं शंकरमिश्रः उपस्कारनामकं टीकाग्रन्थं रचितवान्। अस्य प्रचुरसाहित्यस्य निर्माणे क्रमेण तस्य अर्थबोधने कष्टानि वर्धन्ते स्म। मूलग्रन्थानां मुख्यसिद्धान्ताः दुर्बोधाः अभवन्। अतः अस्मिन् दीर्घकालीन-आलोचना-परम्परायां ख्रिस्ताब्दे दशमशतकात् प्रभृति नूतनप्रकारस्य ग्रन्थानां रचना आरब्धा, यस्मिन् न्यायशास्त्रवैशेषिकशास्त्रयोः सर्वेषां सिद्धान्तानां व्याख्यानस्य स्थाने मूलग्रन्थानां कञ्चन भागं सिद्धान्तं वा समावेश्य चर्चा कृता, अन्यग्रन्थानां सिद्धान्तानां विषयेऽपि चर्चा कृता यत् मूलग्रन्थेषु नास्ति। एतत्प्रकारकाः ग्रन्थाः प्रकरणम् इति उच्यन्ते।[1]

एतेषु न्यायवैशेषिकशास्त्रेषु प्रकरणग्रन्थेषु विवादास्पदविषयान् त्यक्त्वा शास्त्राणां मुख्यसिद्धान्तान् सरलशैल्या प्रस्तोतुं प्रयत्नः कृतः अस्ति।[2] एतेषां प्रकरणग्रन्थानां केषुचित् ग्रन्थेषु केवलं न्यायशास्त्रस्य मुख्यसिद्धान्ताः अथवा केवलं वैशेषिकशास्त्रस्य मुख्यसिद्धान्ताः एव वर्णिताः अस्ति। केषुचित् ग्रन्थेषु तु न्यायशास्त्रस्य मुख्यसिद्धान्तैः सह वैशेषिकशास्त्रस्य सिद्धान्ताः अपि व्याख्याताः सन्ति। वैशेषिकशास्त्रस्य मुख्यसिद्धान्तैः सह च न्यायशास्त्रस्य सिद्धान्ताः अपि वर्णिताः सन्ति। भासर्वज्ञविरचितः न्यायसारः, शिवादित्याचार्यविरचितः सप्तपदार्थी, वरदराजविरचितः तार्किकरक्षा, जगदीशतर्कालंकारविरचितः तर्कामृतः, विश्वनाथपञ्चाननविरचितः भाषापरिच्छेदः, अन्नंभट्टविरचितः तर्कसंग्रहः इत्यादयः न्याय-वैशेषिकशास्त्रस्य प्रकरणग्रन्थाः सन्ति।

“शिवादित्यस्य स्वतन्त्रचिन्तनस्य प्रतिरूपं सप्तपदार्थीग्रन्थं वैशेषिकशास्त्रस्य बहुमूल्या निधिः अस्ति। सप्तपदार्थी शिवादित्याचार्यस्य अप्रतिमप्रतिमा-सूक्ष्मकलाशक्तेः सजीवप्रतीकम् अस्ति। वैशेषिकदर्शनस्य मूलभूतसिद्धान्तानां सम्पूर्णं व्यवस्थितं च ज्ञानं प्राप्तुं सप्तपदार्थी अतीव उपयोगी ग्रन्थः अस्ति। यस्मिन् काले किरणावली न्यायकन्दली इत्यादीनि बृहत् भाष्याणि रच्यन्ते स्म, तस्मिन् काले सप्तपदार्थीकारः प्राचीनशैल्याः अनुसरणं कृत्वा वैशेषिकसम्प्रदायस्य गूढसिद्धान्तान् लघुसूत्रेषु सहजतया व्यञ्जयितुम् अपूर्वं कार्यं कृतवान्। यस्मात् कारणात् वैशेषिकसम्प्रदाये नूतना परम्परा जाता। अनन्तरकाले सप्तपदार्थ्याः रचनाशैल्याः आधारेण बहुविधाः प्रकरणग्रन्थाः रच्यन्ते स्म”।[3]

अन्नंभट्टेन तर्कसंग्रहे वैशेषिकशास्त्रस्य सप्तपदार्थानां वर्णनेन सह न्यायशास्त्रस्य प्रमाणानां चर्चा अपि कृता अस्ति। तर्कसंग्रहे पाण्डित्यप्रदर्शनानां स्थाने न्याय-वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यसिद्धान्ताः सुलभतया अवगम्यमानरीत्या प्रस्तुताः सन्ति। न्याय-वैशेषिकशास्त्रे प्रवेशाय तर्कसंग्रहः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः ग्रन्थः अस्ति। तर्कसंग्रहस्य सरलतायाः, भाषायाः प्रासादिकतायाः, लाघवतायाः च कारणात् सः ग्रन्थः एतावान् लोकप्रियः अभवत् यत् अन्यग्रन्थानाम् अध्ययनम् अध्यापनं च न्यूनीकृतम्। तर्कसंग्रहस्य लोकप्रियतायाः मुख्यकारणम् अन्नंभट्टस्य पूर्वन्याय-वैशेषिकाचार्यस्य ग्रन्थानां विश्लेषणं गहनाध्ययनं च अस्ति। तर्कसंग्रहस्य रचनारीत्यां न्याय-वैशेषिकदर्शनस्य पूर्वाचार्येषु एवं च सिद्धान्तनिरूपणरीत्यां शिवादित्याचार्यस्य तस्य च सप्तपदार्थीग्रन्थस्य प्रभावः सर्वाधिकः इति स्पष्टम्।

वैशेषिकसूत्रे कणादः प्रशस्तपादभाष्ये च प्रशस्तपादः षट् एव पदार्थान् स्वीकुर्वन्ति। दशमशताब्द्यां प्रायः शिवादित्याचार्यः सप्तपदार्थी इति ग्रन्थे सप्तमपदार्थम् अर्थात् अभावं स्वतन्त्रपदार्थत्वेन स्वीकृतवान्।[4] अन्नंभट्टः तर्कसंग्रहे सप्तपदार्थीग्रन्थम् अनुसृत्य द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवायसहितम् अभावं नाम सप्तमं पदार्थं स्वीकरोति[5] तथा च सप्तपदार्थीग्रन्थे वर्णितं प्रागभावं प्रध्वंसाभावम् अत्यन्ताभावम् अन्योन्याभावम् इति चतुर्विधम् अभावं स्वीकरोति।[6] अन्नंभट्टः तर्कसंग्रहे नवद्रव्यसमवायानाम् उद्देशावसरे सप्तपदार्थ्याम् उद्धृतानि एव वाक्यांशानि उद्धृतवान्।[7]

अन्नंभट्टः तर्कसंग्रहे पृथिवी-अपस्-तेज-वायु-आकाश-द्रव्याणां लक्षणनिरूपणप्रसङ्गे सप्तपदार्थीग्रन्थस्य अनुसरणं करोति। सप्तपदार्थ्यां तर्कसंग्रहे च निरूपितं पृथिवी-अपस्-तेज-वायु-आकाश-द्रव्याणां लक्षणे अतीव साम्यम् अस्ति।

सप्तविधं रूपं षड्विधं रसं द्विविधं गन्धं त्रिविधं स्पर्शं च एते चत्वारः गुणाः पृथिवीद्रव्येषु व्याप्ताः सन्ति। किन्तु गन्धयुक्तत्वं तु पृथिव्याः असाधारणः धर्मः। सप्तपदार्थीकारः असाधारणः धर्मः एव लक्षणम् इति दर्शयति। अन्नंभट्टोऽपि तर्कसंग्रहे सप्तपदार्थीकारम् अनुसृत्य सप्तपदार्थ्यां निरूपितं पृथिव्याः लक्षणम् उद्धृतवान्।[8]

कार्यरूप-पृथिव्याः प्रथमः प्रभेदः शरीरस्य विषयप्रकारस्य निरूपणे सप्तपदार्थीकारः 'शरीरमस्मदादीनां प्रत्यक्षं सिद्धम्' सूत्रद्वारा अस्माकं शरीरं प्रत्यक्षम् अस्ति इति सिद्धं करोति। चार्वाकमतानुयायी शरीरम् आत्मा इति मन्यते। अस्य चार्वाकमतस्य निराकरण: 'अस्मदादीनां प्रत्यक्षं सिद्धम्' इत्यनेन एतादृशप्रकारेण व्याधिकरणप्रयोगद्वारा प्रस्तुतः। अन्नंभट्टः 'शरीरमस्मदादीनाम्' इति सूत्रेण तर्कसंग्रहे सप्तपदार्थीकारस्य मतस्य अनुमोदनं करोति।

पतन्तं वस्तु पतनं कार्यम् इति कथ्यते। अस्य पतनस्य कार्यस्य कारणम् अवश्यं भवितुमर्हति। यः पदार्थः पतति सः एव पदार्थः तस्य समवायिकारणम् अस्ति। गुरुत्वं वेगश्च द्वयमपि पतनस्य कारणं भवति परन्तु वेगः पतनस्य आद्यकारणं न भवति। गुरुत्वं द्रव्यस्य आद्यपतनस्य असमवायिकारणम्। अतः वेगे अतिव्याप्तिदोषं परिहर्तुं लक्षणे आद्यपदस्य प्रयोगः कृतः अस्ति। अन्नंभट्टोऽपि गुरुत्वलक्षणे शिवादित्याचार्यस्य सप्तपदार्थीम् अनुवर्तते।[9]

सप्तपदार्थी बुद्धिः अनुभवस्मृतौ इति द्वयोः वर्गयोः वर्गीकरणं करोति।[10] प्रशस्तपादाचार्येन बुद्धिः विद्या अविद्या इति द्वयोः वर्गयोः वर्गीकरणं कृतम् अस्ति।[11] अन्नंभट्टः सप्तपदार्थीम् अनुसृत्य बुद्धिम् अनुभवस्मृत्योः इति द्वयोः वर्गयोः वर्गीकरणं कृतवान्।[12]

यदा कश्चन विषयः प्रत्यक्ष: भवति तदा तस्य विषयस्य ज्ञानम् अस्माकम् आत्मायाम् एकप्रकारस्य संस्कारः उद्भवति। अथ कस्मिञ्चित् समये उद्बोधकस्य प्रस्तुत्या संस्कारः जागरितः ततः तस्य विषयस्य स्मृतिः उत्पद्यते, अयं संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः एव। अत्र त्रिविधसंस्कारेषु सप्तपदार्थीकार: भावनानामसंस्कारं निर्दिशति।[13] अन्नंभट्टेन स्मृते: अपि 'संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृति:' इति लक्षणं कृतम् अस्ति। अन्नंभट्टं संस्कारपदद्वारा भावनासंस्कार-अभिप्रेतमपि अस्ति। सप्तपदार्थीकार: स्मृत्यात्मकज्ञानात् भिन्नमिदम् अस्मृतिज्ञानम् अनुभव: इति कथयति।[14] अन्नंभट्टोऽपि अनुभवं 'तद्भिन्नं ज्ञानमनुभव:' अर्थात् स्मृत्यात्मकज्ञानात् भिन्नमिदम् अस्मृतिज्ञानम् अनुभव: इति कथयति। अत्रापि अन्नंभट्टः सप्तपदार्थीकारम् अनुवर्तते।

उपर्युक्तपदार्थान् विहाय अन्येषां बहूनां पदार्थानां लक्षणनिरूपणे तर्कसङ्ग्रहे सप्तपदार्थ्या: प्रभावः स्पष्टतया दृश्यते।

- **दृष्टान्तः**

- **अपस्-लक्षणम्**
  - अप्त्वजातिमत्य आप:। शीतस्पर्शवत्य आप:। - सप्तपदार्थी
  - शीतस्पर्शवत्य आप:। - तर्कसंग्रह:

- **तेज-लक्षणम्**
    - तेजस्त्वजातियोग्युष्णस्पर्शवत्तेज:। - सप्तपदार्थी
    - उष्णस्पर्शवत्तेज:। - तर्कसंग्रह:
- **वायु-लक्षणम्**
    - वायुत्वजातियोग्यरूपस्पर्शवान्वायु:। - सप्तपदार्थी
    - रूपरहित: स्पर्शवान्वायु:। - तर्कसंग्रह:
- **आकाश-लक्षणम्**
    - शब्दगुणमाकाशम्। - सप्तपदार्थी
    - शब्दगुणमाकाशम्। - तर्कसंग्रह:
- **रूप-लक्षणम्**
    - रूपत्वजातिमच्चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। - सप्तपदार्थी
    - चक्षुर्मात्रग्राह्यो गुणो रूपम्। - तर्कसंग्रह:
- **गन्ध-लक्षणम्**
    - गन्धत्वजातियोगी घ्राणग्राह्यो गुणो गन्ध:। - सप्तपदार्थी
    - घ्राणग्राह्यो गुणो गन्ध:। - तर्कसंग्रह:
- **स्पर्श-लक्षणम्**
    - स्पर्शत्वजातियोगी स्पर्शनमात्र ग्राह्यो गुण: स्पर्श:। - सप्तपदार्थी
    - त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुण: स्पर्श:। - तर्कसंग्रह:

एवम् अन्नंभट्टकृत-तर्कसंग्रहग्रंथः शिवादित्याचार्यकृत-सप्तपदार्थीग्रन्थम् अनुवर्तते। सप्तपदार्थ्या: रचनाशैल्या प्रभावितः अन्नंभट्टः केवलं तर्कसंग्रहस्य रचनाशैल्यां शिवादित्याचार्यस्य अनुसरणं करोति। न्याय-वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यसिद्धान्तेषु पदार्थलक्षणेषु च विशेषतया पदार्थप्रतिपादने सप्तपदार्थीग्रन्थे तर्कसंग्रहग्रन्थे च भेदाः दृश्यन्ते। अन्नंभट्टेन न्याय-वैशेषिकदर्शनस्य मुख्यसिद्धान्तानां वर्णनं यत्र आवश्यकं तत्रैव तर्कसंग्रहग्रन्थे सप्तपदार्थीसूत्रानुसारं वर्णनं कृतम् अस्ति। अन्येषां सर्वेषां मुख्यसिद्धान्तानां वर्णनं महर्षिगौतममहर्षिकणादयोः सूत्रग्रन्थाणाम् अनुसरणं कृत्वा वर्णनं कृतम् अस्ति। शिवादित्याचार्यः प्रथमं सप्तपदार्थीप्रकरणग्रन्थे पदार्थनामानि (उद्देश) वर्णयति तदनन्तरं पदार्थप्रकारवर्णनम् अन्ते च तेषां पदार्थानां लक्षणानि च निरूपयति। अन्नंभट्टेन तत्र किञ्चित् परिवर्तनं कृत्वा तर्कसंग्रहप्रकरणग्रन्थे उद्देश-लक्षण-परीक्षाक्रमेण पदार्थानां वर्णनं कृत्वा मनोवैज्ञानिकशैल्या ग्रन्थस्य निर्माणं कृतम्। अन्नंभट्टः शिवादित्याचार्यस्य सूत्रशैल्या प्रभावितः इति सप्तपदार्थी-तर्कसंग्रह-प्रकरणग्रन्थयो: सामान्याध्ययनात् स्पष्टम्। उभयोः ग्रन्थयोः सूत्रशैल्याः सादृश्यात् उभयम् अपि एकेन कर्त्रा लिखितम् इव दृश्यते।

सन्दर्भः

1. शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थिरम्।
   आहु: प्रकरणो नाम शास्त्र भेद विचक्षणा।। - पराशर-उपपुराण (अध्याय -१८ श्लोक - २१)
2. तर्कसंग्रह: - डॉ.लक्ष्मेश.वी.जोशी (पृष्ठ-22)
3. शिवादित्य-कृत 'सप्तपदार्थी' एक समीक्षात्मक अध्ययन (पृष्ठ – 638)
4. ते च द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाऽभावाख्या: सप्तैव। - सप्तपदार्थी
5. द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाभावा: सप्तपदार्था:। - तर्कसंग्रह:

6. अभावस्तु प्रागभावप्रध्वंसाभावाऽन्योन्याभावाऽत्यन्ताभावलक्षणश्चतुर्विधः। - सप्तपदार्थी
अभावश्चतुर्विधः प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति। - तर्कसंग्रहः
7. तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव। - सप्तपदार्थी
समवायस्त्वेक एव। - सप्तपदार्थी
तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव। - तर्कसंग्रहः
समवायस्त्वेक एव। - तर्कसंग्रहः
8. पृथिवीत्वसामान्यवती पृथिवी। गन्धवती पृथिवी। - सप्तपदार्थी
गन्धवती पृथिवी। - तर्कसंग्रहः
9. गुरुत्वजातिमदेकवृत्याद्यपतनाऽसमवायिकारणं गुरुत्वम्। - सप्तपदार्थी
आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम्। - तर्कसंग्रहः
10. बुद्धिरपि स्मृतिरनुभवश्च। - सप्तपदार्थी
11. तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे – विद्या चाविद्या चेति। - प्रशस्तपादभाष्यम्
12. सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिर्ज्ञानम्। सा द्विविधा स्मृतिरनुभवश्च। - तर्कसंग्रहः
13. भावनाऽसाधारणकारणं ज्ञानं स्मृतिः। - सप्तपदार्थी
14. अस्मृतिरूपं ज्ञानमनुभवः। - सप्तपदार्थी

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. शिवादित्य-कृत 'सप्तपदार्थी' एक समीक्षात्मक अध्ययन
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय की पी-एच० डी० उपाधि हेतु शोध-प्रबन्ध-१९७८
शोधकर्त्री : - श्रीमती उर्मिला 'आनन्द'
2. THE SAPTAPADARTHI (OF THE VAISESHIKA SYSTEM) OF SIVADITYA
EDITED BY RAMASASTRI TAILANGA, VOL. VI., PRINTED PUBLISHED AND SOLD BY
E.J.LAZARUS & Co., BENARES. 1893
3. THE SAPTAPADARTHI OF SIVADITYA
EDITED WITH INTRODUCTION, TRANSLATION, AND NOTES BY
D. GURUMURTI, WITH A FORWARD BY, SIR S. RADHAKRISHNAN,KT
THEOSOPHICAL PUBLISHING HOUSE, ADYAR, MADRAS, INDIA 1932
4 . श्रीमद्-अन्नम्भट्टविरचित-तर्कसङ्ग्रहः
डॉ.लक्ष्मेश वी.जोशी, पार्श्व पब्लिकेशनः अहमदाबादम्
5. श्रीमद्-अन्नम्भट्टविरचित-तर्कसङ्ग्रहः
सम्पादकः जितेन्द्र सुं. जेटली, डॉ. वसंत. गति. परीखः, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबादम्
6. प्रशस्तपादाचार्यप्रणीतं प्रशस्तपादभाष्यम्
श्रीधरभट्टप्रणीतया न्यायकन्दलीव्याख्यया संवलितम्
सम्पादको हिन्दी भाषानुवादकश्च, प० दुर्गाधरझा-शर्मा, मुख्यसम्पादकः डॉ. भागिरथप्रसादत्रिपाठी 'वागीशः शास्त्री'
अनुसन्धानसंस्थाननिदेशकः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी 1977

મરાઠી ભાષાના લોકસાહિત્યના સંશોધકો

વિનોદભાઈ શિવરામભાઈ ગવળી
મદદનીશ પ્રાધ્યાપક, ગુજરાતી
સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કૉલેજ, આહવા, જિ. ડાંગ

વિશ્વની દરેક પ્રજા પાસે પોતાની ભાષા કે બોલીમાં કંઠોપકંઠ પરંમપરામાં વહેતું વિભિન્ન પ્રકારનું સાહિત્ય પ્રાચીનકાળથી અસ્તિત્ત્વ ધરાવે છે. જેને આપણે લોકસાહિત્ય તરીકે ઓળખીયે છે. આ લોકસાહિત્યની આપણા દેશમાં પણ ખૂબજ પ્રાચીન પરંપરા રહીં છે. જેના પ્રચલિત ઉદાહરણો કથાસરિતસાગર, બૃહતકથા, પંચતંત્ર, વાસુદેવહિંડી, જાતકકથાઓ વગેરે ગણાવી શકાય. પરંતુ તેના સંશોધન-સંપાદનની પ્રવૃત્તિ તો અંગ્રેજોના આગમન પછી ૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં શરૂ થઈ. ઇ.સં.૧૮૫૮માં મેરી ફ્રિયર નામની એક મહિલાએ 'Old Deccan Days' નામનું પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું હતુ. આ પુસ્તકમાં લોકકથાઓ અને ઐતિહાસિક દંતકથાઓ સંકલિત કરવામાં આવી છે. તેના અનુવાદો હિન્દી, મરાઠી અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ થયા છે. ઇ.સં.૧૮૭૪માં સર વિલિયમ જોન્સના પ્રયાસોથી કલકત્તામાં 'Asiatic Society of Bengal' (એશિયાટિક સોસાયટી ઑફ બંગાળ) સંસ્થા સ્થપાયા હતી. એ પછી, અંગ્રેજોના સંપર્કમાં આવવાથી લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદનની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહનો મળે છે. તેથી ૨૦'મી સદીમાં, ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંકલન કરવાના અનેક પ્રયત્નો થયા. આ પ્રવૃત્તિથી લોકસાહિત્યના અભ્યાસની વિવિધ દિશાઓ ખૂલે છે. જે અતંરગત જૂદા જૂદા પ્રદેશનું લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન થયું છે. અને આજે પણ ભારતીય વિદ્વાનોએ લોકસાહિત્યમાં ખાસ રસ દાખવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણથી અભ્યાસો હાથ ધર્યા છે.

મહારાષ્ટ્રમાં લોકસાહિત્યના સંશોધન-સંપાદન પ્રવૃત્તિબીજા રાજ્યો કરતા પહેલાં ચાલુ થઈ હતી. જે એક નોંધનીય બાબત છે. પરંતુ તેનું સ્વરૂપ ખૂબ સંકલન હતુ. મહારાષ્ટ્રમાં 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધન મંડળ'ના સામૂહિક પ્રયત્નથી અનેક લોકગીતો અને લોકકથાઓનો અભ્યાસ થયો હતો. જે ઇ.સં.૧૯૧૫ થી ઇ.સં.૧૯૨૫ સુધીના સમયગાળામાં પ્રકાશિત થયું છે. એ પછી ના.ગો. ચાફેકરે 'મહારાષ્ટ્ર સાહિત્ય પત્રિકા'માં ઇ.સં.૧૯૨૭થી લોકસાહિત્ય સંપાદનની શરૂવાત કરે છે. અને ત્યારબાદ આ પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ જ રહીં છે, જેમાં અનેક મરાઠી ભાષાના લોકસાહિત્યકારોનું અમુલ્ય યોગદાન રહ્યું છે. જેના વિશે થોડુ જોઈએ.

વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડે

મરાઠી ભાષામાં સભાનપણે લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાના પ્રયત્ન ઇ.સ.૧૯૧૬ થી ૧૯૬૮ના સમયગાળામાં થયેલા જોવા મળે છે. મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસના આચાર્ય તરીકે જાણીતા થયેલા વિદ્વાનશ્રી વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડેએ મહારાષ્ટ્રમાં ઐતિહાસિક સંશોધન અને લોકસાહિત્ય સંશોધનનો પાયો સભાનપણે નાખ્યો હતો. તેમણે 'सज्जनगडावरची लोकगीते' અને 'आदित्यराणु बाईची कहाणी' આ બે લેખો ૧૯૨૫માં રજૂ કર્યા હતા. જેમાં સૌ પ્રથમવાર મરાઠી ભાષામાં 'લોકગીત' અને 'લોકકથા' શબ્દ વપરાયેલા જોવા મળે છે. વૈદિક કાળથી લોકકથાઓ અસ્તિત્ત્વમાં છે, એવો મૂળગામી વિચાર તેમણે આપ્યો છે. મૂળ તો ઇતિહાસ લેખનની સામગ્રી એકઠા કરતા કરતા આ લોકસાહિત્યનો વિપુલ ખજાનો તેમને હાથ લાગી જાય છે.

ડૉ. શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકર

ડૉ.શ્રીધર વ્યંકટેશ કેતકરને જ્ઞાનકોશકાર, સંશોધક, સમાજશાસ્ત્રી, નવલકથાકાર અને સ્વતંત્ર બુદ્ધિના વિચારક તરીકે મરાઠી ભાષામાં તેમની ઓળખ છે. તેઓએ સામાજિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં સાંસ્કૃતિક અભ્યાસો કર્યા છે. પ્રાચીન માનવસમાજના

રીતિ-રિવાજો અને કલા વિષયક તેમનો અભ્યાસ લોકસાહિત્ય માટે પૂરક સાબિત થાય છે. તેમણે વૈદિક ઈતિહાસની રજૂઆત કરી અને આર્ય, અનાર્યવાદ, વૈદિક શબ્દસૃષ્ટિ વગેરે જ્ઞાનકોશ આપેલ ખુલાસા ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. 'भारतीय समाजशास्त्र आणि प्राचीन महाराष्ट्र, भाग 1-2' આ ગ્રંથોમાં પ્રગટ થયેલો સમાજશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણ લોકસાહિત્યના સંશોધકોને દિશા ચિંધનારો છે.

સાને ગુરુજી

મૂળનામ પાંડુરંગ સદાશિવ સાને એક અલૌકિક કૌશલ્ય ધરાવનાર લેખક હતા. ઉચ્ચ જીવનના મૂલ્યોમાં તેમનો મજબૂત વિશ્વાસ, તેમની હૃદયની લાગણી, તેમનું વ્યક્તિત્વ, રસાળ શૈલી અને ઘનિષ્ઠ ભાષા તેમના સર્જનની વિશેષતા હતી. આપણા ઝવેરચંદ મેઘાણીની જેમ તેઓ સુંદર પારિવારિક જીવનની લાગણી અને જબરજસ્ત દેશભક્તિ સાથે, તેમણે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં ખૂબ ભ્રમણ કરી 'स्त्रीजीवन' નામના પુસ્તકમાં મહારાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓમાં ગવાતા ગીતોનો અનમોલ સંગ્રહ આપ્યો છે. આ ઉપરાંત તેઓ શિક્ષક તરીકે જોડાયા તે સમયે તેમના વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લોકસાહિત્ય વિષયક સામગ્રી એકત્ર કરી હતી. અને તેને ગ્રંથ રૂપે આકાર આપી 'भारतीय संस्कृती' નામનું પુસ્તક તૈયાર કર્યું. આ પુસ્તકમાં સંસ્કૃતિની ભવ્યતા વિશે ચર્ચા કરી, સ્ત્રીગીતોના નમુનાઓ આપી, તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિની મહાનતા અને મહિલાઓની પ્રતિષ્ઠાને ગૌરવ અપાવ્યું છે.

ડૉ. ના. ગો. નાંદાપૂરકર

આંધ્રપ્રદેશના હૈદરાબાદના વતની અને અમરાઠી હોવા છતાં પણ મરાઠી ભાષા અને લોકસંસ્કૃતિના પ્રેમવસ નાંદાપૂરકરે લોકકથાના ક્ષેત્રમાં મહત્ત્વપૂર્ણ કામ કર્યું છે. તેમણે લોકકથાઓ અને લોકગીતોનો એક મોટો સંગ્રહ કર્યો, જે આંધ્રપ્રદેશમાં મરાઠી કથાકારોની મૌખિક પરંપરાઓ પર આધારિત છે. આ કાર્યમાં તેમને વિદ્યાર્થીઓનો પણ સહકાર મળ્યો હતો. 'मराठीचा मोहर', 'माहेरचे मराठी' અને 'मायबोलीची कहाणी' પુસ્તકો પ્રખ્યાત છે. 'दासोपंतांची पासोडी', 'राष्ट्रकूटकालीन ताम्रपट' અને 'छत्रपती शिवरायांच्या हस्तलिखितासंबंधी'ની મૂળપ્રતનું સંપાદન અને સંશોધન કરી આપ્યું છે.આ ઉપરાંત રામ-સીતા વિષયક સ્ત્રીગીતોનું સંકલન પણ કર્યું હતું પરંતુ તેમના મૃત્યુને કારણે તે પ્રકાશિત થઈ શક્યું નહીં. જેનો ઉપયોગ કરી ડૉ. ઉષા જોશીએ 'मराठीस्त्री-रचितरामकथा'ના શીર્ષક હેઠળ એ લોકગીતોનું સંપાદન કરી આપ્યું છે. જેમાં રામ અને સીતાનું વ્યક્તિત્ત્વ વાલ્મિકીના રામાયથી ભીન્ન જોવા મળે છે.

માલતીબાઈ દાંડેકર

માલતીબાઈ દાંડેકરએ લગભગ વીસ વર્ષ સુધી ક્ષેત્રકાર્ય કરી લોકસાહિત્યનું સંશોધન-સંપાદન કર્યું. તેમણે 'लोकसाहित्याचे लेणे', 'वाङ्मयशारदेचे नूपुर', 'लोककथा कल्पलता' જેવા લોકવાઙ્મયના મહત્ત્વ ગ્રંથો આપ્યા છે. ઉપરાંત 'देशोदेशीच्या परीकथा' દસ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. 'दक्षिण भारताच्या चातुर्यकथा', 'दूरदेशीच्या प्रीतिकथा', 'गमतीदार लोककथा', 'रशियन लोककथा' વગેરે લોકકથાના પુસ્તકોનું સંપાદન કર્યું છે.

ડૉ. સરોજિની બાબર

'લોકસાહિત્ય સમિતી' અને 'સમાજશિક્ષણમાલા' સંસ્થાના અધ્યક્ષ તરીકેની સેવા આપનાર ડૉ.સરોજિની બાબર આ ક્ષેત્રે ખૂબ જાણીતા છે. ઉપરોક્ત સંસ્થાઓના સહયોગથી લોકસાહિત્યનું સંકલન અને સંપાદનનું કાર્ય વિપુલમાત્રામાં કરેલ છે. તેમની કામગીરીને ધ્યાનમાં રાખી પુણે વિદ્યાપીઠે ડી.લિટ્‌ની પદવીથી સન્માનીત કર્યા છે. અત્યાર સુધી તેમના લગભગ ૭૦૦ જેટલા પુસ્તકો પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. જેમ કે 'मराठीतील स्त्रीधन', 'उखाण्याचे वैभव', 'आमची गाणी', 'जा

माझ्या माहेरा', 'जाई मोगरा', 'स्त्रियांचे खेळ आणि गाणी', 'भांगतुरा', 'जनलोकांचा सामवेद', 'कुळाचार', 'काशीबनारशी', 'एक होता राजा', 'कुलदैवत', 'सांगीवांगी', 'आदिवासींचे सण आणि उत्सव', 'मराठी लोककला', 'महाराष्ट्र लोकसंस्कृती व साहित्य', 'लोकसाहित्य भाषा आणि संस्कृती', 'लोकसाहित्य शब्दकोश' વગેરે તેમના મહત્ત્વના સંપાદનો છે. તમણે લોકસાહિત્યમાં પ્રગટ થયેલી સંસ્કૃતિ અને સમાજવાદને આસ્વાદક રીતે પ્રસ્તુત કરી લોકસંસ્કૃતિ, લોકજીવનનો વારસો કેટલો સમૃદ્ધ છે તે દર્શાવી આપ્યું છે.

ડૉ.રા.ચિં.ઢેરે

લોકસાંસ્કૃતિક દકોણથી લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરનાર રામચંદ્ર ચિંતામણ ઢેરે મરાઠી સાહિત્યના ઉત્તમ સંશોધક છે. ઇ.સં.૧૯૫૦ થી આજ સુધી અનેક શોધપત્રો રજૂ કર્યા છે. પ્રાચીન મરાઠી વાડ્મય અને લોકસાહિત્ય તેમના રસના વિષયો છે. આ ઉપરાંત લોકવ્યુત્પત્તી, લોકકલા, લોકરૂઢિ, લોકકથા, લોકગીત, પુરાણકથા, દૈવતકથા જેવા વિવિધ વિષયોની ચર્ચા વિચારણા કરી છે. તેઓ ૨૫ વર્ષના હતા ત્યારથી લઇને આજ સુધી પશ્ચિમ-દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, મરાઠાવાડ, વિદર્ભ અને આંધ્ર-કર્નાટકના વિસ્તારોમાં હજારો માઇલ પ્રવાસ કરી તેમણે લોકસાહિત્ય વિષયક માહિતી, હસ્તપ્રતો, જુના દર્લભ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગંથો, સ્થળ મુલાકાત પરિચય, ઇતિહાસ વગેરે અભ્યાસની સાધન સામગ્રી એકઠી કરી, તેમણે 'नाथ संप्रदायाचा इतिहास', 'खंडोबा', 'मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक', 'लोकसंस्कृतीची क्षितिजे', 'महाराष्ट्राचा देव्हारा', 'लज्जागौरी' , 'संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य : एक अनुबंध', 'श्रीविठ्ठल एक महासमन्वय', 'महामाया', 'लोकसाहित्य : शोध आणि समीक्षा' એવા એકથી ચઢિયાતા ગ્રંથો આપ્યા છે.

દુર્ગા ભાગવત

વસ્તુનિષ્ઠ દૃષ્ટિએ અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ કરવામાં દુર્ગાબાઈ ભાગવતનું સ્થાન મોખરે છે. તેમણે 'लोकसाहित्याची रूपरेखा' પુસ્તકમાં લોકસાહિત્યના અભ્યાસની સૈદ્ધાંતિક માંડણી કરી છે. કેવળ ભારતીય જ નહીં પણ વિશ્વનું લોકસાહિત્યના સંદર્ભમાં ઊંડો વિચાર કર્યો છે. તેમણે ઉપરોક્ત પુસ્તકમાં શિસ્તબદ્ધ માળખું બતાવીને લોકસાહિત્યના સ્વરૂપ અને વિકાસની ચર્ચા કરી છે. 'धर्म आणि लोकसाहित्य' આપુસ્તકમાં લોકસાહિત્ય અને ધર્મ વચ્ચેનો સંબંધ સમજાવ્યો છે. ધર્મનો ઉદ્દભવ કઈ રીતે થયો. એ સંદર્ભમાં વિવેચન આપ્યું છે. આ ઉપરાંત, કાશ્મીર, પંજાબ, તમિનનાડુ, બંગાળ, આસામ, ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને દક્ષિણ ભારતના વિવિધ પ્રાંતોની અનુવાદીત લોકકથાઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે. ઇ.સં.૧૯૫૨માં અનુવાદ કરેલું 'आम्ही आदिवासी' પુસ્તક ખૂબ મહત્ત્વનું છે. જે કવિવર્ય રવિન્દ્રનાથ ટાગોરનું બંગાળી ભાષામાં પ્રગટ થયેલ પુસ્તક 'लोकसाहित्य'નું ભાષાંતર છે.

ડૉ.પ્રભાકર માંડે

પશ્ચિમના વિદ્વાનો દ્વારા થયેલા લોકસાહિત્યના અભ્યાસોને મરાઠીના ભાષાના અભ્યાસુને પરીચય કરાવી આપનાર મહત્ત્વનું કાર્ય પ્રભાકર માંડે એ કર્યું છે. તેમના 'लोकसाहित्याचे अंतःप्रवाह' અને 'लोकसाहित्याचे स्वरूप' બે ગ્રંથો ખૂબ અગત્યના છે. તેમણે પાશ્ચાત્ય લોકસાહિત્ય અભ્યાસ પદ્ધતિને સ્વીકારીને, મરાઠીમાં લોકસાહિત્યના શાસ્ત્રીય સંશોધન પદ્ધતિ ચર્ચા કરી છે. તેમનું અંગ્રેજી પુસ્તક 'Aspects of Folklore' પણ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે.

આ ઉપરાંત ડૉ.તારા ભવાળકર ('लोकनागर रंगभूमी', 'लोकसंचित', 'लोकसाहित्यातील स्त्रीप्रतिमा'), ડૉ.ગંગાધર મોરજે ('लोकसाहित्य एक कलाविचार', 'लोकसाहित्य : एक स्वतंत्र

अभ्यासक्षेत्र', 'लोकसाहित्य : आकलन आणि आस्वाद'), નામદેવ વ્હટકર (मराठीचे लोकनाट्य तमाशा : कला व वाङ्मय) ડૉ.મધુકર વાકેડે ('लोकघाटी : अवलोकनव विचार', 'पारंपरिक मराठी तमाशा आणि आधुनिक वगनाट्य', 'शाहिरी वाङ्मयाच्या धारा'), ડૉ.વિશ્વનાથ શિંદે (लोकसाहित्यमीमांसा' भाग १-२), ડૉ.અશોક રાનડે (लोकसंगीत शास्त्र), ડૉ.ગોવિંદ ગારે (आदिवासी समाजजीवन व संस्कृती), ડૉ.શરદ વ્યવહારે ('लोकसाहित्यः उद्‌गम आणि विकास', 'मराठी लोकगीते', 'लोकसाहित्य : रंग आणि रेखा', 'लोकधर्मी नात्याची जडणघडण', 'लोकवाङ्मय रूप-स्वरूप'), ડૉ.રમેશ વરખેડે (लोकसाहित्य व लोकपरंपरा), ડૉ.અરૂણા ઢેરે (लोकसंस्कृतीची रंग रूपे), ડૉ.દિનકર કુલકર્ણી (मराठी लोककथा गीते) વગેરે મરાઠી ભાષાના લોકસાહિત્યના સંશોધકો એ લોકોમાં પ્રચલિત પરંપરા પ્રાપ્ત ગીતો અને કથાગીતો, લોકગીતો, લોકકથા, લોકનાટ્ય, લોકકહેવતો વગેરેનું સંશોધન-સંપાદન કર્યું છે.

સંદર્ભ ગ્રંથો

1. लोकसाहित्याची रूपरेखा/ દુર્ગા ભાગવત/ વરદા બુક્સ પ્રકાશન,પુણે/ પ્ર.આ.૧૯૫૬
2. लोकसाहित्याचे स्वरूप/ પ્રભાકર માંડે/ પરિમલ પ્રકાશન, ઔરંગાબાદ/ પ્ર.આ.૧૯૭૮
3. लोकसाहित्यमीमांसा भाग-१/ડૉ.વિશ્વનાથ શિંદે/ સ્નેહવર્ધન પબ્લિશિંગ હાઊસ, પુણે/ પ્ર.આ.૧૯૯૮

વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતી યોગ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ

નીતાબહેન ધીરૂભાઈ ભંડારી
પીએચ.ડી. સ્કોલર,
ભગવાન મહાવીર યુનિવર્સિટી,
એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ, સુરત

માર્ગદર્શક :=
ડૉ. દિલીપભાઈ પટેલ
પ્રિન્સિપાલ અને ડીન
ભગવાન મહાવીર યુનિવર્સિટી,
એજ્યુકેશન ડિપાર્ટમેન્ટ, સુરત

➢ **સારાંશ**

વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ચાલતી યોગ પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરવાના આશયથી સંશોધકે પ્રસ્તુત સંશોધન હાથ ધર્યું હતું. આજના આધુનિક યુગમાં જ્યારે દરેક વ્યકિત યોગના અભાવને કારણે અનેક રોગોથી પીડાય છે તેમજ બાળકોમાં સંસ્કારનું સિંચન કરવાની આજના સમયમાં ખૂબ જ જરૂરી છે. ત્યારે આ યોગ પ્રવૃત્તિ જ શાળાના બાળકોને શરૂઆતની તંદુરસ્તી તેમજ શિસ્તમાં રહેલા અને સુસંકારી બનતા શીખવશે. એ માટે આ સંશોધન શાળામાં ભણતાં દરેક બાળકો માટે ખૂબ જ સહાયરૂપ બનશે. તેમજ આ સંશોધનથી બાળકોની માનસિક સ્થિતિ પણ સકારાત્મ અભિગમ વાળી બનાવશે એ માટે આ સંશોધન ખૂબ જ ફાયદાકારક નિવડશે.

૧. પ્રસ્તાવના

યોગ એ પ્રાચીન ભારતીય પરંપરા દ્વારા અપાયેલી એક અમૂલ્ય ભેટ છે, તેમાં મન અને શરીર, વિચાર અને ક્રિયા, મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ મધ્યેની સંવાદિતા તથા આરોગ્ય અને સુખાકારી તરફ એક સંકલ્પવાદી અગિભગમનો સમાવેશ થાય છે, આજના આધુનિક યુગમાં યોગ એ દરેક વ્યકિતની જીવાદોરી સમાન છે. જ્યારે જ્યારે વ્યકિત ડૉકટરની મોંઘીદાટ દવા ખાવા છતાં પણ રોગ સામે કાબુ મેળવી ન શકયો ત્યારે માત્ર એક સહારાના રૂપમાં યોગની દિશા તરફ વળ્યો છે. આજે દેશ પરદેશમાં યોગનો વ્યાપ વધ્યો છે.

આજના અતિ આધુનિક યુગમાં વિદ્યાર્થીઓ ટેક્નોલોજીનો ઉપયોગ કરતા થયાં છે જે ટેક્નોલોજીએ એમની ઉપર સારી કરતા ખરાબ અસરો વધુ પાડી છે, વિદ્યાર્થીઓ વાતે વાતે લડવું, ઝઘડવું, આત્મહત્યા કરવી વગેરે તરફ વળ્યા છે, જો એમને આ બધું કરવાથી રોકવા હોય તો આપણી પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણથી જ યોગને વધુ મહત્ત્વ આપવું જોઈએ અને સતત એમને માર્ગદર્શન, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ કે જેથી બાળક આધ્યાત્મિકતા તરફ વળે અને પોતાનું જીવન સ્વસ્થ, તંદુરસ્ત, નિરાભિમાની, વ્યસનમુકત નિરોગી જીવન જીવી પોતાના જીવનની બધી જ આશા અપેક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

પ્રાથમિક શાળાથી જ યોગને વિદ્યાર્થીઓના રગેરગમાં પચાવવા માટે પ્રયત્ન કરીશું તો જ ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિને જાળવી શકીશું અને નિરોગી અને સ્વસ્થ રહીશું, માટે જો આપણે પ્રાથમિક શાળામાંથી જ યોગ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપી બાળકોને યોગ કરાવીશું તો આપણા ભારતદેશના નવયુવાનો આધ્યાત્મિક અને તંદુરસ્ત બનશે. આમ, યોગ થકી જ બાળકને આધ્યાત્મિક બનાવી એક ઉત્તમ નાગરિક બનાવી શકાશે.

૨. સમસ્યા કથન

"વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતી યોગ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ" પસંદ કર્યો છે.

૩. **સંશોધનના હેતુઓ**

૧. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજ બજાવતાં શિક્ષકો અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની યોગ પ્રવૃત્તિનો અભ્યાસ કરવો.

૨. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજ બજાવતા શિક્ષકો અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની યોગ પરત્વેની અભિરૂચિ જાણવી.

૩. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતી યોગ પ્રવૃત્તિની સફળતાનો અભ્યાસ કરવો.

૪. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતી યોગની પ્રવૃત્તિથી થતા લાભો જાણવા.

૫. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં યોગની પ્રવૃત્તિ અંગે કેટલા શિક્ષકો રસ ધરાવે છે તે ચકાસવું

૬. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાંથી કેટલા વિદ્યાર્થીઓને યોગ પ્રવૃત્તિમાં રસ છે તે જાણવું.

૭. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ફરજ બજાવતા શિક્ષકો અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના જીવનમાં કેટલા પ્રમાણમાં યોગ અપનાવેલ છે તે જાણવું.

૮. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓ યોગ પાછળ કેટલો સમય ફાળવે છે તે જાણવું.

૯. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકો યોગ પાછળ કેટલો સમય ફાળવે તે ચકાસવું.

૧૦. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના આચાર્યશ્રીઓ યોગ પ્રવૃત્તિ માટે કેટલો સમય ફાળવે છે તે ચકાસવું.

૧૧. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજ બજાવતા શિક્ષકો અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા યોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવનાર સંસ્થા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.

૧૨. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજ બજાવતા શિક્ષકો અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા યોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવનાર સંસ્થા વિશે જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી.

૧૩. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ફરજ બજાવતા શિક્ષકો અને અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનો યોગ સમયે પહેરવાના ગણવેશની ગુણવત્તા જાણવી.

૩. **પારિભાષિક શબ્દોની સમજ**

- **વલસાડ જિલ્લો**

ગુજરાત રાજ્યના ૩૩ જિલ્લાઓમાંથી વલસાડ જિલ્લો દક્ષિણ દિશાએ આવેલો છેવાડાનો જિલ્લો છે. વલસાડ જિલ્લામાં વલસાડ, ધરમપુર, કપરાડા, પારડી, વાપી અને ઉમરગામ એમ કુલ છ તાલુકાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમાં વલસાડ જિલ્લાની ઉત્તરે નવસારી જિલ્લો, પૂર્વમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ્યનો પાલઘર જિલ્લો અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર તથા કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશ દમણ આવેલ છે. વલસાડ જિલ્લો ૨૦.૬૧ અક્ષાંશ અને ૭૨.૯૨ રેખાંશ વચ્ચે આવેલ છે. વલસાડ જિલ્લાની કુલ વસ્તી ૨૦.૬૬ લાખ કરતા વધુ છે. વલસાડ જિલ્લો ૨૯૪૭.૪૯ ચો. કિ.મી. વિસ્તારમાં ફેલાયેલ છે.

- **ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળા**

પ્રસ્તુત સંશોધન અંતર્ગત ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળા એટલે વલસાડ જિલ્લામાં આવેલી સરકારી ગુજરાતી માધ્યમની શાળાઓ કે જેમાં ધોરણ ૬ થી ૮ ના વર્ગો આપેલા છે. એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

- **યોગ**

શબ્દાર્થ : પરમાત્મા સાથે સંબંધ બાંધવાનો ઉપાય.

સૈદ્ધાંતિક વ્યાખ્યા :

"માનવજીવનનું લક્ષ્ય ઈશ્વર પ્રાપ્તિ પહેલા જગત પછી અને સ્વાર્થ છેલ્લે અથવા કદી એ નહીં આ ઈશ્વર પ્રાપ્તિના માર્ગનું નામ જ યોગ."

વ્યાવહારિક વ્યાખ્યા :

"માનવના શારીરિક વિકાસ માટે મનની શાંતિ માટે અને ઈશ્વર પ્રાપ્તિ માટે અપનાવેલ માર્ગ."

- **પ્રવૃત્તિ**

શાળામાં જ્યાં આચાર્ય, શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે બધાં જ સભ્યો ભેગા મળીને આસન, પ્રાણાયમ, ધ્યાન, વિવિધ મુદ્રાઓ, સૂર્ય નમસ્કાર વગેરે જેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છu તેને યોગીક પ્રવૃત્તિઓ કહેવાય છે.

- **અભ્યાસ**

કોઈ સમસ્યા બાબતે ચીવટપૂર્વક તેને ઉકેલવામાં મંડી પડવું, સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું અને તેના અંતે પરિણામને પ્રાપ્ત કરીને તેને સ્પષ્ટ કરવું એટલે અભ્યાસ.

૪. **સંશોધનના પ્રશ્નો**

૧. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં યોગ પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં આવે છે.

૨. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો યોગ પ્રવૃત્તિ કરે છે ?

૩. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને યોગ પ્રત્યે અભિરૂચિ છે ?

૪. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં યોગ પ્રવૃત્તિમાં કેટલા પ્રમાણમાં સફળતા મળેલ છે ?

૫. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં યોગ પ્રવૃત્તિ કરાવવાથી શા લાભ થાય છે ?

૬. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં યોગની પ્રવૃત્તિ કેટલા શિક્ષકો રસ લે છે?

૭. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ચાલતી યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કેટલા બાળકોને ગમે છે ?

૮. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં શીખવેલ યોગ કેટલા શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ જીવનમાં ઉતારેલ છે ?

૯. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો યોગ પ્રવૃત્તિની પાછળ કેટલો સમય ફાળવે છે ?

૧૦. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ યોગ પ્રવૃત્તિ માટે કેટલો સમય યોગ પાછળ ફાળવે છે ?

૧૨. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ યોગની પ્રવૃત્તિ ચલાવનાર સંસ્થા વિશે શું જાણે છે ?

૧૩. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો યોગ પ્રવૃત્તિ વખતે પહેરવાના ગણવેશની ગુણવત્તા કેવી છે ?

૧૪. વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ યોગ પ્રવૃત્તિ કયા સમયે કરવી તે વિશે શું જાણે છે ?

૬. **સંશોધનનું મહત્ત્વ**

૧. પ્રસ્તુત સંશોધન થકી વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓનો અને શિક્ષકોનો યોગ પ્રત્યેનો અભિપ્રાય જાણી શકશે.

૨. પ્રસ્તુત સંશોધનથી વિદ્યાર્થીઓના અને શિક્ષકોના સ્વાસ્થ્ય, અભ્યાસિક, બાહ્યપ્રતિસાર, બાહ્યાભ્યાસ વગેરે જેવા વિષયોને લગતા યોગ પરત્વેના અભિપ્રાયો જાણી શકાશે.

૩. પ્રસ્તુત સંશોધનની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો યોગ પરત્વેના અભિપ્રાયો જાણી એમને યોગના ફાયદા જણાવી એમને યોગ તરફ વાળી શકાશે.

૪. પ્રસ્તુત સંશોધન થકી વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને પણ યોગની સમજ આપી યોગને જીવનમાં અપનાવવા માટે પ્રયત્ન કરી શકાશે.

૫. પ્રસ્તુત સંશોધનથી ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં યોગ માટે ચોક્કસ સમય ફાળવવા માટેની ભલામણ ઉચ્ચ કક્ષાએ કરી શકાશે.

૬. પ્રસ્તુત સંશોધન થકી સમાજના દરેક વ્યકિતને યોગ પરત્વે યોગ્ય સમજણ મળે એવા પ્રયત્નો હમેશા કરી શકાશે.

૭. પ્રસ્તુત સંશોધન થકી બાળકોને યોગ કરવાથી કયા કયા ફાયદા થાય છે તેની સમજણ આપી શકાશે.

૮. શાળા અને સમાજ કક્ષાએ યોગનું મહત્વ સમજે અને પોતાના જીવનમાં યોગને મહત્વ આપી શકશે.

૯. શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે યોગને મહત્ત્વ આપે અને અભ્યાસક્રમમાં યોગને સ્થાન આપી શકાશે.

૧૦. પ્રસ્તુત સંશોધનથી ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને યોગ તરફ વળવા ન દેતા પરિબળોને દૂર કરવા માતા-પિતા, શિક્ષકો અને સમાજના અન્ય લોકોને જણાવી શકાશે. જેથી સમાજ તંદુરસ્ત રહેશે અને ભાવિ સંશોધનકર્તાઓને પણ માર્ગદર્શનરૂપ બની રહેશે.

૭. માહિતીનું એકત્રીકરણ

પ્રસ્તુત સંશોધન સર્વેક્ષણ પ્રકારનું છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓ માટેની પ્રશ્નાવલિ, શિક્ષકો માટેની પ્રશ્નાવલિ, શિક્ષકો માટેની અભિપ્રાયાવલિ વિગેરે દ્વારા માહિતી મેળવવામાં આવેલ છે. આ તમામ માહિતીનું વિશ્લેષણ કરી આંકડા ભેગા કરવામાં આવેલ છે.

૭.૧ માહિતીનું વિશ્લેષણ

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં માહિતીનું વિશ્લેષણ પંચબિંદુ અભિપ્રાયાવલિના આંકડાઓ લઈ કાઈવર્ગ મૂલ્ય દ્વારા ચોક્કસ અંક પ્રાપ્ત કરેલ છે.

૧. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પ્રશ્નોના આપવામાં આવેલ જવાબો.

૧.૧ સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો

સારણી-૧.૧

સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો

ક્રમ	પ્રશ્ન	હા	ટકાવારી	ના	ટકાવારી	ભારાંક	અગ્રતાક્રમ
1.	શું નિત્ય યોગાભ્યાસ કરવાથી રોગમુકત થવાય છે ?	૧૭૭૬	૯૮.૬૬	૨૪	૧.૩૩	૧.૯૮	૧
2.	શું યોગ એ માનવીના આયુષ્યમાં વધારો કરે છે ?	૧૬૬૮	૯૨.૬૬	૧૩૨	૭.૩૩	૧.૯૨	૪
3.	શું યોગ કરવાથી તન અને મન સ્વસ્થ રહે છે ?	૧૭૫૮	૯૭.૬૬	૪૨	૨.૩૩	૧.૯૭	૨
4.	શું યોગ કરવાથી દિનચર્યામાં સ્ફૂર્તિ જણાય છે ?	૧૬૮૦	૯૩.૩૩	૧૨૦	૬.૬૬	૧.૯	૩
5.	શું ''યોગ ભગાડે રોગ'' એ સૂત્ર સાચુ સાર્થક થયું છે ?	૧૫૪૮	૮૬	૨૫૨	૧૪	૧.૮૬	૫

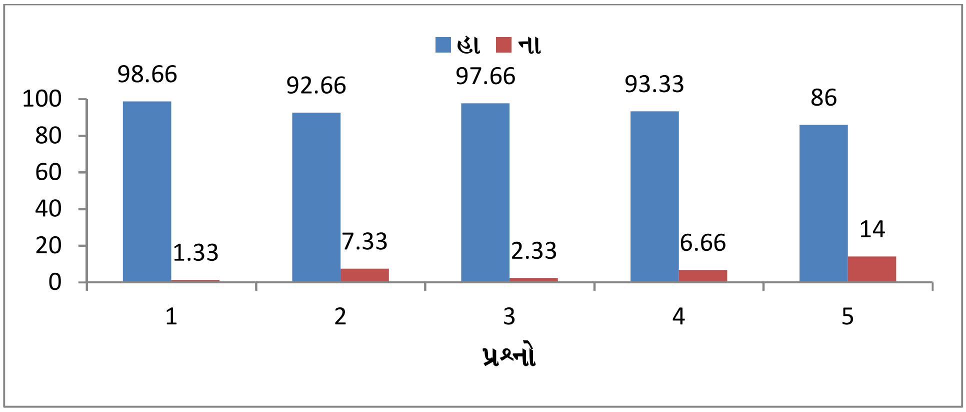

આલેખ-૧.૧

વિદ્યાર્થીઓ માટે સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો

સારણી-૧.૧ અને આલેખ-૧.૧ અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને, યોગ સ્વાસ્થ્ય માટે ખૂબ જ ફાયદાકારક છે એવું જણાય આવે છે. જેમાં વિદ્યાર્થીઓને યોગ કરવાથી રોગમુક્ત રહેવાય છે, યોગ આયુષ્યમાં વધારો કરે છે, યોગ તન અને મન સ્વસ્થ રાખે છે. યોગથી દિનચર્યામાં સ્ફૂર્તિ મળે છે, અને યોગથી રોગ ભાગે છે. જેથી ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં યોગનું શિક્ષણ ખૂબ જ ફાયદાકારક સાબિત થયું છે.

૧.૨ અભ્યાસ વિષયક પ્રશ્નો

સારણી-૧.૨
અભ્યાસ વિષયક પ્રશ્નો

ક્રમ	પ્રશ્ન	હા	ટકાવારી	ના	ટકાવારી	ભારાંક	અગ્રતાક્રમ
૧.	યોગાભ્યાસ કરવાથી ભણતરમાં આપને કંઈક લાભ થયો છે ?	૧૭૧૬	૯૫.૩૩	૮૪	૪.૬૬	૧.૯૫	૧
૨.	યોગ પહેલાં જે ભણતર થતું અને યોગ પછી સમજણમાં ફરક જણાય છે ?	૧૬૧૪	૮૯.૬૬	૧૭૪	૯.૬૬	૧.૮૯	૪
૩.	યોગ કરવાથી આપના પરિણામમાં વધારો જણાયો છે?	૧૭૧૬	૯૫.૩૩	૮૪	૪.૬૬	૧.૯૫	૧
૪.	યોગ કરવાથી યાદશકિતમાં પહેલાં અને પછીથી તફાવત જણાય છે ?	૮૪૦	૪૬.૬૬	૯૬૦	૫૩.૩૩	૧.૪૬	૬
૫.	યોગ કરવાથી અભ્યાસમાં મન પરોવાય છે ?	૧૭૦૪	૯૪.૬૬	૯૬	૫.૩૩	૧.૯૪	૨
૬.	યોગાભ્યાસ કરવામાં આપને આનંદ આવે છે ?	૧૬૫૬	૯૨	૧૪૪	૮	૧.૯૨	૩
૭.	શું યોગ કરવાથી વિદ્યાર્થીને જીવનના નાના-મોટાં પ્રશ્નોનું સમાધાન મળે છે ?	૧૫૪૮	૮૬	૨૫૨	૧૪	૧.૮૬	૫

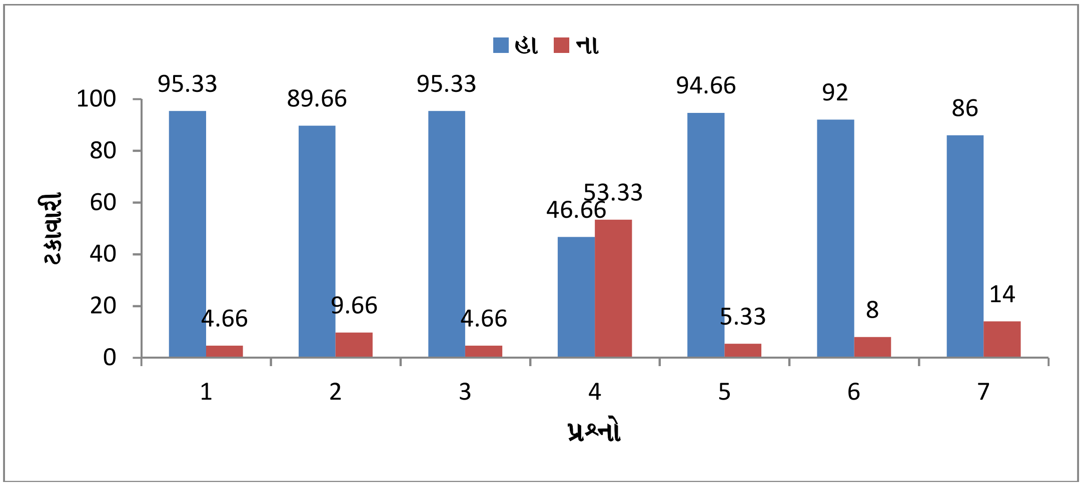

આલેખ-૧.૨
વિદ્યાર્થીઓ માટે અભ્યાસ વિષયકપ્રશ્નો

સારણી-૧.૨ અને આલેખ-૧.૨નું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતાં વિદ્યાર્થીઓને, યોગ કરવાથી ભણતરમાં સમજવામાં ફરક જણાય છે. યોગ કરવાથી ભણતરમાં લાભ થાય છે, યોગ પહેલા અને

યોગ પછી ભણતરમાં સમજવામાં ફરક જણાય છે, યોગ કરવાથી પરિણામમાં વધારો જણાયો છે, યોગ કરવાથી પરિણામમાં ઘટાડો જણાતો નથી, યોગ કરવાથી યાદશક્તિમાં વધારો થાય છે. યોગ કરવાથી અભ્યાસમાં મન પરોવાય છે, યોગ કરવાથી જીવનમાં નાના-મોટા પ્રશ્નોનું સમાધાન મળી રહે છે એવું જણાયું છે. જેથી સાબિત થાય છે કે યોગાભ્યાસ કરવાથી અભ્યાસમાં પણ ઘણો જ લાભ થાય છે.

૮ શિક્ષકો માટેની પ્રશ્નાવલિના જવાબો

૮.૧ સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો

વિભાગ-૧માં વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ભણાવતાં શિક્ષકોની સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો સંદર્ભે કુલ સાત પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતાં. જેમાં શિક્ષકો દ્વારા “હા” અથવા “ના” માં મળેલ માહિતી સારણી-૬.૧માં રજૂ કરવામાં આવી છે.

સારણી-૧.૩

સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો

ક્રમ	પ્રશ્ન	હા	ટકાવારી	ના	ટકાવારી	ભારાંક	અગ્રતાક્રમ
૧.	શું નિત્ય યોગાભ્યાસથી રોગમુક્ત રહી શકાય છે ?	૨૦૪	૯૭.૧૪	૬	૨.૮૫	૦.૨૩	૧
૨.	શું “યોગ ભગાડે રોગ” સાચુ સાર્થક કરી શકાય છે ?	૧૯૮	૯૪.૨૮	૧૨	૫.૭૧	૦.૨૨	૨
૩.	રોજની દિનચર્યામાં સ્ફૂર્તિ લાવવા શું યોગાભ્યાસ કરવું જોઈએ ?	૧૯૨	૯૧.૪૨	૧૮	૮.૫૭	૦.૨૨	૨
૪.	શું યોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦.૨૩	૧
૫.	શું યોગ કરવાથી મન તંદુરસ્ત જણાય છે ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦.૨૩	૧
૬.	નિત્ય યોગાભ્યાસ કરાવવાથી બાળકોની બુદ્ધિનો વિકાસ જણાય છે ?	૨૦૪	૯૭.૧૪	૬	૨.૮૬	૦.૨૩	૧
૭.	યોગાભ્યાસ દ્વારા બાળકોની સ્વાસ્થ્ય પર અસર જોવા મળી છે કે કેમ ?	૧૯૨	૯૧.૪૨	૧૮	૮.૫૭	૦.૨૨	૨

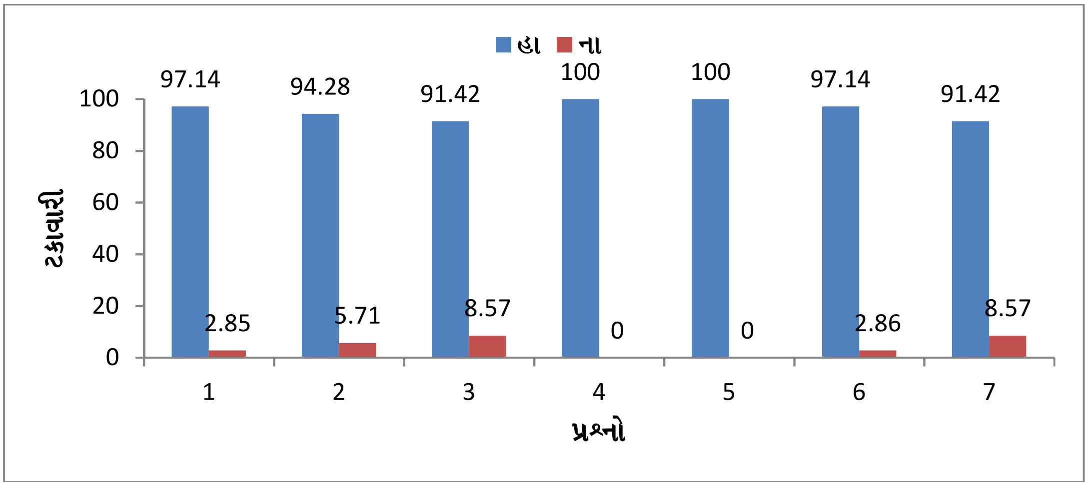

આલેખ-૧.૩

સ્વાસ્થ્ય સંબંધી પ્રશ્નો

સારણી-૧.૩ અને આલેખ-૧.૩નું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ભણાવતાં શિક્ષકોને નિત્ય યોગાભ્યાસથી રોગમુક્ત રહી શકાય છે, તેઓના મતે યોગ ભગાડે રોગ સાચું સાર્થક કરી શકાય છે, યોગાભ્યાસથી રોજની દિનચર્યામાં સ્ફૂર્તિ લાવી શકાય છે, યોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે, યોગ કરવથી મન તંદુરસ્ત જણાય છે, નિત્ય યોગાભ્યાસ કરાવવાથી બાળકોની બુદ્ધિમાં વિકાસ જણાય છે, યોગાભ્યાસ દ્વારા બાળકોની સ્વાસ્થ્ય પર અસર જોવા મળી છે, જેથી સાબિત થાય છે કે, સ્વાસ્થ્ય સારું રાખવા નિત્ય યોગ કરવો જરૂરી છે.

૮.૨ અભ્યાસ વિષયક પ્રશ્નો

સારણી-૧.૪

અભ્યાસ વિષયક પ્રશ્નો

ક્રમ	પ્રશ્ન	હા	ટકાવારી	ના	ટકાવારી	ભારાંક	અગ્રતાક્રમ
૧.	યોગાઅભ્યાસથી શાળાના પારિવારિક વાતાવરણમાં સુધારો જોવા મળે છે ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦.૨૩	૧
૨.	યોગના માધ્યમથી સહઅભ્યાસમાં બાળકોનો રસ કેળવી શકાય ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦.૨૩	૧
૩.	યોગના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓમાં ચિંતન મનનની શકિત ખિલવી શકાય છે ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦.૨૩	૧
૪.	યોગ દ્વારા વૈચારિક પરિવર્તન આવે છે?	૧૯૮	૯૪.૨૫	૧૨	૫.૭૧	૦.૨૨	૨
૫.	બાળકોમાં સહજતા લાવવા કેવી યોગ પ્રવૃત્તિ કરાવવી જરૂરી છે ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦૨૩	૧
૬.	શું આધ્યાત્મિકતા તરફ વળવા માટે યોગ પંથ જરૂરી છે ?	૧૪૪	૬૮.૫૭	૬૬	૩૧.૪૨	૦.૧૯	૫
૭.	જીવન પરિવર્તનમાં યોગ સહયોગી બને ખરો?	૧૭૪	૮૨.૮૫	૩૬	૧૭.૧૪	૦.૨૧	૩
૮.	સમર્થ અને આદર્શ યોગ સાધકે કેવા યોગ ગુરૂની શોધ કરવી જોઈએ ?	૧૮૬	૮૮.૫૭	૨૪	૧૧.૪૨	૦.૨૨	૨
૯.	સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે યોગ જરૂરી છે ?	૧૮૬	૮૮.૫૭	૨૪	૧૧.૪૨	૦.૨૨	૨
૧૦.	યોગાભ્યાસની કોઈ મર્યાદાઓ હોઈ શકે ખરી?	૧૫૦	૭૧.૪૨	૬૦	૨૮.૫૭	૦.૨૦	૪
૧૧.	શું યોગ પ્રવૃત્તિ કોઈ ચોક્કસ ધર્મ-પંથ સાથે જોડાયેલી છે ?	૦	૦	૨૧૦	૧૦૦	૦.૧૧	૭
૧૨.	જીવનમાં યોગ સાધના હોવી જોઈએ ?	૨૧૦	૧૦૦	૦	૦	૦.૨૩	૧
૧૩.	યોગ-સાધનામાં મુશ્કેલી પેદા કરતા પરિબળો છે?	૩૦	૧૪.૨૮	૧૮૦	૮૫.૭૧	૦.૧૩	૬
૧૪.	યોગાભ્યાસ દ્વારા બાળકોની ચંચળતામાં ફરક નોંધાયો છે કે કેમ ?	૧૯૮	૯૪.૨૮	૧૨	૫.૭૧	૦.૨૨	૨
૧૫.	યોગાભ્યાસ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસ પ્રત્યે રસ રૂચિ જોવા મળે છે કે કેમ?	૨૦૪	૯૭.૧૪	૬	૨.૮૫	૦.૨૩	૧

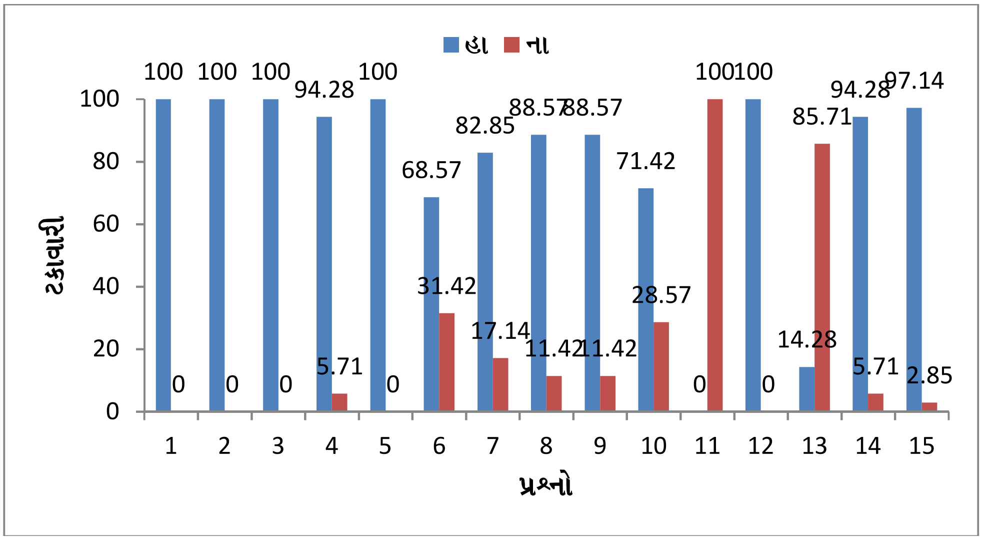

આલેખ-૧.૪

અભ્યાસ વિષયક પ્રશ્નો

સારણી-૧.૪ અને આલેખ-૧.૪નું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળામાં ભણાવતાં શિક્ષકોને યોગાભ્યાસથી શાળાના પારિવારિક વાતાવરણમાં સુધારો જોવા મળ્યો છે, યોગના માધ્યમથી સહઅભ્યાસમાં બાળખેનો રસ કેળવી શકાયો છે, યોગના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓમાં ચિંતન-મનનની શકિત ખિલવી શકાઈ છે, યોગ દ્વારાં વૈચારિક પરિવર્તન આવ્યું છે, યોગ બાળકોમાં સહજતા લાવવામાં મદદરૂપ થાય છે, આધ્યાત્મિકતા તરફ વળવા માટે યોગ-પંથ જરૂરી છે, જીવન પરિવર્તનમાં યોગ સહયોગી બને છે, સમર્થ અને આદર્શ યોગ સાધકે યોગ ગુરૂની શોધ કરવી જોઈએ, સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે યોગ જરૂરી છે, યોગાભ્યાસની કોઈ મર્યાદાઓ નથી, યોગ પદ્ધતિ કોઈ ચોક્કસ ધર્મપંથ સાથે જોડાયેલી નથી, જીવનમાં યોગ સાધના હોવી જોઈએ, યોગ સાધનામાં મુશ્કેલી પેદા કરતાં કોઈ પરિબળો નથી. યોગાભ્યાસ દ્વારાં બાળકોની ચંચળતામાં ફરક નોંધાયેલો જોવા મળે છે, યોગાભ્યાસ દ્વારાં વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસ પ્રત્યે રસ રૂચિ જોવા મળી છે. જેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અભ્યાસ સાથે યોગની પ્રવૃત્તિ કરાવવી ખૂબ જ જરૂરી છે.

૯. શિક્ષકો માટેની અભિપ્રાયાવલિના પ્રતિચારોનું પૃથક્કરણ અને અર્થઘટન

૯.૧ સ્વાસ્થ્ય સંબંધી

વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પાસેથી સ્વાસ્થ્ય સંદર્ભે અભિપ્રાયાવલિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા પ્રતિચારોનું પૃથક્કરણ સારણી-૭.૧માં દર્શાવવામાં આવેલ છે.

સારણી-૧.૭

વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પાસેથી સ્વાસ્થ્ય સંદર્ભે અભિપ્રાયાવલિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા પ્રતિચારોનું પૃથક્કરણ

ક્રમ	વિધાન	સંપૂર્ણ સંમત	સંમત	તટસ્થ	અસંમત	સંપૂર્ણ અસંમત	કાઈવર્ગ મૂલ્ય	સરેરાશ ગુણભાર	અગ્રતાક્રમ
૧.	નિત્ય યોગાભ્યાસથી રોગ મુક્ત રહી શકાય છે.	૧૮૬ (૬૨.૦૦)	૨૪ (૧૮.૦૦)	૧૨ (૪.૦૦)	૦	૦	૪૪૪.૬	૧.૪૮	૧

૨.	"યોગ ભગાડે રોગ" સાચુ સાર્થક કરી શકાય છે.	૧૧૪ (૩૮.૦૦)	૧૨૬ (૪૨.૦૦)	૧૮ (૬.૦૦)	૧૨ (૪.૦૦)	૦	૨૪૯	૦.૮૩	૨
૩.	રોજની દિનચર્યામાં લાવવા યોગાભ્યાસ કરવું જોઈએ.	૯૬ (૩૨.૦૦)	૬૬ (૨૨.૦૦)	૩૦ (૧૦.૦૦)	૬ (૨.૦૦)	૨ (૦.૬)	૧૪૧.૮૬	૦.૪૭	૬
૪.	યોગ કરવાથી ફાયદો થાય છે.	૧૨૦ (૪૦.૦૦)	૬૭ (૨૨.૩૩)	૩૬ (૧૨.૦૦)	૫ (૧.૬૬)	૫ (૧.૬૬)	૧૭૧.૨૫	૦.૫૭	૫
૫.	યોગ કરવાથી મન તંદુરસ્ત જણાય છે.	૧૨૦ (૪૦.૦૦)	૭૮ (૨૬.૦૦)	૩૬ (૧૨.૦૦)	૫ (૧.૬૬)	૫ (૧.૬૬)	૧૭૫.૮૩	૦.૫૮	૪
૬.	નિત્ય યોગાભ્યાસ કરાવવાથી બાળકોની બુદ્ધિનો વિકાસ જણાય છે.	૧૨૬ (૪૨.૦૦)	૭૮ (૨૬.૦૦)	૩૦ (૧૦.૦૦)	૭ (૨.૩૩)	૫ (૧.૬૬)	૧૯૦.૨૩	૦.૬૩	૩
૭.	યોગાભ્યાસ દ્વારા બાળકોના સ્વાસ્થ્ય પર અસર જોવા મળી છે.	૭૮ (૨૬.૦૦)	૯૬ (૩૨.૦૦)	૪૮ (૧૬.૦૦)	૫ (૧.૬૬)	૦ (૦.૬૬)	૧૩૫.૮૮	૦.૪૫	૭
૮.	યોગ એ સ્વસ્થ જીવન રાખવા માટેનું પાયાનું કૌશલ્ય છે.	૧૦૨ (૩૬.૦૦)	૬૬ (૨૨.૦૦)	૫૯ (૧૮.૦૦)	૧૨ (૪.૧૩)	૪ (૧.૩૭૪)	૧૨૦.૬૮	૦.૪૦	૮
૯.	યોગ થકી નિરોગી જીવન જીવી શકાય છે.	૧૦૨ (૩૫.૧૭)	૬૫ (૨૨.૪૧)	૪૮ (૧૬.૦૦)	૧૨ (૪.૧૩)	૪ (૧.૩૭)	૧૨૦.૫	૦.૪૦	૮
૧૦.	યોગ થકી માનસિકતા વધારે હકારાત્મક થાય છે.	૧૦૩ (૩૫.૫૧)	૭૭ (૨૬.૦૦)	૪૭ (૧૬.૨૦)	૧૮ (૬.૨૦)	૬ (૨.૦૬)	૧૧૬.૪૫	૦.૩૯	૯

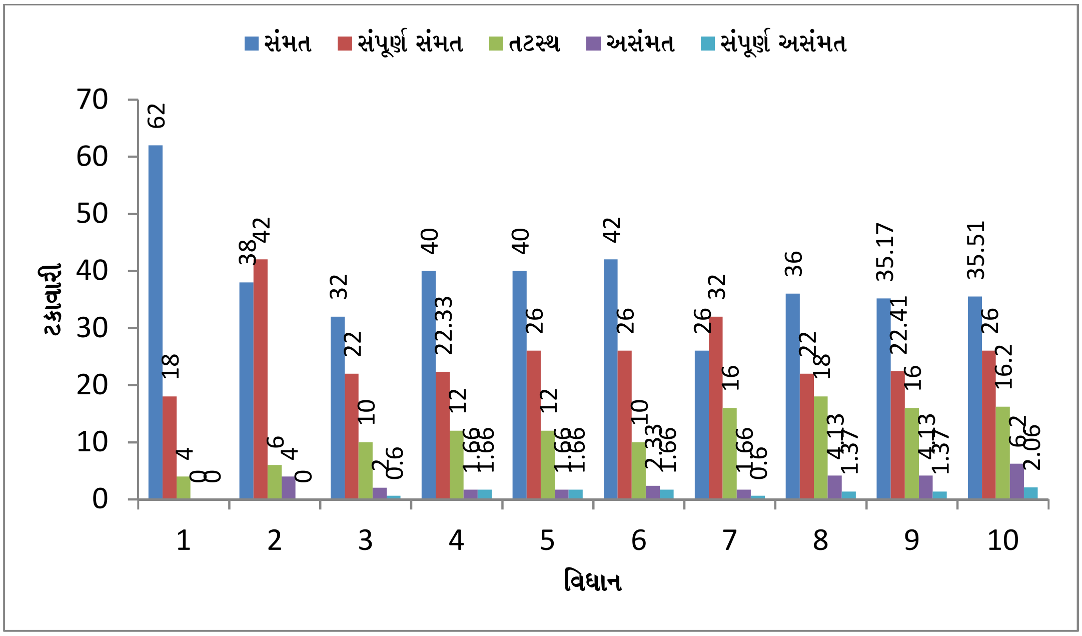

આલેખ-૧.૭

વલસાડ જિલ્લાની ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો પાસેથી સ્વાસ્થ્ય સંદર્ભે અભિપ્રાયાવલિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા પ્રતિચારોનું પૃથક્કરણ

૧૦. તારણો

૧૦.૧ વિદ્યાર્થીઓ માટેની પ્રશ્નાવલિના તારણો

- વિદ્યાર્થીઓના મતે યોગાભ્યાસ કરવાથી રોગમુક્ત થવાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓના મતે યોગ કરવાથી માનવીના આયુષ્યમાં વધારો થાય છે.
- યોગાભ્યાસ કરવાથી ભણતરમાં બાળકોને લાભ થયેલો જોવા મળે છે.
- યોગ પહેલા જે ભણતરમાં થતું અને યોગ પછી જે ભણતર થયું તેમાં ફરક જણાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓના મતે યોગ કરવાથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે ગુસ્સામાં કાબૂ મેળવી શકાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓના મતે યોગ કરવાથી સહવિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમ અને લાગણીમાં ફરક જણાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓના મતે બહારના લોકો યોગ સંબંધી સારો પ્રતિસાદ આપે છે.
- વિદ્યાર્થીઓના મતે યોગાભ્યાસ કરવા માતા-પિતા પણ પ્રેરાય છે.
- યોગ શિક્ષણ દ્વારાં બાહ્ય જ્ઞાનમાં વધારો જણાય છે.
- યોગ શિક્ષણ દ્વારા નવીન જાણકારીનો અનુભવ થાય છે.

૯.૨ શિક્ષકો માટેની પ્રશ્નાવલિના આધારે મળેલ માહિતીના તારણો

- નિત્ય યોગાભ્યાસથી બાળકોને રોગમુક્ત રાખી શકાય છે.
- "યોગ ભગાડે રોગ" એ સૂત્ર સાચું સાર્થક થયેલ જણાય છે.
- નિત્ય યોગાભ્યાસથી બાળકોને રોગમુક્ત રાખી શકાય છે.
- "યોગ ભગાડે રોગ" એ સૂત્ર સાચું સાર્થક થયેલ જણાય છે.

- યોગાભ્યાસ દ્વારા શાળાના પારિવારિક વાતાવરણમાં સુધારો જોવા મળે છે.
- યોગના માધ્યમથી સહઅભ્યાસમાં બાળકોનો રસ કેળવી શકાય છે.
- યોગ સાધનામાં મુશ્કેલી પેદા કરતાં પરિબળો હોય છે.
- યોગ કરવા સમયનો અભાવ છે.
- યોગાભ્યાસથી પ્રત્યે બાળકોમાં સારો પ્રતિસાદ જોવા મળ્યો છે.
- યોગાભ્યાસ કરવા માટે બાળકોના માતા-પિતા પ્રેરણા આપે છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં યોગ શિક્ષણ દ્વારા બાહ્ય જ્ઞાનમાં વધારો જણાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં નવિન જાણકારીનો અનુભવ જણાય છે.

૯.૩ શિક્ષકો માટેની અભિપ્રાયાવલિના તારણો

- શિક્ષકોના મતે નિત્ય યોગ્યાભ્યાસની ટેવ પડયા પછી યોગથી મુકત રહી શકાતું નથી.
- શિક્ષકોના મતે “યોગ ભગાડે રોગ” એ સૂત્ર સાર્થક થયેલું જણાય છે.
- શિક્ષકોના મતે નિત્ય યોગ્યાભ્યાસની ટેવ પડયા પછી યોગથી મુકત રહી શકાતું નથી.
- શિક્ષકોના મતે “યોગ ભગાડે રોગ” એ સૂત્ર સાર્થક થયેલું જણાય છે.
- શિક્ષકોના મતે યોગાભ્યાસથી શાળાના પારિવારિક વાતાવરણમાં સુધારો જોવા મળે છે.
- શિક્ષકોના મતે યોગના માધ્યમથી સહઅભ્યાસિક પ્રવૃત્તિમાં બાળકોનો રસ કેળવી શકાયો છે.
- શાળામાં યોગાભ્યાસ કરાવવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં સારો પ્રતિસાદ જોવા મળતો દેખાય છે.
- યોગાભ્યાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થીના માતા-પિતા પ્રેરણા આપતા હતાં એવું જાણવા મળ્યું છે.
- શિક્ષકોના મતે વિદ્યાર્થીઓમાં યોગ શિક્ષક્ષ દ્વારા બાહ્ય જ્ઞાનમાં વધારો જોવા મળ્યો છે.
- શિક્ષકોના મતે વિદ્યાર્થીઓમાં યોગ દ્વારા નવીન જાણકારીનો અનુભવ થયેલો જણાય છે.
- શિક્ષકોના મતે શાળામાં જ્યારે યોગનો સંવાદ ચાલે છે ત્યારે બાળકો કંટાળે છે અને લાંબો સમય બેસી શકતા નથી. એટલે યોગનો સંવાદ અમુક જ મિનિટ પુરતો રાખવો જોઈએ

સંદર્ભગ્રંથો

૧. દેસાઈ, શાહ અને શાહ (૧૯૮૪). શૈક્ષણિક પરિભાષા અને વિભાવના. અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત, પાના નં.૧૪૩

૨. ભગવતસિંહજી (૧૯૫૪). ભગવદ્ગોમંડલ, ભાગ-૮ છઠ્ઠી આવૃત્તિ. રાજકોટ : પ્રવિણ પ્રકાશન. પાના નં.-૭૬૫

૩. રાજ્ય ગુરૂ શિલ્પ, (૨૦૧૧). યોજના. અમદાવાદ : યોજના પબ્લિકેશન, ગુજરાત રાજ્ય અંક-૧૦, પાના નં.-૩૩.